ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

ӘЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

Том 24 № 4(96) 2026 ж.

AL-FARABI

JOURNAL OF SOCIO-HUMANITARIAN STUDIES

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ: АУДАРМАЛАР ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУЛЕР – НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ: ПЕРЕВОДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ

Калишева Н.Х., Жолмухамедова Н.Х.
Политическая философия аль-Фараби и этические ценности цифрового общества: власть, мудрость и виртуализация счастья 3

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ – КАЗАХСКАЯ ФИЛОСОФИЯ В ПОТОКЕ ИСТОРИИ

Оздемир И., Барлыбаева Г.Г., Кельдинова А.Б., Нүсіпова Г.И.
Қазақ философиясындағы исламдық экотеологияның негіздері....18

Акапова С.Г., Саркулова М.С., Шимшек Х.А., Аймбетова У.У.
Дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімі: эпистемологиялық және философиялық талдау....31

ТҰЛҒА. АДАМ ӨМІРІНДЕГІ РУХАНИЛЫҚ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚ – ЛИЧНОСТЬ. ДУХОВНОСТЬ И ЦЕННОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ

Нұрадин Г.Б., Құдайбергенова Н.Ж.
Мораль парадоксы: дәстүрлі тәрбие және заманауи моральдық агент....45

Антонов В.И., Бадмаев В.Н.
Личность, ученый-интеллектуал, организатор науки: научно-философский и творческий портрет Н.С. Кирабаева....59

Syrgakbaeva A.S., Rushanova N.B., Matyr K.S.
Philosophical Dimensions of Ignorance: Epistemological, Ethical and Social Perspectives....75

МӘДЕНИЕТ. БІРЕГЕЙЛІК - КУЛЬТУРА. ИДЕНТИЧНОСТЬ

Қадыржанов Р.Қ., Насырова М.Ю.
Қазақстандағы көпқырлы бірегейліктің әлеуметтік-философиялық талдауы....88

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28, www. alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu jäne dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesı, 28, www. alfarabijournal.org

ҚР ҒЖБМ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ ШЖҚ РМК «ФИЛОСОФИЯ, САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ»

Мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін есепке алу туралы куәлік № 13403-Ж 22.02.2013 ж.

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің философия және саяси ғылымдары бойынша негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген. (Комитет бұйрығы 05.07.2013 ж. №1033; Комитет бұйрығы 20.08.2013 ж. № 1201).

2003 ж. шығарыла бастады

Жазылу көрсеткіші – 74671

ӘЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

Том 24 № 4(96) 2026 г.

Сабитов А.Г., Танабаева А.С., Нурмуратов С.Е., Бакарасов Д.В., Бекенова Ж.Н.
Гибридность до самоназвания: рефлексивный разрыв идентичности на материале опроса казахстанских студентов.....103

Мирзарахимов Б.Х.
Футбольный успех и туристическая идентичность: социально-философский анализ трансформации международного имиджа Узбекистана.....118

Кулсариева А.Т., Кулыбек Б.А.
Жаңғыру және қазіргі заманның көптүрлілігі.....136

Нурмагамбетова А.Ш., Божбанбаев Б.М., Аюпова З.К.
Символический образ казахской женщины в традиционной и современной культуре Казахстана: философско-аксиологический анализ.....151

Нурғожа Ж.Ж., Кокеева Д.М.
Тәуелсіз Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесі: діни, мәдени және саяси факторлар.....168

ҚАЗІРГІ ЗАМАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ДІН – РЕЛИГИЯ В СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ КОНТЕКСТАХ СОВРЕМЕННОСТИ

Toktarbekova L., Pirnazarov N.
Multiple Religious Identities: Between Belonging and Self-Definition.....182

Қасымқан Қ., Қасабекова Е.Қ., Нұриман Б.
Исламдық жазба мұраларындағы білім, иман және рухани кемелдік: ығзи сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры негізінде.....195

Наши авторы.....222

Our authors.....224

Content.....226

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28 www. alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu jäne dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesı, 28, www. alfarabijournal.org

АЛЬ-ФАРАБИ

ЖУРНАЛ СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

РГП на ПХВ «ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ» КОМИТЕТА НАУКИ МНВО РК

Свидетельство о постановке на учет периодического издания и (или) информационного агентства №13403-Ж от 22.02.2013 г.

Журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки МНВО РК для публикации основных результатов научной деятельности по философским и политическим наукам (приказ Комитета от 05.07.2013 г. № 1033; приказ Комитета от 20.08.2013 г. № 1201).

Издается с 2003 г.

Подписной индекс – 74671

МРНТИ: 02.91.91 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.01

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ АЛЬ-ФАРАБИ И ЭТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ ЦИФРОВОГО ОБЩЕСТВА: ВЛАСТЬ, МУДРОСТЬ И ВИРТУАЛИЗАЦИЯ СЧАСТЬЯ

[1] Н.Х. Калишева, [2] Н.Х. Жолмухамедова*
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
[1]kalish29@mail.ru, [2]nelek@list.ru

[1]Kalisheva N.Kh., [2]Zholmukhamedova N.Kh.
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
[1]kalish29@mail.ru, [2]nelek@list.ru

***Ссылка**:* Калишева Н.Х., Жолмухамедова Н.Х. Политическая философия аль-Фараби и этические ценности цифрового общества: власть, мудрость и виртуализация счастья // *Аль-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96). – С. 3-17.

Аннотация. В статье предпринята попытка анализа политической философии аль-Фараби в контексте современных глобальных вызовов стремительно развивающегося цифрового общества. Великий мыслитель средневекового Востока оставил глубокое теоретическое наследие, которое сегодня приобретает новое концептуальное прочтение. В эпоху тотального технологического развития базовые вопросы человеческого общежития, социальной справедливости, устойчивого государственного управления требуют глубокого философского переосмысления. В работе исследованы ключевые идеи мыслителя о добродетельном городе, мудрой политической власти, достижении истинного человеческого счастья, а также их непосредственное значение для глубокого понимания сложнейших этико-правовых проблем современной цифровой эры. Особое внимание в исследовании уделяется влиянию современных цифровых платформ, социальных сетей, скрытых алгоритмов искусственного интеллекта на формирование индивидуальных и коллективных представлений о счастье, справедливости. В условиях, когда глобальные информационные потоки, коммерческие цифровые экосистемы начинают незаметно диктовать человеку суррогатную систему ценностей, полностью подменяя подлинное благополучие виртуальным симулякром, гуманистическая концепция аль-Фараби остается важнейшим ценностным ориентиром. Его фундаментальное этическое учение доказывает, что истинное счастье достижимо исключительно через постоянное интеллектуальное, нравственное совершенствование личности, а не через примитивное удовлетворение сиюминутных цифровых потребностей.

Авторы наглядно показывают, что идеальная классическая модель правителя у аль-Фараби - просвещенного философа, обладающего глубоким знанием, высокой моралью - напрямую коррелирует с современными жесткими

* Автор-корреспондент: Н.Х. Жолмухамедова, nelek@list.ru

требованиями к прозрачности, социальной ответственности разработчиков высокотехнологичных алгоритмов. Отмечается, что цифровая трансформация сегодня порождает новые специфические формы социального отчуждения, требующие обязательной междисциплинарной гуманитарной экспертизы.

В статье научно обосновано, что философские идеи аль-Фараби сохраняют актуальность и могут служить надежной методологической, этической основой для формирования нормативных принципов государственного регулирования цифровой среды, надежно защищая фундаментальные права интернет-пользователей от внешних деструктивных манипуляций. В заключении делается важный практический вывод о необходимости системной интеграции классического гуманитарного знания в современные юридические процессы создания правовых рамок для мирового цифрового пространства. Наследие аль-Фараби помогает сформировать устойчивые ценностные ориентиры, способные надежно защитить человеческое достоинство, обеспечить сбалансированное гармоничное развитие общества в цифровую эпоху, превращая новые технологии в эффективный инструмент достижения подлинного всеобщего блага.

Ключевые слова: Аль-Фараби, политическая философия, цифровое общество, этика технологий, алгоритмы, справедливость, цифровое счастье.

Введение

Вопросы этики и права на современном этапе цифровой трансформации общества приобретают актуальное значение. Социальные сети, алгоритмы рекомендаций и виртуальные коммуникации формируют новое понимание счастья, власти и справедливости. Философские идеи аль-Фараби о добродетельном обществе, мудрой и справедливой власти, истинном счастье могут стать ориентиром в процессе этического и правового регулирования цифрового общества. В этой статье предпринята попытка исследовать взаимосвязь классического научного наследия аль-Фараби с функционированием Digital платформ и алгоритмов искусственного интеллекта, формирующие виртуализированное счастье пользователей.

Научная новизна исследования статьи заключается в интерпретации политической философии аль-Фараби через призму современных цифровых трансформаций и их влияния на человеческое общество. Предлагается рассматривать алгоритмы и цифровые платформы как новые формы социальной власти, влияющие на представления о счастье и общественном благе. Концепция добродетельного общества аль-Фараби определенно может служить философским основанием для разработки этических принципов регулирования цифровой среды.

Методология

Методология исследования политической философии и этических ценностей цифрового общества опирается на комплекс междисциплинарных подходов, связывающих философский анализ классической социально-политической теории аль-Фараби, прикладную этику, социологию и право с анализом современных алгоритмических систем, искусственного интеллекта и сетевых структур.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Трансцендентально-критический подход исследует изменение классических категорий свободы, справедливости, легитимности, субъективности, публичности и автономии личности в условиях цифровой среды и алгоритмического управления, определяет риски и вызовы цифровой эпохи для устойчивости. Постгуманистическая и техноэтическая методология анализирует моральный статус алгоритмов, смещая фокус с антропоцентрической этики на распределенную ответственность между разработчиками, пользователями и машинными системами; поиск институционального баланса между технологическим развитием и правами человека. Актуализирует проблему ответственности в цифровом обществе Методологическая разработка кодекса цифровой этики включает три ключевых аспекта: аксиологический (определение фундаментальных ценностей и принципов, например, уважение к частной жизни, цифровая безопасность, человекоцентричность, прозрачность алгоритмов и решений); деонтологический (определение норм и обязанностей по защите персональных данных, этичному использованию ИИ, отказу от цифровой манипуляции, кибергигиене) и праксиологический (практическое применение и контроль).

Политическая философия аль-Фараби

Политическая философия Абу Насра аль-Фараби (870–950 гг.) заложила основы исламской политической мысли и арабо-мусульманского перипатетизма, опираясь на античные идеи Платона и Аристотеля.

Аль-Фараби в своей классификации наук определяет важное место для политической философии («Трактат о взглядах жителей добродетельного города», «О достижении счастья», «Указание пути к счастью» и др.). Целью оригинальной и последовательной политической системы мыслителя является твердая убежденность в возможности построения совершенного общества. Его трактаты по социально-политической философии посвящены принципам и нормам политических объединений общин, т. е. государств. Первичной формой совершенного общества, по аль-Фараби, является город (ал-Мадина), а общество и государство выражено одним понятием - «город». Аль-Фараби считал человека существом общественным по своей природе и поэтому по нему отдельный человек не может достичь полноты благ и совершенства в одиночку, поэтому люди объединяются в сообщества – от малых поселений до городов и государств.

В классификации городов (обществ) входят: добродетельный город (аль-мадина аль-фадила) - общество, жители которого стремятся к истинному счастью, справедливости и взаимной помощи; невежественные (недобродетельные) города: общества, которые не знают истинного счастья и подменяют его богатством, славой, властью, чувственными наслаждениями или тиранией. Аль-Фараби дает подробное описание невежественного города, который имеет различные вариации: город нужд – где стремятся удовлетворить только физические потребности для выживания; город обмена - где властвует культ богатства; город честолюбия - где идет борьба за власть; город низости и город сластолюбия - где правит гедонизм и полная распущенность; безнравственный город – где жители

знают истинные ценности и игнорируют их; переменчивый город - был ранее добродетельным, но свернул с истинного пути ; заблудший город - его жители уповают на счастье после этой жизни.

В своем учении о «добродетельном городе» («Трактат о взглядах жителей добродетельного города») аль-Фараби уподобляет государство живому здоровому организму (человеческому телу), где все органы согласованно трудятся ради жизнеобеспечения здоровья целого, а возглавляет его сердце – правитель, философ, пророк или мудрец, который сочетает в себе высочайшие интеллектуальные способности, моральную чистоту и способность вести народ к совершенству и духовному благу (объединяя светскую и духовную власть). Жители (органы) города-государства объединяются и взаимодействуют с целью сохранения совершенного счастья. Это «…общество, в котором люди стремятся через объединение сотрудничать для достижения истинного счастья, является добродетельным городом» [1, с.113]. При этом аль-Фараби различает биологические и политические составляющие и если функции биологических органов связаны с непроизвольным рефлексом, то граждане государства добровольны и свободны в выборе [2, с.26]. Для совершения добродетельных деяний необходим определенный порядок в обществе и совместное усилие жителей по соблюдению морально-нравственных норм, правил поведения для достижения совершенного счастья. Цель государства - не власть ради власти, а благо и счастье граждан. Государство должно строиться на основе разума, справедливости, добродетели и взаимной помощи, а не на страхе или принуждении. Истинное счастье (saʿāda) достигается через разум, нравственные качества и участие в справедливой жизни, а не через материальные удовольствия.

При этом идеальный правитель должен обладать мудростью и знанием. «Он (мудрый человек) заботится о своих подданных и их благе, при этом он также ответственен за многие порочные предосудительные, безобразные поступки и за дурные деяния своих последователей, за ошибки заблуждающегося, за отвратительные слова и действия. Он должен поступать так, как требуют истина и справедливость, направить заблуждающихся на правильный путь. Сегодня Digital платформы и алгоритмы играют роль «правителей» цифрового общества, влияя на миллионы пользователей. Вопрос в том, могут ли они быть «мудрыми» в этом смысле? Аль-Фараби тысячелетие назад предсказывал общество будущего как совершенное, в котором воцарятся свобода, равенство и справедливость, взаимоуважение и благополучие, а к этому стремится не одно поколение человечества. Таким образом, аль-Фараби утверждал, что истинная политика неотделима от этики и философии, а целью государства является не просто выживание или сила, а создание условий для интеллектуального и нравственного роста человека.

Правовая философия аль-Фараби

Арабский мыслитель аль-Фараби не создавал юридических кодексов, его мировоззренческие идеи об обществе и праве закладывают принципы справедливой и этичной власти, которые актуальны сегодня. «Фараби рисовал общество

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

будущего как справедливое, в котором воцарятся свобода, всеобщее равенство, взаимное уважение, полное благополучие. Характерно, что единственный путь к этому обществу он видел не в соблюдении велений бога, всевозможных религиозных предписаний, а в науке, знании». Великий утопист, гуманист своей эпохи он мечтал об идеальном государстве, о всеобщем счастье, выступал против войн и грабежей, несправедливости и обмана, защищал права человека на труд, знание, мирную жизнь, мечтал о процветании общества на основе взаимной помощи людей [3, с.323].

Во главе добродетельного города должен стоять просвещенный правитель-философ (или совет мудрецов), обладающий одновременно высокими моральными качествами, глубоким интеллектом, глубокими знаниями законов и способностью вести за собой народ. Закон в таком государстве выражает не произвол правителя, а разумный порядок, направленный на всеобщее благо. «Дело правителя города, то есть главы – управлять городом так, чтобы устанавливать взаимосвязь и взаимосогласованность частей города, и при этом достигался такой порядок, при котором (жители) помогают друг другу в искоренении зла при обретении благ, и рассматривать все то, что дано небесными телами, сохраняя и увеличивая то, что как-то содействует и приносит пользу достижению счастья, стараясь сделать полезным то, что приносит вред, и устраняя или уменьшая то (вредное), что нельзя сделать (полезным). Одним словом, он пытается уничтожить оба зла и установить оба блага». [4, с.126-127] Власть должна служить благу общества. Справедливость и мудрость всегда должны быть в основе легитимности. Государство должно регулировать отношения в социуме через мораль и этику.

На современном этапе Казахстан находится в условиях масштабной цифровой трансформации, освещая обществу, как развиваются цифровые государственные услуги, искусственный интеллект, электронное правосудие, цифровое управление. Новые технологии так стремительны в своем развитии, что нормативное сопровождение где-то отстает, но обществом задаются новые правовые вопросы: - как можно обеспечить защиту персональных данных, как сохранить прозрачность принятия решений, если используются алгоритмы, как при этом обеспечить равный доступ граждан к цифровым государственным услугам и как защитить права человека в условиях использования искусственного интеллекта?

Несомненно, современные цифровые институты можно рассматривать через эту призму: искусственный интеллект должен подчиняться этическим и правовым нормам, формируя в обществе среду, где пользователи получают реальное благополучие, а не иллюзию счастья.

Этическая философия аль-Фараби

Ключевые идеи этики аль-Фараби строятся вокруг поиска высшего блага - счастья, которое достигается посредством совершенствования разума и нравственности. Средневековый ученый аль-Фараби считал счастье (саада) конечной целью человеческого существования, высшим благом. Всё остальное (богатство, здоровье, власть) является благом лишь тогда, когда помогает прийти к истин-

ному счастью. Познание мира, философия и логика – это главные инструменты, через которые человек развивает свои умственные способности и приближается к совершенству. Аль-Фараби опирался на традиции Аристотеля и учил, что во всем необходимо находить нравственную середину: добродетель находится посередине между двумя крайностями (например, мужество – это середина между трусостью и безрассудством). Философ утверждал, что каждый человек от рождения имеет склонность к добродетели, а задача воспитания и мудрого наставника – помочь раскрыть эти качества.

Настоящая красота человека – это баланс его физических и духовных качеств, гармония сильного духа и здорового тела.

В социально-этическом учении Аль-Фараби этика тесно связана с обществом, мораль отдельного человека не отделима от устройства государства. Высшее нравственное развитие людей возможно только в «добродетельном городе», что есть, по сути, научное и справедливое общество. Во главе такого общества должен стоять совершенный правитель-философ, который обладает как высоким интеллектом, так и безупречными моральными качествами. «Правитель должен быть мудрым, чтобы вести народ к благу и справедливости» – это про легитимность и мораль власти.

Счастье отдельного человека аль-Фараби превозносит выше религиозных норм и требований. «Истинное счастье не в наслаждениях, а в жизни, согласной с разумом» – это этическое измерение счастья по Фараби.

Путь к подлинному благу и счастью возможен через этические добродетели, целомудрие и благородные поступки, искореняя зло и несовершенство. Целью государства как человеческого объединения, является достижение счастья для всех граждан. Человек приобретает совершенство только тогда, когда он существует в гармонии со своей человеческой природой, посредством различных общественных связей приобщается к духовно-нравственным ценностям. Благодаря активному и плодотворному общению, взаимной поддержке в обществе, человек по-настоящему живет и морально совершенствуется.

Развернутый анализ политико-правовых взглядов Абу Насра аль-Фараби в свете утверждения идеалов общечеловеческого гуманизма представлен в статье «Учение Абу Насра аль-Фараби в контексте идеалов общечеловеческого гуманизма». В этом контексте рассматриваются принципы и нормы функционирования различных типов политических сообществ, способствующих выработке руководств управления людьми и реализации счастья через деятельность политических объединений. Анализируются ключевые категории философии аль-Фараби - свобода, справедливость, добродетель, счастье и разум, которые составляют нравственно-гуманистическую основу его учения о совершенном обществе и «добродетельном городе». [5]

Правовое измерение этики цифрового общества

Цифровое общество – это этап общественного развития, в котором ключевую роль играют цифровые технологии, интернет, данные и автоматизированные си-

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

стемы управления. Они проникают во все сферы жизни: экономику, государственное управление, образование, медицину и повседневный быт. В государственном секторе: получение документов, справок и оплата налогов через онлайн-сервисы без визита в ведомства (например, единые порталы госуслуг). В финансовом секторе: развитие цифрового банкинга, безналичных платежей и цифровых валют. В системе образования и науки: дистанционное обучение, онлайн-университеты, электронный документооборот и удаленная занятость. В Казахстане реализуется проект «Цифровое общество» («Цифрлық қоғам») — это масштабный проект партии AMANAT**,** запущенный в феврале 2025 года и направленный на повышение IT-грамотности населения и доступ к цифровым сервисам.

Эпоха цифрового общества создаёт новые этические вызовы:

- Алгоритмизация: регулирование многих процессов с помощью алгоритмов и искусственного интеллекта. они формируют поведение и представление о счастье.

- Датификация: сбор, анализ и использование огромных массивов данных (Big Data) вместо традиционных материальных активов.

- Платформизация и суперприложения, ответственность платформ: власть распределена между технологическими компаниями, что требует этической и правовой ответственности.: объединение услуг в единые цифровые экосистемы (например, порталы госуслуг, банковские и торговые приложения).

- Сверхсвязность: постоянный доступ людей и устройств к сети Интернет, стирание границ между физическим и виртуальным пространством.

- Защита цифровых прав: приватность, данные и цифровая идентичность становятся частью правового поля.

Философия аль-Фараби помогает выработать этический ориентир: мудрость, справедливость и ответственность должны быть встроены в цифровую среду и регулирование алгоритмов.

Цифровая трансформация общества ставит перед государствами задачу создания эффективных правовых механизмов регулирования цифровой среды. Вопросы защиты персональных данных, прозрачности алгоритмов и ответственности цифровых платформ становятся центральными элементами современной правовой политики.

С этой точки зрения идеи аль-Фараби о справедливой власти приобретают новое значение. Если власть в добродетельном обществе должна быть направлена на благо человека, то и регулирование цифровых технологий должно быть ориентировано на защиту прав личности и обеспечение общественного блага. Современное право неуклонно должно формировать нормативные механизмы, направленные на обеспечение этической ответственности технологий и защиту цифрового достоинства человека.

Виртуализация счастья в цифровую эпоху

Виртуализация счастья – это концепция, описываемая философами, футурологами и психологами, при которой подлинные человеческие эмоции и состояние

удовлетворенности заменяются их цифровыми симуляторами. Вместо того чтобы получать радость от реальных достижений, живого общения или физического опыта, человек начинает испытывать «суррогатное» счастье в виртуальной среде.

Как проявляется виртуализация счастья? Дофаминовые петли соцсетей – лайки, просмотры и виртуальное одобрение вызывают мгновенный выброс гормона радости (дофамина), что создает иллюзию социальной успешности и востребованности. Идеализация цифровой личности заключается в том, что люди создают «лучшие версии себя» в профилях (через фильтры, маски и демонстрацию только счастливых моментов). В результате они начинают любить свой цифровой аватар больше, чем реальное «Я». Уход в метавселенные и игры наиболее популярен, поскольку компьютерные игры и VR-пространства предлагают быстрый и легкий путь к успеху. Стать «героем» или получить высокий статус в игре гораздо проще, чем добиться аналогичного признания в реальной жизни. Все это, по сути, формирует эмоциональный суррогат, когда искусственный интеллект, чат-боты и виртуальные компаньоны начинают заменять реальную дружбу и любовь, предлагая предсказуемые, безопасные и комфортные «отношения» без конфликтов.

К положительным аспектам цифровизации можно отнести доступность и терапию. Люди с ограниченными возможностями могут «путешествовать» и общаться в виртуальной реальности. Возможность примерить на себя любую роль без риска для жизни и репутации создает безопасную среду. Быстрый способ расслабиться и отвлечься от тяжелой реальности способствует снижению стресса. К негативным последствиям можно отнести иллюзию и созависимость. Иллюзорность имеет своим следствием возникновение экзистенциальной пустоты Виртуальное счастье быстро проходит, оставляя чувство одиночества после выключения экрана.: Живое общение с его сложностями и недопониманием начинает пугать, что формирует опасный синдром - атрофию социальных навыков. Происходит эмоциональное выгорание, и реальная жизнь начинает казаться серой, скучной и слишком трудной.

Сегодня счастье измеряется лайками, комментариями и просмотрами. Пользователь радостно реагирует на цифровое признание, не замечая, что это лишь иллюзия радости - современный аналог мнимого счастья аль-Фараби. Аль-Фараби учил: истинное счастье достигается через разум и добродетель, а не внешние стимулы. Но кто сегодня «правитель» этого цифрового общества? Алгоритмы, формирующие поведение миллионов? И если да, должны ли они быть мудрыми?

В 1974 году философ Роберт Нозик предложил мысленный эксперимент – симулятор «Машину опыта», способную подарить абсолютно любые идеальные ощущения (написать готовый шедевр, найти великую любовь или испытать триумф), не прилагая никаких усилий. [6] При этом у человека будет ощущение, что всё происходит наяву, но параллельно возникает вопрос, а подключились бы вы к ней на всю жизнь? Думается, что ответы могут быть при этом неоднозначными.

На глубокий философский вопрос можно ли считать искусственное счастье менее «настоящим» также нет единого ответа. Всё зависит от того, через какую

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

философскую призму смотреть на природу чувств. С точки зрения биологии – разницы нет, но с точки зрения смысла и опыта – разница колоссальная. Если оценивать счастье по уровню получения приятных ощущений (гедонизм, нейробиология), то оно настоящее. Мозг выделяет одни и те же нейромедиаторы (дофамин, серотонин), будь то от таблетки, виртуальной реальности или реального достижения. Субъективный опыт идентичен. С точки зрения философских подходов эвдемонизма и экзистенциализма, оценивая счастье по его связи с реальностью и смыслом, оно является иллюзорным. Настоящее счастье – это побочный продукт преодоления трудностей, самореализации и подлинных отношений. Без контекста оно обесценивается.

Безусловно, труд Роберта Нозика «Машина опыта» идеально проиллюстрировал имеющей место полемику по данному вопросу. По его утверждению, в 70-х годах XX века большинство людей откажутся навсегда подключиться к такой машине. Почему? Вероятно многие хотят делать определенные вещи, а не просто испытывать ощущение, что мы их сделали. Мы хотим быть определенным человеком (мужественным, добрым, талантливым), а в машине мы – лишь пассивные потребители стимулов. Нам важна связь с реальностью, даже если она приносит боль. И если счастье синтезируется искусственно (как наркотик *«сома»* в романе Олдоса Хаксли «О дивный новый мир»), оно часто превращается в инструмент контроля. Такое счастье, несомненно, лишает человека свободы воли и критического мышления. И, люди интуитивно будут чувствовать подвох, когда приятная эмоция не заработана, а «включена» кнопкой. Это своего рода эффект «антиутопии».

Безусловно, общение с цифровым аватаром и ИИ дает иллюзию счастья и глубокого принятия, но при этом не смогут заменить реальные человеческие отношения. Почему ИИ-аватар кажется источником счастья? Аватар безусловно вежлив, всегда выслушает, не перебивает, не злится и находится в хорошем настроении.: Программа внимательна к деталям и способна мгновенно запоминать и воспроизводить факты из вашей жизни, создавая ощущение эмпатии. Современные большие языковые модели (LLM) мастерски имитируют взаимность и заботу без риска реального конфликта, создавая некий парасоциальный комфорт. Диалог с цифровым двойником, как инструмент рефлексии, помогает упорядочить мысли, преодолеть страхи и взглянуть на жизненные решения со стороны. Все задумано гениально, но нельзя забывать о скрытых рисках. За аватаром нет живой личности, чувств или разделенной ответственности – это лишь проекция информативного алгоритма, а вместо связи пустая иллюзия и риск изоляции. Постоянный комфорт без компромиссов отучает от навыков преодоления реальных межличностных трудностей. Коммерческие или запрограммированные системы могут манипулировать и незаметно подталкивать к выгодным для них решениям или покупкам под видом дружеского совета. В философии, социологии и психологии известно такое состояние, когда человек испытывает психологический комфорт и счастье просто потому, что защищен от суровой, травмирующей или сложной реальности фальшивой, но приятной картиной мира.

Современные технологии кардинально трансформируют наше восприятие счастья. Сегодня технологии поставили нас face-to-face к этой машине. В мире, где реальные кризисы (экологические, экономические, социальные) нарастают, виртуализация счастья может стать главным анестетиком для человечества. Прямой стимуляцией мозга можно достигать радости без посредников: счастье по запросу, идеальная калибровка, исчезновение «порога адаптации». Сегодня, чтобы испытать радость, нам нужен стимул: вкусная еда, достижение цели или общение. Нейроинтерфейсы, например, Neuralink изменят этот механизм, при этом чипы смогут напрямую стимулировать центры удовольствия в мозге (выделение дофамина, серотонина, эндорфинов). Радость станет доступна нажатием одной кнопки или мысленной командой. Искусственный интеллект, подключенный к BCI, сможет считывать уровень стресса или грусти и мягко корректировать нейрохимический баланс, поддерживая человека в состоянии оптимального благополучия. В обычной жизни мозг быстро привыкает к хорошему (гедонистическая адаптация). Нейроинтерфейсы позволят обходить этот барьер, сохраняя остроту радости. Вот бы несказанно порадовались такому подарку жители города низости и города сластолюбия аль-Фараби.

Метавселенные смогут обеспечить безграничным спектром «невозможного» опыта (сверхсенсорный опыт, радость абсолютного контроля, стирание социальных барьеров и пр.) снимут физические и экономические ограничения на то, что приносит человеку удовольствие. В сочетании с BCI метавселенные позволят не просто видеть цифровой мир, но и физически ощущать его: чувствовать текстуру несуществующих материалов, летать, дышать под водой или испытывать синестезию (видеть звуки и слышать цвета). Человек сможет мгновенно менять окружение, законы физики и собственный аватар под свое сиюминутное настроение, создавая персональный «цифровой рай». Опыт совместной коллективной радости (концерты, путешествия, победы) станет доступен людям из любой точки планеты, стирая границы одиночества и физических недугов.

Но за любым «программируемым счастьем» таятся риски и оборотная сторона. Фанатичное стремление к цифровой радости порождает серьезные футуристические вызовы:

- «проводной гедонизм» (Wireheading): существует риск, что прямая стимуляция мозга станет настолько привлекательной, что реальный мир потеряет всякую ценность. Зачем стремиться к сложным целям, если можно получить чистый дофамин мгновенно?

- иллюзорность достижений: радость от преодоления трудностей может обесцениться, если любой успех можно симулировать в метавселенной.

- эмоциональный хакинг: корпорации или злоумышленники, контролирующие интерфейсы, смогут манипулировать базовыми эмоциями пользователей ради выгоды или контроля.

В итоге идея о всеобщем счастье и благе аль-Фараби в самом ближайшем будущем трансформируется в новое определение радости. Синтетическая (цифровая) радость станет базовой утилитой. Она, как электричество или интернет

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

станет доступной, безупречной, интенсивной и полностью контролируемой. Органическая (аналоговая) радость, связанная с физическим миром, случайностями и биологическими ограничениями, станет редкой и несовершенной. Возможно, именно эта «дефицитная» радость станет новой формой роскоши.

Справедливость, благо, мораль, нравственность, духовные ценности не должны превращаться в абстракцию. Живое человеческое общение и историческая связь передачи истинных ценностей из поколения в поколение не должны быть уничтожены. Здесь важен правовой аспект этической цифровизации, чтобы они были реально прописаны в коде алгоритмов и платформ, чтобы виртуальное счастье не было иллюзорным, а поддерживало реальное благополучие пользователей.

Связь философии и современных норм цифровизации
Основные выводы

Цифровые платформы и алгоритмы становятся важными факторами формирования социальных ценностей и представлений о счастье. Принципиальное различие между истинным и мнимым счастьем, предложенное философом, позволяет критически осмыслить феномен виртуализированного счастья, представленного посредством социальных сетей.

В философском аспекте иллюзия противостоит Истине. В «Мифе о пещере» Платона: люди всю жизнь сидят в пещере спиной к выходу и видят лишь тени на стене, принимая их за реальный мир. Тот, кто выходит на свет (как Труман в фильме «Шоу Трумана», узнавший правду), сначала испытывает боль и шок, но возвращаться в оковы иллюзий уже не хочет. В фильме «Матрица» синяя таблетка – это буквальный выбор остаться в счастливом неведении, где еда кажется вкусной, а жизнь – привычной, пусть и виртуальной.

В психологическом аспекте стоит вопрос зачем это нужно? Иллюзии служат ментальным щитом. Реальность часто хаотична и несправедлива, а социальные иллюзии (например, вера в то, что «все правители заботятся о нас» или «мир абсолютно безопасен») снижают уровень тревоги. Человеку легче верить в то, во что верит его окружение, даже если это миф. Это дарует чувство причастности и защищенности.

В социально-политическом аспекте масс- медиа, маркетинг, социальная инженерия и идеологическая машина конструируют реальность, создавая для общества «красивую обертку» (симулякры). Человек может чувствовать себя успешным и счастливым, покупая вещи в кредит или живя в иллюзии стабильности, пока внешние кризисы не разрушат этот купол. Общества, построенные на жестком контроле информации, стремятся сделать граждан «счастливыми» за счет сужения их кругозора и исключения альтернативных точек зрения.

В будущем человечество перейдет от поиска радости в физическом мире к её конструированию внутри собственного сознания человека. Это сдвиг от внешней стимуляции к прямой нейронной инженерии. Развитие метавселенных и нейроинтерфейсов (BCI Neuralink) изменит само понятие радости, превратив

её из случайной эмоциональной реакции в программируемый, управляемый и полностью оцифрованный опыт.

Философское наследие аль-Фараби сохраняет актуальность в условиях цифровой трансформации общества. Концепция мудрой власти, разработанная аль-Фараби еще в X веке, может быть использована как философский ориентир для формирования нравственно-этических принципов цифрового управления в XXI веке, гармонизируя сложные взаимосвязи технологии, мораль и права человека.. Мудрая власть: цифровые платформы должны принимать решения, основанные на этике и социальной пользе. Цифровые нормы должны обеспечивать равный доступ и справедливость в защите прав. Различие между мнимым цифровым удовлетворением и реальным благополучием требует правового и этического регулирования. Если в эпоху аль-Фараби мудрый правитель направлял общество к истинному счастью, то в цифровую эпоху эту ответственность всё чаще разделяют алгоритмы и цифровые платформы. Поэтому этика технологий становится не только техническим, но и философским вопросом. Этические принципы справедливости и общественного блага должны стать основой регулирования цифровой среды.

Заключение

Цифровая эпоха может видоизменять формы и способы социальной коммуникации, но не вправе отменять смысложизненные вопросы человеческого общества – власти, справедливости и счастья. В этом важном вопросе философия аль-Фараби демонстрирует поразительную актуальность: она напоминает, что истинное счастье общества определяется не технологическим прогрессом как таковым, а тем, насколько этот прогресс служит развитию человека и справедливому общественному порядку.

Политика должна, в первую очередь, базироваться на морально-этических принципах, а не на механизме власти. Цель государства – не власть ради власти, а благо граждан – здесь аль-Фараби утверждает об общественном интересе как основе управления. Базовая политическая концепция аль-Фараби применительно к современному контексту заключается в его фундаментальной идее об нравственно-этическом обществе. Его этика означает стремление к истинному счастью через становление достойного гражданина добродетельного города (общества). Добродетельные (этические) общества, где государство может гарантировать соответствие своих граждан принципам морали и этики через законодательную систему, более устойчивы перед лицом кризисов по сравнению с невежественными (неэтичными). Более того, когда все члены общества едины в понимании, что хорошо, а что плохо, конфликтов станет меньше. Социальная гармония и общественное согласие могут стать реальностью.

Наследие аль-Фараби остаётся актуальным. Мудрость, справедливость и истинное счастье – ключевые ориентиры, которые помогают осмыслить новые формы общественной жизни в цифровой эпохе. Его философия служит основой для формирования этического и правового регулирования цифрового общества, направленного на устойчивое благополучие человека. По мнению мыслителя, чтобы

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

достичь уровня рационального счастья, правитель должен правильно воспитать граждан жить осознанной жизнью и разумно реагировать на окружающую действительность. Парадокс жизненной ситуации заключается в том, что чем больше технологий входит в жизнь общества, тем выше значение правовой культуры человека и, именно, поэтому наследие мыслителя приобретает новое измерение.

В своей политико-правовой концепции аль-Фараби обосновывал важную идею – процесс воплощения морально-этических норм и духовно-нравственных ценностей в реальной жизни. Для будущего человечества важнее умение коммуницировать и направлять людей на построение этического общества, в котором достижимо всеобщее благо.

Список литературы

1 Абу Наср аль-Фараби. Добродетельный город. В 7 томах. Т.1. - Алматы: RS; Международный клуб Абая, 2019. – 240 с.

2 Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. О социально-этических воззрениях аль-Фараби // Абу Наср аль-Фараби. Социально-этические трактаты. В 7 томах. Т.3. - Алматы: RS; Международный клуб Абая, 2019. – 312 с.

3 Хайруллаев М.М. Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. Ташкент: «ФАН», 1967. – 355с.

4 Абу Наср аль-Фараби. Социально-этические трактаты. В 7 томах. Т.3. - Алматы: RS; Международный клуб Абая, 2019. – 312 с.

5 Калишева Н.Х., Нүсіпова Г.И. Жалпыадамзаттық гуманизм идеалдары аясындағы Әбу Насыр әл-Фараби ілімі // Әл-Фараби. – 2025. – № 4 (89). – С. 3-12. https://doi.org/10.48010/2025.4/1999-5911.01

6 Нозик Роберт. Анархия, государство и утопия (глава X) / Пер. с англ. Б. Пинскера под ред. Ю. Кузнецова и А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 424 с.

7 Гусейнов А.А. История этических учений. – М:. Гардарики., 2003. – 911 с.

8 Нагиев Г.Г. Политическая философия аль-Фараби и вызовы современного мира // Политика, политические науки, проблемы политологии. URL: http://econf.rae.ru/article/4507 (дата обращения: 02.10.2026)

Transliteration

1 Abu Nasr al'-Farabi. Dobrodetel'nyj gorod [The Virtuous City]. V 7 tomah. T.1. - Almaty: RS; Mezhdunarodnyj klub Abaya, 2019. – 240 s.

2 Gafurov B.G., Kasymzhanov A.H. O social'no-eticheskih vozzreniyah al'-Farabi [On the Socio-Ethical Views of al-Farabi] //Abu Nasr al'-Farabi. Social'no-eticheskie traktaty. V 7 tomah. T.3. - Almaty: RS; Mezhdunarodnyj klub Abaya, 2019. – 312 s.

3 Hajrullaev M.M. Mirovozzrenie Farabi i ego znachenie v istorii filosofii [Al-Farabi's Worldview and Its Significance in the History of Philosophy]. Tashkent: «FAN», 1967. – 355s.

4 Abu Nasr al'-Farabi. Social'no-eticheskie traktaty [Socio-ethical treatises]. V 7 tomah. T.3. - Almaty: RS; Mezhdunarodnyj klub Abaya, 2019. – 312 s.

5 Kalisheva N.H., Nussipova G.I. ZHalpyadamzattyқ gumanizm idealdary ayasyndaғy Әbu Nasyr әl-Farabi ilimi [The Teachings of Abu Nasr al-Farabi within the Framework of Universal Humanistic Ideals] // Al'-Farabi. – 2025. – № 4 (89). – S. 3-12. https://doi.org/10.48010/2025.4/1999-5911.01

6 Nozik Robert. Anarhiya, gosudarstvo i utopiya (glava X) [Anarchy, State, and Utopia (Chapter X)] / Per. s angl. B. Pinskera pod red. YU. Kuznecova i A. Kuryaeva. – M.: IRISEN, 2008. – 424 s.

7 Gusejnov A.A. Istoriya eticheskih uchenij [History of ethical doctrines]. – M:. Gardariki., 2003. – 911 s.

8 Nagiev G.G. Politicheskaya filosofiya al'-Farabi i vyzovy sovremennogo mira [Al-Farabi's Political Philosophy and the Challenges of the Modern World] // Politika, politicheskie nauki, problemy politologii. URL: http://econf.rae.ru/article/4507 (data obrashcheniya: 02.10.2026)

Н.Х. Қалишева, Н.Х. Жолмұхамедова

Әл-Фарабидің саяси философиясы және цифрлық қоғамның этикалық құндылықтары: билік, даналық және бақыттың виртуализациясы

Аңдатпа. Мақалада қарқынды дамып келе жатқан цифрлық қоғамның қазіргі жаһандық сын-қатерлері контексінде әл-Фарабидің саяси философиясын талдауға әрекет жасалған. Орта ғасырлық Шығыстың ұлы ойшылы бүгінгі күні жаңа тұжырымдамалық мағынаға ие болып отырған терең теориялық мұра қалдырды. Толық технологиялық даму дәуірінде адамдардың бірлесіп өмір сүруінің, әлеуметтік әділеттіліктің және тұрақты мемлекеттік басқарудың негізгі мәселелері терең философиялық қайта пайымдауды талап етеді. Жұмыста ойшылдың ізгілікті қала, дана саяси билік, шынайы адам бақытына жету туралы түйінді идеялары, сондай-ақ олардың қазіргі цифрлық дәуірдің күрделі этикалық-құқықтық мәселелерін терең түсінудегі тікелей маңызы зерттелген. Зерттеуде қазіргі цифрлық платформалардың, әлеуметтік желілердің және жасанды интеллектің жасырын алгоритмдерінің бақыт пен әділеттілік туралы жеке және ұжымдық түсініктердің қалыптасуына тигізетін әсеріне ерекше назар аударылады. Жаһандық ақпараттық ағындар мен коммерциялық цифрлық экожүйелер адамға жасанды құндылықтар жүйесін байқатпай таңып, шынайы әл-ауқатты виртуалды симулякрмен толық алмастырған жағдайда, әл-Фарабидің гуманистік тұжырымдамасы ең маңызды құндылықты бағдар болып қала береді. Оның іргелі этикалық ілімі шынайы бақытқа цифрлық қажеттіліктерді сәтсіз қанағаттандыру арқылы емес, тек тұлғаның үздіксіз интеллектуалдық және адамгершілік тұрғыдан жетілуі арқылы ғана жетуге болатынын дәлелдейді.

Авторлар әл-Фарабидегі билеушінің мінсіз классикалық моделі — терең білім мен жоғары моральға ие ағартушы философ бейнесі — жоғары технологиялық алгоритмдерді әзірлеушілердің ашықтығы мен әлеуметтік жауапкершілігіне қойылатын қазіргі қатаң талаптармен тікелей сәйкес келетінін айқын көрсетеді. Бүгінгі таңда цифрлық трансформация міндетті пәнаралық гуманитарлық сараптаманы талап ететін әлеуметтік оқшауланудың жаңа ерекше формаларын тудыратыны атап өтіледі. Мақалада әл-Фарабидің философиялық идеяларының өзектілігін толық сақтайтыны және интернет пайдаланушылардың іргелі құқықтарын сыртқы деструктивті манипуляциялардан сенімді қорғай отырып, цифрлық ортаны мемлекеттік реттеудің нормативтік принциптерін қалыптастыру үшін сенімді методологиялық, этикалық негіз бола алатыны ғылыми түрде негізделген. Қорытындылай келе, жаһандық цифрлық кеңістік үшін құқықтық шеңберлерді құрудың қазіргі заңнамалық процестеріне классикалық гуманитарлық білімді жүйелі түрде интеграциялау қажеттілігі туралы маңызды практикалық тұжырым жасалады. Әл-Фараби мұрасы адамдық қадір-қасиетті сенімді қорғауға және цифрлық дәуірде қоғамның теңгерімді, үйлесімді дамуын қамтамасыз етуге қабілетті орнықты

құндылықты бағдарларды қалыптастыруға көмектеседі, осылайша жаңа технологияларды жалпыға ортақ игілікке қол жеткізудің тиімді құралына айналдырады.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, саяси философия, цифрлық қоғам, технология этикасы, Алгоритмдер, әділеттілік, цифрлық бақыт.

N.Kh. Kalisheva, N.Kh. Zholmukhamedova

Al-Farabi's Political Philosophy and Ethical Values of the Digital Society: Power, Wisdom, and the Virtualization of Happiness

Abstract. The article attempts to analyze Al-Farabi's political philosophy within the context of contemporary global challenges in a rapidly evolving digital society. The great thinker of the medieval East left a profound theoretical legacy that acquires a new conceptual interpretation today. In an era of total technological development, fundamental questions of human coexistence, social justice, and sustainable governance demand deep philosophical rethinking. The paper examines the thinker's key ideas regarding the virtuous city, wise political power, and the attainment of true human happiness, demonstrating their direct significance for a deep understanding of complex ethical and legal issues of the modern digital era. Special attention is paid to the influence of modern digital platforms, social networks, and hidden artificial intelligence algorithms on forming individual and collective perceptions of happiness and justice. As global information flows and commercial digital ecosystems covertly dictate a surrogate value system – completely replacing genuine well-being with a virtual simulacrum – Al-Farabi's humanistic concept remains a crucial value orientation. His fundamental ethical teaching proves that true happiness is attainable exclusively through continuous intellectual and moral self-perfection of the individual, rather than the primitive satisfaction of momentary digital needs.

The authors clearly demonstrate that Al-Farabi's ideal classical model of a ruler – an enlightened philosopher possessing deep knowledge and high morality – directly correlates with modern strict demands for transparency and social responsibility among developers of high-tech algorithms. It is noted that digital transformation today generates new specific forms of social alienation requiring mandatory interdisciplinary humanitarian expertise. The article scientifically substantiates that Al-Farabi's philosophical ideas remain relevant. They can serve as a reliable methodological and ethical framework for developing regulatory principles for the digital environment, securely protecting the fundamental rights of internet users from external destructive manipulations. In conclusion, a vital practical deduction emphasizes the necessity of systematic integration of classical humanitarian knowledge into modern legal processes establishing frameworks for the global digital space. Al-Farabi's legacy shapes resilient value orientations capable of securely protecting human dignity and ensuring balanced, harmonious societal development in the digital era, transforming new technologies into an effective instrument for achieving the true common good.

Keywords: Al-Farabi, political philosophy, digital society, ethics of technology, algorithms, justice, digital happiness.

Вклад авторов: **Калишева Н.Х., Жолмухамедова Н.Х.** внесли вклад в разработку концепции исследования, анализ материалов и подготовку рукописи к публикации.

Поступила: 18.09.2026
Принята:14.10.2026

ҒТАХР 02.91.91 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.02

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ЭКОТЕОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

[1] **И. Оздемир,** [2] **Г.Г. Барлыбаева,** [3]**А.Б. Кельдинова**[*]**,** [4] **Г.И. Нүсіпова**
[1]Америка ислам колледжі (Чикаго, АҚШ), Ускюдар университеті (Ыстамбұл, Түркия)
[2,3,4]ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты (Алматы, Казақстан)
[1]ibrahim.ozdemir@uskudar.edu.tr, [2]gbarlybaeva@mail.ru, [3]aimankeldinova@gmail.com,
[4]gulnussipova@gmail.com

[1] **I. Ozdemir,** [2] **G. Barlybayeva, A. Keldinova**[*]**,** [3] **G. Nussipova**
[1]American Islamic College (Chicago, USA), Uskudar University (Istanbul, Turkey)
[2,3,4]Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)
[1]ibrahim.ozdemir@uskudar.edu.tr, [2]gbarlybaeva@mail.ru, [3]aimankeldinova@gmail.com,
[4]gulnussipova@gmail.com

Сілтеме: Оздемир И., Барлыбаева Г.Г., Кельдинова А.Б., Нүсіпова Г.И. Қазақ философиясындағы исламдық экотеологияның негіздері // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96).- 18-30 бб.

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – қазақ философиялық ойының негізінде исламдық экотеологияның негізгі қағидаларын айқындау және олардың отандық діни-философиялық мұрадағы көрінісін ашу. Осы мақсатқа сәйкес экологиялық дағдарыс техникалық немесе экономикалық мәселелермен бірге, адамның табиғатқа, өз болмысына және Жаратушыға қатынасын айқындайтын дүниетанымдық мәселе ретінде қарастырылады. Зерттеудің теориялық негізін исламдық экотеологияның таухид, халифа, аманат, мизан және аят ұғымдарына құрылған тұжырымдамасы құрайды. Жұмыста герменевтикалық және салыстырмалы-философиялық әдістер, сондай-ақ дәстүрлі мәтіндерді қайта пайымдау тәсілі қолданылды. Аталған тұжырымдама Матуриди ілімімен, әл-Фараби мен Қожа Ахмет Ясауи идеяларымен, Абай Құнанбайұлы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық мұрасымен салыстырылды. Зерттеу нәтижесінде үш тұжырым жасалды. Біріншіден, Матуридидің хикмет, адамның ерікті таңдауы мен жауапкершілігі туралы ілімі экологиялық этиканың кәламдық негізі бола алады. Екіншіден, Абайдың жаратылысты ақылмен тану, махаббат пен әділет және «толық адам» туралы ойлары табиғатты Жаратушының белгісі деп түсінетін экотеологиялық көзқараспен үндес. Үшіншіден, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жерді келер ұрпаққа аманат ретінде түсінуі және халықтық тыйымдар мен обал, сауап, кие ұғымдары исламдағы аманат пен ысырапқа тыйым салу қағидаларының тарихи тәжірибе мен тұрмыстағы көрінісі болып табылады. Зерттеудің жаңалығы – қазақ

* Автор-корреспондент: А.Б. Кельдинова, aimankeldinova@gmail.com

философиясының исламдық экотеологияныңәлі жеткілікті зерттелмеген өңірлік дереккөзі ретінде қарастырылуында.

Түйін сөздер: қазақ философиясы, исламдық экотеология, экологиялық этика, Матуриди ілімі, түркі-қазақ философиялық дәстүрі.

Кіріспе

XXI ғасырда экологиялық дағдарыс адамзаттың ортақ сынағына айналды. Климаттың өзгеруі, биоалуантүрліліктің азаюы, су мен топырақтың ластануы секілді құбылыстар ғылыми-техникалық шешімдермен қатар адамның табиғатқа қатынасын қайта ойлауды талап етеді. Қазақстан үшін бұл мәселе дерексіз емес: Арал теңізінің тартылуы мен Семей ядролық сынақ полигонының зардаптары табиғатты тек шикізат көзі деп қараудың неге апаратынын көрсетті.

1967 жылы Линн Уайт экологиялық дағдарыстың тамырын діни дүниетанымнан іздеп, батыстық иудей-христиан дәстүріндегі адамның табиғатқа үстемдігі идеясын сынға алды [1]. Бұл тезис қызу пікірталас туғызды және күтпеген нәтижеге әкелді, кейінірек әлемдік діндердің өкілдері өз дәстүрлерін экологиялық тұрғыдан қайта оқуға кірісті. Осылайша экотеология – дін мен табиғаттың өзара байланысын, діни дүниетанымның қоршаған ортаны қорғаудағы рөлін зерттейтін бағыт ретінде қалыптасты [2, 10-11 бб.].

Исламдық экотеология осы ізденістің бір тармағы ретінде Құран дүниетанымына, Мұхаммед пайғамбардың сүннетіне және ислам философиясының мұрасына сүйенеді. Ибраһим Оздемирдің еңбектерінде оның негізгі қағидалары жүйеленіп, бұл саланың әлі де жеткілікті зерттелмегені, одан әрі нақтылауды қажет ететіні атап өтілген [3, 10 б.]. Сонымен қатар исламдық экологиялық ойдың тарихы көбіне араб, парсы және түрік деректері негізінде жазылып келеді: әл-Ғазали, Руми, Ибн Араби, Саид Нурси есімдері жиі аталады, ал Орталық Азияның, оның ішінде қазақ даласының ойшылдары бұл дискурстан тыс қалып отыр.

Зерттеу барысында исламдық экотеологияның негізгі ұғымдарын қазақтардың интеллектуалдық дәстүрімен салыстырып, олардың арасындағы мазмұндық сабақтастықты көрсетуді мақсат еттік. Біздің болжамымыз бойынша, Матуриди ілімі, Абай Құнанбайұлы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық мұрасы және дәстүрлі дүниетанымдағы обал мен кие ұғымдары бірігіп, табиғатқа жауапкершілікпен қараудың тұтас этикасын құрайды. Зерттеудің жаңалығы – қазақ интеллектуалдық дәстүрін исламдық экотеологияның өңірлік дереккөзі ретінде жүйелі түрде қарастыруында. Бұл екі жақты нәтиже береді. Бір жағынан, исламдық экотеологияның дереккөздік базасы кеңейсе, екінші жағынан, қазақ философиясы жаһандық экологиялық дискурсқа өз үнімен қосылады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеуде негізгі үш әдіс қолданылды. Біріншіден, М.Э. Такер ұсынған экотеологиялық талдау үлгісі басшылыққа алынды, яғни дәстүрлі дереккөздердегі назардан тыс қалған мазмұнды қайта табу (retrieval), мәтіндерді экологиялық

тұрғыдан қайта пайымдау (reinterpretation) және теологиялық ұғымдарды жаңа жағдайға сай қайта құру (reconstruction) [4]. Екіншіден, герменевтикалық әдіс арқылы Абай Құнанбайұлының қара сөздері мен өлеңдері, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалары және Матуридидің кәламдық ұғымдары талданды. Үшіншіден, салыстырмалы-философиялық әдіс исламдық экотеология ұғымдары мен қазақ дәстүріндегі ұғымдардың сәйкестігін анықтауға мүмкіндік берді.

Исламдық экотеологияның негізгі қағидалары

Исламдық экотеология Жаратушы, адам және табиғат арасындағы қатынас туралы жүйелі пайымдау ретінде анықталады [2, 11 б.]. Оның бастапқы тұжырымы – қоршаған ортаға қатынас дүниетанымнан туындайды. Жаңа заман ғылымы қалыптастырған механистік көзқарас бойынша табиғат – мақсаты мен мәні жоқ машина, оның құндылығы тек адамға пайдасымен өлшенеді. Мұндай түсінік табиғи ресурстарды шексіз тұтынуды ақтауға қызмет етті [3, 5 б.]. С.Х. Наср бұл жағдайды қазіргі адамның рухани дағдарысы деп сипаттаған [5]. Демек экологиялық мәселенің түбінде құндылықтық, метафизикалық сұрақ жатыр.

Құран дүниетанымы бұған қарама-қарсы бейне ұсынады. Құранның табиғат әлеміне қатысты шамамен 750 аяты бар [2, 11 б.]. Оларда аспан мен жер, жаңбыр мен жел, ара мен құмырсқа, түйе мен құс – барлығы Жаратушыны танытатын белгі (аят) ретінде сипатталады. «Аят» сөзінің Құран тармағын да, табиғат құбылысын да білдіруі кездейсоқ емес, мұнда табиғат – оқылуға тиіс екінші кітап [3, 20-21 бб.]. Алғашқы уахидің «Оқы!» деген әмірін Ибраһим Оздемир дүниеге Жаратушы атымен жаңаша қарауға шақыру деп түсіндіреді [3, 7 б.]. Ф. Рахманның пайымдауынша, табиғат өзінің шексіз кеңдігі мен тұрақты тәртібі арқылы адамға Құдайдың белгісі қызметін атқарады [6].

Осы негізде исламдық экотеология төрт тірек ұғымға сүйенеді [2, 11 б.]. Таухид – Жаратушының бірлігі және осыдан туындайтын жаратылыстың тұтастығы. Халифа – адамның жер бетіндегі орынбасарлық, қамқоршылық міндеті. Аманат – жердің адамға меншік ретінде емес, сеніп тапсырылған дүние ретінде берілуі. Мизан – жаратылыстағы өлшем мен тепе-теңдік [3, 13-14 бб.]. Адам жаратылыс сатысының жоғарғы басында тұрғанымен, табиғаттың иесі емес, ал жердің игілігі барлық тіршілік иесіне арналған, ал жануарлар Құранда адамдар сияқты «үмбет» деп аталады [3, 23-25 бб.].

Сүннет бұл қағидаларды күнделікті амалға айналдырады. Пайғамбар ағын өзеннің жағасында дәрет алғанда да суды ысырап етпеуді бұйырған [3, 14 б.]. Құстың ұясын бұзуға, тіршілік иесін себепсіз өлтіруге тыйым салған. Шөлдеген итке су берген адамның күнәсі кешірілгенін айтқан. Мәдина маңында аң аулауға және өсімдік шабуға болмайтын қорық аймақтарын (хима) белгілеген: «Қолыңда көшет тұрғанда қиямет басталса да, оны отырғыз» деп өсиет еткен [2, 20-21 бб.].

Ислам ойының тарихында бұл дүниетаным бай дәстүрге айналды. Әл-Ғазали Алланың көркем есімдерін түсіндіре отырып, жаратылыстағы сұлулық пен тәртіпті сол есімдердің көрінісі деп таныды [2, 17-19 бб.]. Руми таудың, желдің, оттың «тілі» барын жырлады, ал Саид Нурси әлемді Жаратушы

жазған кітапқа, оның әр құбылысын сол кітаптың әрпіне теңеді [3, 18-21 бб.]. Бұл мысалдар исламдық экотеологияның жаңадан ойлап табылған ілім емес, дәстүрдің өз ішінен қайта ашылған мазмұн екенін көрсетеді.

Исламдық экотеологияның екі қыры бар. Сыни қыры – антропоцентризмді және рухани өлшемді ескермейтін зайырлы экологизмнің шектеулілігін көрсету. Құрастырушы қыры – классикалық мұраны бүгінгі мәселелерге сай қайта оқу және экологиялық әділеттің іс жүзіндегі үлгілерін ұсыну [2, 12 б.]. Х. Розаның резонанс теориясы тілімен айтқанда, мақсат – әлемді үнсіз ресурс ретінде емес, адаммен үндесетін, жауап қататын тұтастық ретінде қайта сезіну [7, 14 б.]. Бұл міндетті орындау үшін әр мұсылман мәдениетінің өз мұрасына үңілуі қажет. Төменде осы тұрғыдан қазақ интеллектуалдық дәстүрінің үш қабаты қарастырылады: кәламдық негіз, ойшылдар мұрасы және дәстүрлі дүниетаным.

Матуриди ілімі - экологиялық этиканың қайнар көзі

Қазақ даласына ислам ханафи мазһабы мен матуриди ақидасы арқылы орнықты. Самарқандық Әбу Мансұр әл-Матуриди негізін қалаған бұл мектеп Мауараннаһр мен Түркістан өңірінің діни ойына шешуші ықпал етті [8].В. Маделунг көрсеткендей, Матуриди ілімінің кең таралуы түркі халықтарының исламды қабылдауымен тікелей байланысты болды. Ханафи мазһабы мен Матуриди ақидасы түркі әулеттері мен қауымдары арқылы Орталық Азиядан мұсылман әлемінің өзге өңірлеріне жайылды. Қазақ даласына бұл ілім Бұхара мен Самарқан медреселерінде оқытылған ақида мәтіндері, ең алдымен Нәжмуддин Омар ән-Насафидің «Ақаид» атты еңбегі мен оған жазылған шархтар арқылы жетті.

Исламдық экотеология жайлы әдебиетте Матуриди ілімі арнайы қарастырылмаған, алайда оның үш қағидасы экологиялық этикаға берік кәламдық негіз бола алады:

Біріншісі – әлемнің Жаратушыға дәлел болуы. Матуриди «Китаб әт-Таухидте» білімнің үш қайнарын атайды: сезім мүшелері, хабар және ақыл. Адам жаратылысқа ақылмен үңіліп, оның өздігінен пайда болмағанын, тәртібі мен үйлесімі бір Жаратушыны көрсететінін біледі. Әлемнің жаратылғанын дәлелдеуде Матуриди оның қарама-қарсы табиғаттардан құралғанына ерекше назар аударады: ыстық пен суық, құрғақ пен ылғал сияқты бір-бірін жоққа шығаратын қасиеттердің бір әлемде үйлесіп тұруы оларды біріктіріп, өлшеммен ұстап тұрған құдіретті әрі хаким Жаратушының барын көрсетеді [9]. Экологиялық тілмен айтқанда, табиғаттағы тепе-теңдік – өздігінен жұмыс істейтін механизм емес, үздіксіз сақталып тұрған үйлесім. Осы көзқарас оның «Тәуилат әл-Құран» тәпсірінде де байқалады. Жаратылыс туралы аяттарды Матуриди Алланың бірлігіне, құдіреті мен хикметіне және қайта тірілуге дәлел ретінде түсіндіреді. Бұл – Құрандағы «аят» ұғымының кәламдық өрнегі, яғни табиғатты тану мен Құдайды тану бір-бірінен ажырамайды.

Екіншісі – хикмет ілімі. Матуридидің анықтамасында хикмет – әр нәрсені өз орнына қою дегенді білдіреді. Бұл түсінік әділеттілікпен мағыналас. Алланың ісі хикметтен тыс болмайды, сондықтан жаратылыста бос, мәнсіз нәрсе жоқ [9].

Бұдан экологиялық маңызы зор қорытынды шығады - әр жаратылыстың өз орны, өз өлшемі бар, ал оны орнынан тайдыру – ысырап пен бүлікке (фасад) әкеледі. Бұл ретте ол хикметке қарсы әрекет. Мизан ұғымы осылайша кәламдық дәйекке ие болады. Матуриди мектебінің «тәкуин» (жарату) сипатын Алланың әзәли сипаты деп тануы да жаратылысқа ерекше мән береді, яғни әлем – кездейсоқ туынды емес, Жаратушының тұрақты сипатының көрінісі.

Үшіншісі – ақыл мен ерік. Матуриди ілімінде ақыл Жаратушының барын және кейбір істің жақсы-жаманын уахиге дейін-ақ айыра алады, ал адам өз ісін нақты таңдау (ихтияр) арқылы жасайды, сондықтан оған жауап береді [8]. Матуриди бойынша адамның бір істі істеуге де, істемеуге де қабілеті бар. Қандай да бір істі Алла жаратады, бірақ оны таңдайтын адамның өзі, сондықтан мадақ пен айып адамға тиесілі. Ол дүниені сынақ мекені деп түсіндіреді және бұл адамға берілген нығмет – әрі игілік, әрі жауапкершілік. Ислам этикасында нығметке лайықты жауап – шүкір, ал шүкір тек тілмен емес, нығметті өз орнына жұмсау арқылы орындалады. Демек табиғат игілігін ысырап ету хикметке де, шүкірге де қайшы. Халифа мен аманат ұғымдары осы қағидасыз мағынасын жоғалтар еді. Табиғат Алланың заңына еріксіз бағынса, адам ғана саналы таңдау жасайды [3, 16-17 бб.]. Қорытындылай келе, табиғатты қорғау – сырттан таңылған міндет емес, ақыл иесінің өз еркімен көтеретін жауапкершілігі. Қазақ ойшылдарының діни-этикалық көзқарастары дәл осы кәламдық топырақта қалыптасты.

Исламдық экотеологияның түркі-қазақ философиясындағы көріністері

Түркі-қазақ философиялық ойының бастауында тұрған Әбу Насыр әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында болмысты Бірінші Себептен тарайтын, әр сатысы өз орнында тұрған үйлесімді тұтастық ретінде сипаттайды. Қайырымды қала осы ғарыштық тәртіпке және сау дене мүшелерінің келісіміне ұқсап құрылуы тиіс [10]. Мұнда қоғамдық құрылым мен әлем тәртібі бір-бірінен бөлінбейді. Адам қауымы жаратылыс үйлесімін бұзбай, оны жалғастыруға міндетті. Ибраһим Оздемир атап көрсететін Құранның жер бетінде әділетті әрі этикаға негізделген қоғамдық тәртіп орнату мақсаты әл-Фарабиде философиялық жүйеге айналған [2, 15 б.].

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» осы дүниетанымды түркі тілінде халыққа жеткізді. Қ.А. Ясауи адамды топырақтай кішіпейіл болуға, ешбір жанға азар бермеуге, нәпсіні тыюға шақырады [11]. Топырақ бейнесі кездейсоқ емес, мұнда адам жерден жаратылған және жерге қайтады, сондықтан жерге менмендікпен қарау – өз тегін ұмыту дегенді білдіреді. Сопылық нәпсі тәрбиесі қазіргі тілмен айтқанда тұтынуды өз еркімен шектеу этикасы болып табылады. Қазақ ойшылдары осы екі арнаны, фәлсафаның үйлесім идеясы мен сопылықтың кішіпейілділігін мұра етіп алды.

Абай Құнанбайұлының қара сөздері мен өлеңдерінде «экология» сөзі жоқ, бірақ исламдық экотеологияның тірек ұғымдарының баламасы бар. Отыз сегізінші қара сөзінде қазақ ойшылы Алланың сегіз сипатын атайды: Хаят, Ғылым, Құдірет, Басар, Сәмиғ, Ирада, Кәләм, Тәкуин [12]. Тәкуинді дербес сипат

ретінде атауы оның Матуриди дәстүрінде тұрғанын аңғартады. Сол сөзде Абай Құнанбайұлы Алланың есімдерін ғылым, рахым және әділеттілік төңірегінде жинақтап, адамды осы сипаттарға ұқсауға шақырады. Бұл Ибраһим Оздемир көрсеткен «көркем есімдер» (әл-әсма әл-хусна) экотеологиясымен тікелей үндес. Бұл ретте жаратылыс – Жаратушы есімдерінің айнасы, ал адам сол есімдердің мағынасын өз ісінде жүзеге асырушы [2, 17-18 бб.].

Абай Құнанбайұлы үшін жаратылыс – ақылмен оқылатын мәтін. Жиырма жетінші сөзінде Сократ пен оның шәкіртінің әңгімесі арқылы адам денесі мен әлем құрылысындағы мақсаттылық Жаратушының хикметіне дәлел ретінде көрсетіледі. Қырық бесінші сөзінде ол бұл ойды былай деп түйеді: «Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пендеміз» [12]. «Жаратқан көлеңкесі» бейнесі мен исламдық экотеологиядағы айна бейнесі бір мағынаны білдіреді, яғни жаратылыс өзін емес, өзінен тыс тұрған Иесін көрсетеді [3, 8 б.].

Абай этикасының өзегі – махаббат пен әділеттілік. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде ол үш сүюді атайды:

«Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті» [12, 66 б.].

Жаратылыстың бастауы махаббат болса, оған қатынас та махаббатқа негізделуі тиіс. Бұл Ибраһим Оздемир келтіретін Жүніс Әмренің «Жаратылғанды Жаратушы үшін сүйеміз» деген сөзімен мағыналас [3, 29 б.]. Абайда бұл сүйіспеншілік адамзатқа бағытталғанымен, оның қисыны кеңірек. Жаратушы махаббатпен жаратқан нәрсенің бәрі құрметке лайық.

«Толық адам» тұжырымдамасы экотеология үшін ерекше маңызды. Абай отыз сегізінші сөзінде кемел адамның белгісі ретінде үш қасиетті – сиддық (шындық), кәрам (ізгілік) және ғақылды (ақыл) атап, оларды әділеттілік пен рахымға тірейді [12]. Он жетінші сөзіндегі қайрат, ақыл, жүректің бірлігі де осы тұтастықты білдіреді. Толық адам – білімін, күшін және сезімін әділеттілікке бағындырған адам. Экологиялық тұрғыдан бұл – халифа ұғымының этикалық мазмұны: табиғатқа билік емес, өлшем мен мейірім арқылы қамқорлық. Абайдың нәпсіқұмарлықты, мақтаншақтық пен ысырапты сынауы бүгінгі тұтынушылық мәдениетті сынаумен сабақтас.

Абайдың табиғат лирикасы осы дүниетанымның көркем көрінісі. «Жазғытұры», «Жаз», «Күз», «Қыс» өлеңдерінде жыл мезгілдері көшпелі ауыл тіршілігімен тұтас суреттеледі және адам, мал, жер мен күн бір ырғақта өмір сүреді. Мұнда табиғат – сахна емес, тіршіліктің қатысушысы. Абайдың шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлы «Үш анықта» ар-ожданды адам болмысының негізі деп танып, бұл желіні жалғастырды [13]. Ар-ождан алдындағы жауапкершілік тек адамға емес, күллі тіршілікке қатысты.

Қазақ ойшылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни философиясында исламдық экотеологиялық бастаулар айқын байқалады. Бұхара медреселерінде білім алған ол қазақ даласындағы ханафи-матуриди дәстүрінің көрнекті өкілі. Оның мұрасында исламдық экотеологияға қатысты екі желі бар.

Бірінші желі – жаратылыс танымы. Мәшһүр Жүсіптің діни дастандары мен өлеңдерінде аспан мен жердің, адам мен жан-жануардың жаратылуы баяндалып, әлемнің тәртібі Жаратушының құдіреті мен хикметінің айғағы ретінде түсіндіріледі. Ойшыл оқырманды жаратылысқа ғибрат көзімен қарауға, одан тағылым алуға үндейді. Бұл – Құрандағы тәфәккур мен тәдәббур, яғни жаратылыс туралы терең ойлану амалының [2, 18-19 бб.] қазақ тіліндегі көрінісі.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Жер мен көк» поэмасында дін мен моральдың, сенім мен ақылдың, өмір мен өлімнің мәні, әлемдік діндердегі Құдай өсиеттерінің мағынасы және адамзаттың рухани жауапкершілігі мәселелері кеңінен қозғалады. Мәшһүр Жүсіп әлемнің жаратылуы, алғашқы күнә, адам мен Жаратушы арасындағы байланыс туралы ойларын көркем бейнелер арқылы жеткізе отырып, әлемді танудың діни-философиялық моделін ұсынады. Ол аспан мен жердің бір Жаратушы күшімен жаратылғанын және олардың арасындағы үйлесім адамзаттың ізгі істері арқылы сақталатынын атап көрсетеді [14]. Поэмада әлемнің, жер мен адамның жаратылысын түсіндіруде дәстүрлі канондармен қатар тың философиялық пайымдаулар ұсынылады.

Мәшһүр Жүсіп каноникалық бейнелерге жаңа мағына беріп, символикалық тәсіл арқылы әлемдік үйлесім, жақсылық пен жамандық, жарық пен қараңғылық сияқты дуалистік ұғымдардың мәнін ашады. Оның дүниетанымында ғалам – шексіз әрі сан алуан өзгерістегі тұтас жүйе, ал адам – сол әлемнің рухани жауапты бөлігі ретінде қарастырылады.

Мәшһүр Жүсіптің сопылық әлеміне бойлау үшін оның «Жер мен көк» дастанын зерделеудің маңызы зор. Шығарманың арқауы болған мифологиялық желілер халықтық сенім-нанымдардың пәлсапалық астарын ұғынуға мүмкіндік береді. Мұнда әлемнің жаратылуы туралы көне мифтік ұғымдар исламдық космогониямен астарласып, бүкіл болмыс Хақ тағаланың шексіз құдіретімен байланыстырыла баяндалады. Аспан мен жердің жаратылу тарихын Мұхаммед пайғамбардың өмір жолымен сабақтастыру – сопылық танымдағы әлемнің тұтастығы идеясынан туындаған. Ойшыл үшін ғаламның жаратылуы мен пайғамбарлық миссия – біртұтас рухани жүйенің құрамдас бөліктері. Мұндай тұтас бейнелеу оқырманның Алланың құдіретіне деген кәміл сенімін ұялатуды көздейді [14].

Екінші желі – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығындағы жер мәселесі. 1907 жылы Қазанда жарық көрген «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты еңбегінде Мәшһүр Жүсіп жерді ата-бабадан мирас болып қалған, келер ұрпаққа жеткізілуі тиіс игілік ретінде қарастырады. Отарлық саясат жағдайында жазылған бұл шығарма ең алдымен саяси-құқықтық мазмұнда, алайда оның астарында жерге меншік емес, аманат ретінде қарау түсінігі жатыр. Исламдық экотеологиядағы келер ұрпақ құқығы туралы қағида [2, 21 б.] мұнда ұлттық тарихи тәжірибе арқылы өрнектелген.

Мәшһүр Жүсіп үшін жер – ұлттың тарихи тәжірибесін, мәдени жадын және рухани болмысын сақтайтын кеңістік. Сондықтан ол Қабанбай, Бөгенбай, Қазыбек, Жәнібек секілді тарихи тұлғалардың қызметін мысалға ала отырып, жерді қорғау идеясын ұжымдық тарихи жауапкершілікпен байланыстырады. Мұндай пайымдау

жер ұғымын материалдық меншік деңгейінен шығарып, оны ұлттық болмыстың онтологиялық негізі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Ойшылдың бұл еңбегінде тарихи жады мен қоғамдық жауапкершілік мәселесі өзара тығыз байланыста қарастырылады. Ол қазақ қоғамының жерден айырылуын тек экономикалық шығын немесе саяси әділетсіздік ретінде емес, тарихи сабақтастықтың үзілуі және рухани кеңістіктің тарылуы ретінде бағалайды [15].

Қазақ ойшылдары мұрасы халықтың күнделікті тұрмысында обал, сауап және кие ұғымдары арқылы өмір сүрді. Обал – жаратылғанға орынсыз зиян келтірудің, игілікті рәсуа етудің күнә екенін білдіретін ұғым. «Обал болады» деген сөз нанның қиқымына да, аяқ астындағы көк шөпке де, жаралы аңға да қатысты айтылады. Мазмұны жағынан бұл – исламдағы ысырапқа тыйымның халықтық атауы. Сауап – керісінше, жаратылысқа жасалған жақсылықтың Алла алдындағы қайтарымы.

Қазақтың тыйым сөздері осы этиканы нақты ережеге айналдырған: «Көкті жұлма», «Суға түкірме», «Құстың ұясын бұзба», «Бұлақ көрсең, көзін аш». Бұлардың сүннеттегі өсиеттермен сәйкестігі айқын: суды ағын өзен басында да ысырап етпеу, құс ұясына тимеу, тіршілік иесін себепсіз өлтірмеу [3, 14 б.]. Кие ұғымы аққу, үкі сияқты құстарды, бұлақ пен жалғыз ағашты қол сұғуға болмайтын қасиетті нысан ретінде қорғады. Бұл түсініктің исламға дейінгі тамыры бар, алайда ғасырлар бойы ол исламдық мазмұнмен тоғысып, жаратылыстың өз құны бар деген ойды орнықтырды.

Көшпелі шаруашылықтың өзі мизан қағидасының тәжірибелік үлгісі болды. Қыстау, көктеу, жайлау, күзеу арасындағы маусымдық көш жайылымның тозбауын қамтамасыз етті. Жерді тынықтыру, қорық қалдыру дәстүрі пайғамбар белгілеген хима аймақтарын еске түсіреді [2, 20-21 бб.]. Мұнда экологиялық тепе-теңдік сыртқы заңмен емес, обал мен сауапқа негізделген ішкі тыйыммен сақталды. Мәшһүр Жүсіп жинаған ауыз әдебиеті үлгілері, мақал-мәтелдер, аңыздар, жан-жануар туралы әңгімелер – халықтық экологиялық білімнің қоймасы. Оларды экотеологиялық тұрғыдан арнайы зерттеу алдағы міндет болып қала береді.

Исламдық экотеологияның қолданбалы әлеуеті

Бұл сабақтастықтың тек тарихи емес, практикалық та маңызы бар. Индонезия тәжірибесі діни қауымдастықтардың тұрақты дамуға нақты үлес қоса алатынын көрсетті. Онда экологиялық бағыттағы медреселер (эко-песантрен), «жасыл мешіттер», орман мен суды қорғауға арналған уақыптар жұмыс істейді, ал ғұламалар кеңесі жабайы табиғатты қорғау және орманды өртеуге тыйым салу жөнінде пәтуалар шығарған [16, 262-264 бб.]. Мұндай бастамалардың табысы дін қайраткерлеріне деген сенімге және діни ұғымдардың жергілікті мәдениет тілінде айтылуына байланысты. Бұл – жекелеген елдің тәжірибесі ғана емес. 2015 жылы Стамбұлда ұсынылған Климаттың өзгеруі жөніндегі ислам декларациясы және сол жылы Ислам ынтымақтастығы ұйымына мүше елдердің қоршаған орта министрлері қабылдаған декларация мұсылман әлемінің

экологиялық жауапкершілігін халықаралық деңгейде бекітті [16, 260 б.]. 2024 жылы БҰҰ Қоршаған орта бағдарламасы жариялаған «Әл-Мизан: Жер үшін келісім» құжаты исламдық экологиялық қағидаларды жүйелі түрде баяндады [17]. Зерттеушілер діннің қоршаған ортаны қорғауға ықпал ететін жеті арнасын атайды: меншігіндегі активтер, білім беру мекемелері, даналық мұрасы, өмір салты, ақпарат құралдары, мерекелер мен рәсімдер және серіктестік [15, 259 б.].

Қазақстан үшін экологиялық тәрбие халыққа таныс ұғымдарға сүйенгенде ғана әсерлі болады. Бұл тұжырым экологиялық психология деректерімен де расталады. А. Колльмусс пен Дж. Агьеманның шолуы көрсеткендей, экологиялық білімнің өзі мінез-құлықты өзгертуге жеткіліксіз. Оны білім мен іс-әрекет арасындағы алшақтықты құндылықтар, әдет және мәдени нормалар айқындайды [18]. Обал, сауап, аманат, кие аударуды қажет етпейтін, әр қазақ отбасына түсінікті сөздер. Оларды Абайдың «толық адам» ілімімен байланыстыру экологиялық білім беруге, діни ағартуға және тұрақты даму саясатына мазмұндық тірек бере алады. Қазақстанда бұған институционалдық алғышарттар бар. Мысалы, 2021 жылы жаңа Экология кодексі қабылданды, 2023 жылы 2060 жылға дейін көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы бекітілді, 2024 жылдан «Таза Қазақстан» жалпыұлттық экологиялық акциясы өткізіліп келеді [19]. Алайда бұл құжаттар негізінен құқықтық және технологиялық тетіктерге сүйенеді және оларды халықтың құндылықтық санасымен байланыстыратын мазмұн жеткіліксіз. Обал мен аманат ұғымдары осы олқылықтың орнын толтыра алады. Сонымен бірге дәстүрді дәріптеумен шектелуге болмайды. Қазақстандағы экологиялық апаттар дәл осы дәстүр үзілген, табиғатқа механистік көзқарас үстем болған кезеңде орын алды. Сондықтан міндет – өткенді аңсау емес, ұмыт қалған этикалық қорды бүгінгі ғылыми біліммен ұштастыра отырып қайта жаңғырту.

Нақты бағыттар ретінде келесілерді атауға болады: мектеп пен жоғары оқу орындарының этика және дінтану курстарына обал мен аманат ұғымдарын экологиялық мазмұнда енгізу; мешіттердегі уағыз бен діни ағарту жұмысында суды, жерді және жан-жануарды қорғау тақырыбын Абай мен Мәшһүр Жүсіп мәтіндері арқылы түсіндіру; қорық пен қасиетті жерлерді қорғау ісінде жергілікті қауымның дәстүрлі білімін ескеру.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде исламдық экотеологияның тірек ұғымдары: аят, таухид, мизан, халифа, аманат қазақ философиясында өзіндік баламаларын тауып, Матуридидің хикмет пен ихтияр туралы ілімі бұл ұғымдарға кәламдық негіз береді. Ал Абай Құнанбайұлының жаратылысты ақылмен оқу, махаббат пен әділеттілік және «толық адам» туралы ойлары олардың философиялық-этикалық мазмұнын ашса, Мәшһүр Жүсіптің мұрасы мен халықтық обал этикасы оларды тарихи тәжірибе мен тұрмыс деңгейіне жеткізеді. Қазақ дәстүрі исламдық экотеологияға жаңа дереккөз ғана емес, жаңа екпін де қосады. Мұнда табиғатқа жауапкершілік көшпелі тұрмыстың тәжірибесі, тыйым мен обал тілі арқылы

орныққан. Бұл исламдық экотеологияның өңірлік алуан түрлілігін көрсетеді. Анықталған сабақтастық Қазақстандағы экологиялық тәрбие мен тұрақты даму саясатында қолдануға жарамды ұғымдық қор ұсынады.

Алдағы уақытта Абай Құнанбайұлының, Мәшһүр Жүсіптің қолжазба мұрасын, Шәкәрім Құдайбердіұлы дәстүрін экотеологиялық тұрғыдан арнайы талдау, сондай-ақ обал мен кие ұғымдарының бүгінгі қазақстандықтардың экологиялық мінез-құлқына ықпалын эмпирикалық зерттеу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 White L. The Historical Roots of Our Ecologic Crisis // Science. – 1967. – Vol. 155, № 3767. – P. 1203–1207.

2 OzdemirI. Islamic ecotheology: foundations and challenges // Handbook on Religion and the Environment / ed. by S.P. Bratton, S.C. Boddie, I. Ozdemir. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2026. – P. 10-23.

3 OzdemirI. Toward an Understanding of Environmental Ethics from a Qur'anic Perspective // Islam and Ecology: A Bestowed Trust / ed. by R.C. Foltz, F.M. Denny, A. Baharuddin. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003. – P. 3-37.

4 Tucker M.E., Berling J. Worldly Wonder: Religions Enter Their Ecological Phase. – Chicago: Open Court, 2003.

5 Nasr S.H. Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man. – Chicago: Kazi Publications, 2007.

6 Rahman F. Major Themes of the Qur'an. – Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1980.

7 Rosa H. Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World / transl. by J.C. Wagner. – Medford, MA: Polity, 2019.

8 Rudolph U. Al-Māturīdī and the Development of Sunnī Theology in Samarqand / transl. by R. Adem. – Leiden: Brill, 2015.

9 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. Kitâbü't-Tevhîd / thk. B. Topaloğlu, M. Aruçi. – Ankara: İSAM Yayınları, 2003.

10 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973.

11 Қожа Ахмет Ясауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). – Алматы: Мұраттас, 1993.

12 Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005.

13 Шәкәрім Құдайбердіұлы. Үш анық. – Алматы: Қазақстан, 1991.

14 Көпейұлы М.Ж. Жер мен көк: Қисса. – Алматы, 2003. – 117 – 164 бб.

15 Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Сары - Арқа кімдікі екендігі. – Қазан: Шәрәф матбағасы, 1907. – 24 б.

16 Mangunjaya F.M., Ozdemir I. Sustainability and Communities of Faith: Islam and Environmentalism in Indonesia // Civic Engagement in Asia: Lessons from Transformative Learning in the Quest for a Sustainable Future / ed. by M. Indrawan. – Jakarta: Yayasan Pustaka Obor Indonesia, 2020. – P. 257-268.

17 Khalid F., Llewellyn O. et al. Al-Mīzān: A Covenant for the Earth. – UNEP, 2024. – URL: https://www.almizan.earth

18 Kollmuss A., Agyeman J. Mind the Gap: Why Do People Act Environmentally and What Are the Barriers to Pro-environmental Behavior? // Environmental Education Research. – 2002. – Vol. 8, № 3. – P. 239–260.

19 Қазақстан Республикасының Экология кодексі. 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ.

Transliteration

1 White L. The Historical Roots of Our Ecologic Crisis // Science. – 1967. – Vol. 155, № 3767. – P. 1203–1207.

2 OzdemirI. Islamic ecotheology: foundations and challenges // Handbook on Religion and the Environment / ed. by S.P. Bratton, S.C. Boddie, İ. Özdemir. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2026. – P. 10–23.

3 OzdemirI. Toward an Understanding of Environmental Ethics from a Qur'anic Perspective // Islam and Ecology: A Bestowed Trust / ed. by R.C. Foltz, F.M. Denny, A. Baharuddin. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003. – P. 3–37.

4 Tucker M.E., Berling J. Worldly Wonder: Religions Enter Their Ecological Phase. – Chicago: Open Court, 2003.

5 Nasr S.H. Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man. – Chicago: Kazi Publications, 2007.

6 Rahman F. Major Themes of the Qur'an. – Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1980.

7 Rosa H. Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World / transl. by J.C. Wagner. – Medford, MA: Polity, 2019.

8 Rudolph U. Al-Māturīdī and the Development of Sunnī Theology in Samarqand / transl. by R. Adem. – Leiden: Brill, 2015.

9 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. Kitâbü't-Tevhîd / thk. B. Topaloğlu, M. Aruçi. – Ankara: İSAM Yayınları, 2003.

10 Әl-Farabi. Filosofijalyқ traktattar [Philosophical Treatises]. – Almaty: Ғylym, 1973.

11 Қozha Ahmet Jasaui. Diuani hikmet (Aқyl kitaby) [Diwani Hikmet (Book of Wisdom)]. – Almaty: Mұrattas, 1993.

12 Abaj (Ibrahim) Құnanbajұly. Shyғarmalarynyң eki tomdyқ tolyқ zhinaғy [Complete two-volume collection of works]. – Almaty: Zhazushy, 2005.

13 Shәkәrim Құdajberdiұly. Ysh anyқ [Three Certainties]. – Almaty: Қazaқstan, 1991.

14 Kөpejұly M.Zh. Zher men kөk: Қissa [Earth and Sky: A Tale]. – Almaty, 2003. – 117 – 164 bb.

15 Mәshhұr Zhұsip Kөpeev. Sary – Arқa kimdiki ekendigi To whom Sary-Arka belongs]. – Қazan: Shәrәf matbәғasy, 1907. – 24 b.

16 Mangunjaya F.M., Ozdemir I. Sustainability and Communities of Faith: Islam and Environmentalism in Indonesia // Civic Engagement in Asia: Lessons from Transformative Learning in the Quest for a Sustainable Future / ed. by M. Indrawan. – Jakarta: Yayasan Pustaka Obor Indonesia, 2020. – P. 257–268.

17 Khalid F., Llewellyn O. et al. Al-Mīzān: A Covenant for the Earth. – UNEP, 2024. – URL: https://www.almizan.earth

18 Kollmuss A., Agyeman J. Mind the Gap: Why Do People Act Environmentally and What Are the Barriers to Pro-environmental Behavior? // Environmental Education Research. – 2002. – Vol. 8, № 3. – P. 239–260.

19 Қazaқstan Respublikasynyң Jekologija kodeksi [Environmental Code of the Republic of Kazakhstan]. 2021 zhylғy 2 қaңtardaғy № 400-VI ҚRZ.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

И. Оздемир, Г.Г. Барлыбаева, А.Б. Кельдинова, Г.И. Нусипова
Основы исламской экотеологии в казахской философии

Аннотация. Цель статьи - определить основные принципы исламской экотеологии на основе казахской философской мысли и раскрыть их отражение в отечественном религиозно-философском наследии. В соответствии с этой целью экологический кризис рассматривается не только как техническая или экономическая проблема, но и как мировоззренческая проблема, определяющая отношение человека к природе, собственной сущности и Творцу.

Теоретическую основу исследования составляет концепция исламской экотеологии, построенная на понятиях таухид, халифа, аманат, мизан и аят. В работе использованы герменевтический и сравнительно-философский методы, а также приемпереосмысления традиционных текстов. Указанная концепция сопоставлена с учением Матуриди, идеями аль-Фараби и Ходжи Ахмеда Ясави, религиозно-философским наследием Абая Кунанбаева и Машхур Жусупа Копеева. В результате сформулированы три вывода. Во-первых, учение Матуриди о мудрости, свободном выборе и ответственности человека может служить основой экологической этики. Во-вторых, идеи Абая о познании творения разумом, о любви и справедливости и о «целостном человеке» созвучны экотеологическому пониманию природы как знамения Творца. В-третьих, понимание земли как аманата для будущих поколений у Машхур Жусупа Копеева, а также народные запреты и понятия обал, сауап и кие представляют собой выражение исламских принципов аманата и запрета расточительства в историческом опыте и повседневной жизни. Новизна исследования состоит в том, что казахская философия рассматривается как еще недостаточно изученный региональный источник исламской экотеологии.

Ключевые слова:казахская философия, исламская экотеология, экологическая этика, учение Матуриди, тюрко-казахская философская традиция.

I. Ozdemir, G.G. Barlybayeva, A.B. Keldinova, G.I. Nussipova
Foundations of islamic ecotheology in kazakh philosophy

Abstact. The aim of this article is to identify the fundamental principles of Islamic ecotheology within Kazakh philosophical thought and examine their reflection in the country's religious and philosophical heritage. The ecological crisis is considered not only a technical or economic problem but also a worldview issue concerning human relationships with nature, oneself, and the Creator. The theoretical basis of the study is the framework of Islamic ecotheology built on the concepts of tawhid, khalifah, amanah, mizan and ayah. The study uses hermeneutic and comparative philosophical methods, together with an ecological reinterpretation of traditional texts. This framework is compared with the teaching of al-Maturidi, the ideas of al-Farabi and Khoja Ahmed Yasawi, and the religious and philosophical legacy of Abai Kunanbaev and Mashhur Zhusup Kopeev. Three conclusions are drawn. First, al-Maturidi's teaching on wisdom, free choice and human responsibility can serve as a kalam foundation for environmental ethics. Second, Abai's ideas on knowing creation through reason, on love and justice, and on the "complete human" are consonant with the ecotheological understanding of nature as a sign of the Creator. Third, Mashhur Zhusup Kopeev's understanding of land as a trust for future generations, together with folk prohibitions and the notions of obal, sauap and kie, expresses the Islamic principles of amanah and the prohibition of wastefulness in historical experience and everyday life. The novelty of the study lies in treating Kazakh philosophy as an insufficiently studied regional source of Islamic ecotheology.

***Keywords*:** Kazakh philosophy, Islamic ecotheology, environmental ethics, Maturidi theology, Turkic-Kazakh philosophical tradition.

Қаржыландыру. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант AP26199931 «Түркі-қазақ философиялық дәстүрі: қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациялану үдерісіндегі негізгі идеялар мен басымдылықтары»)

Авторлардың үлесі: **Өздемир И. ,** кіріспе және «Исламдық экотеологияның негізгі қағидалары» бөлімі; **Барлыбаева Г.Г., Кельдинова А.Б.,** аңдатпа, әдіснама, қорытынды, «Матуриди ілімі экологиялық этиканың қайнар көзі ретінде» және «Исламдық экотеологияның түркі-қазақ философиясындағы көріністері» бөлімдері; **Нүсіпова Г.И.,** «Исламдық экотеологияның қолданбалы әлеуеті» бөлімі, мақаланы форматтау және қолжазбаны дайындау.

Келіп түсті 31.08.2026
Қабылданды 14.10.2026

ҒТАХР 02.41.21 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.03

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ БІЛІМІ: ЭПИСТЕМОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

[1]С.Г. Акапова, [2]М.С. Саркулова, [3]Х.А. Шимшек, [4]У.У. Аймбетова*
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
[3]Кастамону университеті (Кастамону, Түркия)
[4]Астана халықаралық университеті (Астана, Қазақстан), «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи музей қорығы (Ұлытау, Қазақстан)
[1]akapovasaya@gmail.com, [2]sarkulovamanifa@gmail.com, [3]simsekahmet@hotmail.com, [4]aim_bat@mail.ru

[1]S. Akapova, [2] M. Sarkulova, [3]H. Shimshek, [4]U. Aimbetova,
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
[3]Kastamonu University (Kastamonu Turkey)
[4]Astana International University (Astana, Kazakhstan), National Historical, Cultural and Natural Reserve-Museum «Ulytau» of the CC MCI RK (Ulytau, Kazakhstan)
[1]akapovasaya@gmail.com, [2]sarkulovamanifa@gmail.com, [3]simsekahmet@hotmail.com, [4]aim_bat@mail.ru

Сілтеме: Акапова С.Г., Саркулова М.С., Шимшек Х.А., Аймбетова У.У. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімі: эпистемологиялық және философиялық талдау // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96). – 31- 44 бб.

Аңдатпа. Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімнің эпистемологиялық және философиялық негіздері қарастырылады. Зерттеуде халық білімі қарапайым тұрмыстық тәжірибелердің жиынтығы ғана емес, рулық жад, қоғамдық сана, әлеуметтік нормалар, салт-дәстүрлік тәжірибе және тіл арқылы қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келген біртұтас танымдық, эпистемалық жүйе ретінде пайымдалады. Зерттеудің теориялық негізін этнограф Халел Арғынбаевтың ғылыми еңбектері мен құнды мұрасы құрайды. Оның отбасы институты, неке дәстүрлері, туыстық жүйе мен мал шаруашылығына қатысты халықтың жинақтаған тәжірибесіне негізделген іргелі еңбектері қазақтың дәстүрлі әлемін тарихи реконструкциялаудың маңызды дереккөзі ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында құрылымдық-функционалдық талдау, герменевтикалық және салыстырмалы-типологиялық әдістер пайдаланылды. Талдау нәтижесінде халық білімін сипаттаудың үш негізгі өлшемі анықталды: прагматикалық, әлеуметтік нормативтік және онто-космологиялық. Жеті ата институты білімнің шынайылығын айқындайтын құрал ретінде қызмет етеді, ал ырым-тыйымдар мен салт-дәстүрлер танымдық формалар, шежіре болса ұжымдық жадының ерекше бір көрінісі деп саналады. Зерттеу дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімінің біртұтас эпистемалық жүйе болғанын көрсетіп, Халел Арғынбаев мұрасының осы жүйені тарихи-философиялық тұрғыдан зерделеудегі маңызын айқындайды.

*Автор-корреспондент: У.У. Аймбетова, aim_bat@mail.ru

Түйін сөздер: халық білімі, эпистемология, дәстүрлі қоғам, Халел Арғынбаев, шежіре, жеті ата, халықтық медицина, қазақ философиясы.

Кіріспе

Кез келген этностың дәстүрлі мәдениеті ғасырлар бойы жинақталған таным тәжірибесін өз бойында сақтайды. Алайда академиялық ғылымда, оның ішінде эпистемология мен мәдениет философиясында, бұл тәжірибені зерттеу ұзақ уақыт еуропацентристік парадигма ықпалында болды. Соның нәтижесінде халықтық таным жүйесі көбіне алғышарт, ғылымға дейінгі таным сатысы немесе тарихи артта қалушылықтың белгісі ретінде сипатталып келді. Постколониалдық зерттеулер мен когнитивтік антропологияның қазіргі дамуы дәстүрлі халық біліміне қатысты бұрынғы таптаурын көзқарастарды түбегейлі қайта қарауға мүмкіндік берді. Бүгінгі академиялық ортада халықтық танымның жай ғана тұрмыстық дағдылар емес, өзіндік ішкі логикасы, ақиқатты тексеру тетіктері мен ақпаратты сақтап жеткізу арналары қалыптасқан тұтас эпистемалық жүйе екені толық мойындалды [1, 38 б; 2, 61 б.]. Аталған жүйе қоршаған ортамен, әлеуметтік құрылыммен және рухани онтологиямен тығыз байланыста дамып, көшпелі өркениеттің өміршеңдігін қамтамасыз еткен негізгі интеллектуалдық тірек қызметін атқарды.

Халық білімінің эпистемологиялық табиғаты оның қалыптасуы, тексерілуі және ұрпақтан ұрпаққа берілу тетіктерінің бірлігінен көрінеді. Жазба дәстүрі шектеулі болған ауызша мәдениетте осы үш үдеріс бір-бірінен ажырамайды, олар тіл, рәсім және әлеуметтік институт арқылы бір мезгілде жүзеге асады. Нақ осы тұтастық дәстүрлі білімнің эпистемологиялық табиғатын айқындайды.

Соңғы онжылдықтарда Ф. Беркес дәстүрлі білімді өзара байланысқан «білім-тәжірибе-наным» ретінде сипаттады [3, 16-18 бб]. Бұл тұжырым қазақ қоғамындағы халық білімін де тұтас эпистемалық жүйе ретінде пайымдауға мүмкіндік береді.

Қазақ мәдениетінің аясындағы күрделі эпистемологиялық мәселені ашудың басты ғылыми кілті профессор Халел Арғынбаевтың (1924-1998) іргелі мұрасында жатыр деуге негіз бар. Ол қазақ халқының неке институтын, әдет-ғұрыптар мен мен салт дәстүрлердің мазмұндық құрылымын, туыстық қатынастар жүйесі мен есімге қатысты тілдік тыйымдардың әлеуметтік-реттеушілік рөлін, XIX ғасырдағы қазақ қоғамының институционалдық ерекшеліктерімен қатар, мал ауруларын емдеудегі халықтық ветеринария мен дәстүрлі медицинаның тәжірибесін де кешенді түрде терең зерделеді. Оның мұрасы этнографиялық деректерді жинақтаумен ғана шектелмей, олардың философиялық және эпистемологиялық мәнін ашуға мүмкіндік береді [4, 101 б].

Зерттеудің өзектілігі дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімінің көбіне этнографиялық дерек ретінде қарастырылып, оның эпистемологиялық табиғатының жеткілікті деңгейде ашылмауымен байланысты. Халық білімін тұтас танымдық жүйе ретінде философиялық тұрғыдан зерделеу қазақ дүниетанымының рационалдық негіздерін айқындауға мүмкіндік береді. Осыған

байланысты Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасын философиялық тұрғыдан қайта зерделеу өзекті болып табылады.

Зерттеудің басты мақсаты – дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімінің эпистемологиялық негіздерімен қатар, оның қалыптасуы, сақталуы және ұрпақтан-ұрпаққа берілу тетіктерін ұлттық этнография ғылымының ірге тасын қалаған Халел Арғынбаевтың ғылыми еңбектері мен этнографиялық материалдары арқылы философиялық тұрғыдан кешенді саралау. Халық білімін жекелеген тұрмыстық дағдылардың жиынтығы ретінде ғана емес, рутайпалық жады, әлеуметтік нормалар, салт-дәстүрлік тәжірибелер және тілдік кодтар арқылы қалыптасқан тұтас эпистемалық жүйе ретінде қарастырып, Арғынбаевтың этнографиялық мұрасы негізінде алғаш рет философиялық тұрғыдан қайта зерделенуін ғылыми жаңалығы ретінде көрсетуге болады.

Осы бағыттағы зерттеулерді бірнеше топқа жіктеуге болады. Классикалық этнографияда Х. Арғынбаевтың мұрасы маңызды орын алады. Оның неке дәстүрі, туыстық жүйе және халық біліміне арналған зерттеулері [5, 331 б; 6, 172 б] дәстүрлі қоғамның әлеуметтік институттары мен танымдық құрылымын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар философиялық және мәдениеттанулық еңбектерде қазақ дүниетанымының мифологиялық, адамгершілік және эстетикалық қырлары қарастырылған [7, 12 б.; 8, 228 б.; 9, 15 б.]. Соңғы жылдары шежіре, туыстық қатынастар, жеті ата институты, жерлеу ғұрпы мен ырымдарға арналған зерттеулер де кеңейді [10, 7 б.; 11, 13 б.; 12, 870 б.]. Дегенмен аталған еңбектерде бұл құбылыстар көбіне жеке-жеке талданып, оларды халық білімінің тұтас эпистемалық жүйесі ретінде философиялық тұрғыдан қарастыру жеткілікті деңгейде жүзеге аспаған. Осыған байланысты мақаланың басты міндеті – этнографиялық деректерді біртұтас танымдық жүйе аясында пайымдау арқылы осы олқылықтың орнын толықтыру.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің әдіснамалық негізін өзара толықтырушы бірнеше тәсіл құрайды. Зерттеудің дереккөздік қорына Арғынбаевтың төрт іргелі еңбегін жатқызуға болады. Олар мал ауруларын емдеудегі халықтық тәжірибеге арналған монографиясы [13, 3-6 бб.], отбасылық салт-дәстүрлерге арналған зерттеуі [14, 98-106 бб.], туыстық жүйе мен есімге тыйым салу дәстүрін зерттеген еңбегі [15, 40 б.], сондай-ақ XIX ғасырдағы қазақ қоғамы туралы ұжымдық зерттеуді көрсетуге болады [16, 3-4 бб]. Аталған еңбектер заманауи философиялық, мәдениеттанулық және этнографиялық зерттеулермен толыға түскен. Зерттеу нысаны ретінде жеке этнографиялық фактілер, мәліметтер ғана емес танымдық үдеріс яғни пайымдау, анықтау, тексеру, сақтау және жеткізу сияқты әрекеттері назарға алынды. Әрбір этнографиялық деректер, ақпараттар осы әрекеттер тұрғысынан қайта қарастырылып, мағыналық категорияға топтастырылды.

Бірінші тәсіл негізінде құрылымдық-функционалдық талдау қолданылып, мәдени құбылыстар олардың қоғамдағы қызметі тұрғысынан қарастырылды. Осы негізде неке институты, туыстық жүйе, шаруашылық тәжірибесі және

жерлеу-еске алу дәстүрлері халықтық білімді сақтап, жеткізетін әлеуметтік институттар ретінде талданды.

Екінші тәсіл философиялық герменевтика материалдық мәдениет нысандарының дүниетанымдық және символдық мағынасын ашуға мүмкіндік берсе, ал семиотикалық талдау арқылы заттар мен рәсімдердің артындағы танымдық кодтар айқындалды.

Үшінші тәсілге тарихи-философиялық реконструкция мен әлеуметтік жад тұжырымдамасы ауызша мәдениет жағдайында білімнің тілде, шежіреде, салт-дәстүрде және күнделікті тәжірибеде сақталу тетіктерін талдауға негіз болды.

Төртінші тәсіл ретінде салыстырмалы-типологиялық талдау қазақтың халық білімін Орталық Азиядағы өзге көшпелі халықтардың дәстүрлерімен салыстырып, оның ортақ және ерекше белгілерін анықтауға мүмкіндік берді.

Дәстүрлі білімнің шынайылығы тәжірибелік нәтиже, ұжымдық бақылау және беделге сүйену сияқты верификация тетіктері арқылы бағаланды. Әрбір этнографиялық дерек осы өлшемдер негізінде талданды.

Аталған тәсілдердің жиынтығы халық білімін сыртқы ғылыми сипаттамасы мен ішкі мәдени логикасының бірлігінде қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл ұстаным Халел Арғынбаев еңбектерінің зерттеу әдісіне де тән.

Халық білімінің жіктелуі: үш өлшемді жүйе

Халел Арғынбаев еңбектері мен заманауи зерттеулерді жүйелі талдау дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімі өзара байланысты үш негізгі өлшемнен тұратын тұтас жүйе құрайтынын көрсетті. Аталған жіктеу Ф. Беркес ұсынған «білім-тәжірибе-таным» кешенінің деңгейлерімен мағыналық тұрғыдан үндеседі, бірақ қазақ этномәдени материалының өзіндік ерекшелігіне қарай қайта құрылды [3, 16-18 бб.]

1-сурет – Дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімінің үш өлшемді эпистемалық жүйесі

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Прагматикалық немесе экологиялық-шаруашылық білім, «Традиционная культура жизнеобеспечения казахов» ұжымдық зерттеуде Х.Арғынбаев халық медицинасы мен мал ауруларын емдеудегі халық тәжірибесіне арналған бөлімінде [6, 184 б., 200 б.] айқын көрініс табады. Халық денсаулығын сақтаумен қатар, төрт түлік, мал ауруларын ветеринарлық хирургия, фитотерапия мен карантиндік шараларды жан-жақты қамтыған бай тәжірибе жүйесі жан-жақты сипатталған. Ғалым осы тәжірибенің дәрі-дәрмек жинағымен шектелмейтінін, ауру белгісін дәл ажырату, паразиттік жұқпаларды ерте кезеңде анықтау, карантиндік шараларды тиімді ұйымдастыру қабілетін қамтитынын дәлелдейді. Маусымдық көш жүйесі жайылымның табиғи қалпына келуіне мүмкіндік беріп, жердің тозуы мен індеттің таралуын азайтты. Қазіргі экология ғылымы мұндай айналмалы жайылым жүйесінің тиімділігін мойындады. Осылайша, халықтық тәжірибе ғасырлар бойы жинақталып, тексерілген рационалды білім жүйесі ретінде қалыптасты.

Әлеуметтік-нормативтік білім, дәстүрлі қоғамдағы кең таралған әрі жүйелі білім формаларының бірі. Адамдардың өзара туыстық қатынастары, қандай міндет пен хақ бар екенін, некеге тұрудың шегі мен оны бұзу жазасын, билер шешімдерінің заңды негізін жеті ата мен шежіре, туыстық терминология, адат нормасы және билер тәжірибесі айқындады. Халел Арғынбаевтың некелік зерттеулерінде [5, 331 б] салт-жоралардың жай мәдени безендіру құралы емес, қоғамдық мойындаудың, міндеттерді бөлудің және ұжымдық жадты бекітудің тетігі екені жан-жақты ашылды. Туыстық жүйе мен үлкендердің есімін тікелей атамау дәстүрінің зерттелуі [15, 40 б.] осы білімнің тілде және күнделікті мінез-құлықта бекуін нақты көрсетеді.

Онто-космологиялық білім дәстүрлі дүниетанымның метафизикалық қабатын ашады. Тәңіршілдіктен исламдық дүниетанымға дейінгі тарихи даму жолынан өткен бұл танымдық жүйе аруақ, Жер-Ана, Тәңір ұғымдары арқылы адамның дүниедегі орнын, уақыт пен өмірдің мәнін, өлім мәселесін түсіндірді.

Жерлеу мен еске алу рәсімдері осы дүниетанымның құрамдас бөлігі. Қазақтың жерлеу салты [12, 870 б.] тірілер дүниесінен бақилық дүниеге өтудің реттелген өткелі ретінде сипатталады. Қырқы, жүзі, жыл асы тәрізді еске алу кезеңдері адамды уақыт пен мәңгілік туралы белгілі бір түсінікке бағыттады. Аруаққа сыйыну, бабалар рухын құрметтеу тек діни әрекет емес, ұрпақтар сабақтастығының бір буыны ретінде танытатын дүниетанымдық тетік қызметін атқарды. Өлім туралы түсінік адамның жеке өмірін ұжымдық жадпен, әлемнің тұтастығымен байланыстыратын онто-космологиялық білімнің құрамдас бөлігіне айналды. Сонымен қатар, осы дүниетанымның маңызды құрамдас бөлігі халықтық астрономия мен халық күнтізбесі болды. Үркер, Темірқазық, Шолпан сияқты аспан денелерін бақылау арқылы жыл мезгілдері, көш уақыты мен шаруашылық кезеңдері анықталды, ал мүшел жүйесі мен Наурыз табиғи және ғарыштық ырғаққа негізделген уақыт түсінігін қалыптастырды. Сондықтан дәстүрлі қазақ дүниетанымында уақыт сызықты емес, циклді сипатқа ие болды: жыл мезгілдерінің ауысуы, мал төлдеу уақыты, маусымдық көш өзара сабақтасып, адам өмірі табиғат

ырғағымен үйлестірілді. Жылдық мерекелік цикл, әсіресе Наурыз осы үйлесімді бекітіп, ұжымдық жадты жыл сайын жаңғыртып отырды [6, 175 б.].

Жеті ата: эпистемалық институт ретінде

Жеті ата институтын тек некелік қатынастарды реттейтін тетік деп бағалау жеткіліксіз. Ол, ең алдымен, халықтық білімді сақтау мен тексерудің әлеуметтік-эпистемалық институты қызметін атқарды. Н. Әлімбайдың зерттеуінде [10, 7-9 бб.] жеті ата шежіресін білу неке реттеумен қатар, демографиялық қауіпсіздікті, қауымдық тұтастықты және тарихи жадты сақтауға ықпал еткені көрсетіледі. Екі адамның шыққан тегі мен арғы аталарын салыстыру арқылы олардың туыстық қатынас деңгейі анықталып, неке құру мүмкіндігі анықталады. Ал шежірені көпшілік алдында айту барысында қателіктердің бірден анықталуы бұл жүйенің қоғамдық бақылауға негізделгенін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, шежіре тарихи жадты сақтаудың дәстүрлі құралы ғана емес, туыстық байланыстарды анықтауға рұқсат етілген және тыйым салынған қатынастарды ажыратуға мүмкіндік беретін ұжымдық бақылауға ашық эпистемалық жүйе қызметін атқарады.

Туыстық атауларды (апа, аға, іні, келін, жеңге, жезде, құда) семиотикалық тұрғыдан зерделеу [17, 86 б.] тіл мен білімнің өзара тығыз астарласып жатқандығын айқын көрсетеді. Бұл ұғымдар туыстық байланысты ғана емес, әлеуметтік мінез-құлық қағидасын, сыйластық пен жауапкершілік деңгейінде айқындады. Мысалы, «жеңге» сөзінде жылы әрі қалжыңға негізделген еркін қатынас сезілсе, «құда» сөзі салмақты сыйластық пен ресми дистанцияны меңзейді. Осылайша бұл атаулар жиынтығы емес, әлеуметтік қатынастарды ретке келтіретін нұсқаулық қызметті атқарады.

Некелік салт-дәстүрлер де осындай эпистемалық жүкетемені арқалайды. Х.Арғынбаев талдаған құда түсу, қалың мал, беташар секілді салт жоралғылар екі рудың арасындағы келісімді қоғам алдында бекітіп, жаңа отбасының мәртебесін заңдастырды [14, 108; 170 бб.]. Әрбір рәсім қатысушыларға олардың жаңа міндеттері мен құқықтарын айқын ұғындырып, ұжымдық жадыға жазылды. Салт рәсімнің көпшілік алдында, белгілі тәртіппен өтуі оны барша жұрт құптайтын әрі мойындайтын әрекетке айналдырды.

Ырым мен салт-жора: когнитивтік нысандар ретінде

Ырымды жай ғана ырымшылдық немесе көнеден қалған наным-сенімнің сарқыны деп бағалаудан аулақ болған жөн. Ырым зерттеулерде «халықтық педагогиканың тұрмыстық ережесі» әрі «заңнан бұрынғы заң» ретінде сипатталды [18, 29-30 бб]. Ырым адамға дүниедегі қауіпті, дұрыс және игі құбылыстар туралы нені білу керектігін реттеп, ұрпақтан ұрпаққа оңай берілетін қысқа нысанда бекіді. Тыйымдар мен өсиеттік қағидалар бала жасынан күнделікті әрекетке енгізіліп, дүниедегі қауіпті немесе игілікті жағдайды теориялық дәлелсіз-ақ тануға үйретеді. Осы тұрғыдан ырым ауызша мәдениеттегі үлкен тәжірибені бір ауыз сөзге сыйғызған жад формуласы, яғни практикалық тексеруден өткен эмпирикалық жинақтаудың ықшам түрі болып шығады.

Осылайша, ырым халықтық білімнің рационалды тәжірибесін ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін когнитивтік құрал қызметін атқарды. Оның мәні наным-сенімде ғана емес, ұзақ уақыт бойы тәжірибеде сұрапталған білімді сақтап, әлеуметтік тәжірибеге енгізуінде жатыр.

Халықтық медицина: рационалдылық пен сенімнің синтезі

Арғынбаев еңбектерінде қазақтың халық медицинасының ғасырлар бойы жинақталған тәжірибелік білімге негізделген тұтас емшілік жүйесі болғаны баяндалады. Көшпелі қоғамда адам денсаулығын сақтауда тәуіптер, оташылар, сынықшылар және шөппен емделушілер маңызды рөл атқарған. Емдеу барысында дәрілік өсімдіктермен қатар жануар өнімдері кеңінен қолданылып, ауруды анықтау, емдеу және алдын алу халық тәжірибесіне сүйене отырып жүзеге асырылған. Сонымен қатар халық медицинасы Шығыс медицинасының, әсіресе Ибн Сина дәстүрінің ықпалын да бойына сіңіріп, рационалды тәжірибе мен діни-нанымдық түсініктердің сабақтастығы негізінде дамыды [6, 184-185 бб].

Халықтық емшілік тәжірибесінің маңызды құрамдас бөлігі халықтық ветеринария болды. Арғынбаевтың мал ауруларын емдеуге арналған еңбегі [13, 3 б.] ветеринарлық тәжірибенің жинағы ғана емес, дәстүрлі таным жүйесінің рационалдық деңгейін айқын көрсететін маңызды дереккөз болып табылады. Еңбекте топалаң, маңқа, аусыл, мандам тәрізді ауыр індеттердің белгілерін ажыратудың халықтық тәсілдері, карантиндік шаралар және фитотерапиялық емдеу әдістері жан-жақты сипатталған. Ауру малды оқшаулау, өлексені белгілі тәртіппен жою, жайылымды ауыстыру сияқты алдын-алу шараларымен қатар, ермен, жусан, қылша секілді дәрілік өсімдіктер кеңінен қолданылған. Бұл тәжірибенің философиялық мәні емдеу тәсілдерін сипаттаумен ғана шектелмейді. Арғынбаев еңбегін эпистемологиялық тұрғыдан талдау халықтық ветеринарияның ауруды тану, себебін анықтау, алдын алу және емдеу кезеңдерінен тұратын бірізді танымдық алгаритмге сүйенгенін көрсетеді. Себеп-салдарлық байланысты ажырату, профилактиканы емнен жоғары қою және карантинді қоғамдық жауапкершілік ретінде қабылдау дәстүрлі танымның рационалдық негіздерін айқындайды.

Сонымен бірге Арғынбаев еңбектерінде рационалды тәжірибе діни-магиялық түсініктермен қатар өрбиді. Халық емшілері ауруды тек физиологиялық құбылыс ретінде ғана емес, адам, табиғат және қоршаған ортаның өзара байланысы тұрғысынан түсіндірген. Мұндай көзқарас практикалық емдеу нәтижесін жоққа шығармай, керісінше оны дүниетанымдық деңгейде толықтырды. Сондықтан Арғынбаев еңбегі халықтық медицинаның тек емшілік тәжірибесін емес, дәстүрлі қазақ қоғамындағы рационалды таным мен сенімнің өзара сабақтастығын ашатын маңызды дереккөз ретінде бағаланады.

Халықтық астрономия: табиғатты танудың тәжірибелік жүйесі

Қазақтың халық білімі жүйесінің маңызды құрамдас бөлігінің бірі – халықтық астрономия. Зерттеуде көрсетілгендей [6, 178-179 бб.], көшпелі қоғамда

аспан денелерін бақылау тек дүниетанымдық түсінік қана емес, шаруашылық тәжірибесінің ажырамас бөлігі болды. Үркер, Темірқазық, Шолпан және басқа аспан денелерінің қозғалысын бақылау арқылы жыл мезгілдері, көш уақыты, ауа райының өзгерісі мен шаруашылық жұмыстарының реті айқындалды. Уақыт халықтық күнтізбе мен мүшел жүйесі арқылы реттелді. Мұндай білім ұзақ мерзімді бақылау мен тәжірибеге негізделіп, ұрпақтан ұрпаққа ауызша беріліп отырды. Осылайша, халықтық астрономия табиғат пен адам арасындағы байланысты түсіндіретін әрі дәстүрлі танымның эпистемологиялық және рационалдық сипатын айқындайтын маңызды құрамдас бөлігі болды.

Норма, адат және моральдық тәртіп

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімін адаттан тыс қарауға болмайды. Адат құқықтық нормалардың жиынтығы ғана емес, ұжымдық тәжірибе мен қоғамдық жадқа негізделген әлеуметтік реттеу жүйесі болды [19, 203-204 бб.]. Би шешімдерінде, сот тәжірибесінде және күнделікті қоғамдық қатынастарда дұрыс, әділ және рұқсат етілген әрекет туралы орныққан түсініктер бекітіліп отырды. Осылайша, дәстүрлі қоғамда білімнің заңдылығы бір ғана дереккөзге тәуелді болмай, дәстүрге, діни ұстанымдарға, ата-баба жады мен қоғамдық мойындауға сүйенді.

Абырой мен ұят қоғамдық бақылаудың реттеуші тетіктерінің бірі ретінде қарастырылады [20, 41 б.]. Тиісті нормаларды меңгеру ақпарат игерумен шектелмей, адам бойында намыс, жауапкершілік және қоғамдық бағалау өлшемдерін бойына сіңіруіне ықпал етті. Сондықтан дәстүрлі қоғамда халық білімі мен адамгершілік нормасы өзара ажырамас бірлікте қалыптасты.

Талқылау

Дәстүрлі қазақ халық білімін сыртқы әсерден тыс жабық жүйе деп санау орынсыз болар еді. Оның ерекшелігі исламдық дүниетанымның ертедегі анимистік және тотемдік түсініктерімен сабақтасуында көрінеді. Жұлдыздар тіршілік иелерінің жаны деген ұғым ислам ортасында да үзілмей жалғасып, өлім мен мәңгілікке деген қатынасты айқындауын тоқтатпады. Қасабек пен Аликенованың зерттеуі [9, 14 б.] қазақ философиясының тамырын тек жазба дәстүрден іздеу жеткіліксіз екенін оның бастауы ауызша сөз өнері мен тіршілік ырғағында жатқанын нанымды дәлелдейді.

Алтаев пен Иманбаеваның зерттеуінде [7, 16 б] дәстүрлі мәдениет бір мезгілде іс-әрекет, норма әрі символ ретінде өмір сүргені атап өтіледі. Дүниені тану іс-әрекет арқылы жүзеге асты, ал тұрмыстық ым-ишараның өзі рухани және символдық мәнге ие болса, қазақ философиясын даналық, түсінік пен тәрбие философиясы ретінде, күнделікті өмірмен, дінмен, өнермен және ауызша мәдениетпен тығыз тоғысқан құбылыс деп сипаттайды [8, 226 б.]. Осы тұрғыдан халық білімінің ерекшелігі айқындала түседі. Ол дүниені сипаттаудан гөрі дүниеде дұрыс бағдар табуға бағытталған. Шынайы білім дерек жинаумен

шектелмей, адамды өлшем, намыс, парыз бен адамдық қадір өрісіне алып кіруі тиіс.

Тұрақты даму мәселелері дәстүрлі қазақтың экологиялық білімінің қазіргі маңызын айқындай түседі. Жер-су атаулары микроклимат, су көздері мен жайылым ерекшеліктері туралы мәліметті сақтайтын мәдени жадтың маңызды бөлігі болды. Қазақстанның «Киелі география» жобасы осы кеңістіктік жадты жаңғыртуға бағытталған [21]. Арғынбаевтың еңбегінде [22, 36 б.] маусымдық жайылым тәртібін сақтау шаруашылық қажеттілігі ғана емес, табиғатқа және келер ұрпаққа деген жауапкершіліктің көрінісі ретінде сипатталады. Бұл ұстаным дәстүрлі қазақ қоғамында экологиялық жауапкершіліктің нормативтік деңгейде орныққанын көрсетіп, қазіргі тұрақты даму қағидаларымен үндеседі. Жаңа экологиялық мәдениеттің тетігін іздеген қазіргі ғылым осы тұрғыдан дәстүрлі таным жүйесінен мол тәжірибе алады.

Халық білімінің философиялық талдауы жад мәселесіне соқпай өте алмайды. А.Сейдімбектің зерттеуі [11, 13 б.] шежірені тек аңғал архаика ретінде қараудан аулақ болуды, оны өзіндік ақиқаттылық, бедел мен берілу өлшемі бар тарихи білімнің ерекше түрі ретінде ұғынауды ұсынады. Шежіредегі генеалогиялық жад адамның тек шыққан тегін ғана емес, оның әлеуметтік орны мен моральдық жауапкершілігін де айқындайды.

Қазақ дүниетанымындағы кеңістік пен уақыт ұғымы бойынша жүргізген зерттеулерде [23, 153; 158 б.] маңызды тұжырым жасалады. Дала кеңістігін тану қазақ үшін тек жер бағдары ретінде ғана емес, адам мен жердің арасындағы терең рухани байланысты беретін онтологиялық дерек ретінде ұғынылды. Дала тек тіршілік ортасы ғана емес, аруақ пен тірінің, өткен мен келешектің тоғысқан қасиетті мекені. Арғынбаевтың еңбектеріндегі жер-су атауларына, жайылымды бөлу мен оны пайдалану тәртібіне қатысты дерек осы онтологиялық байланыстың практикалық көрінісін аша түседі. Жер-Ана ұғымы, бұлақ пен жайлауға, жайылымдарға байланысты жоралары арқылы кеңістіктің сакралды картасы әзірленіп, оны келер ұрпаққа жеткізудің практикалық жолын айқындап берді.

Жинақтап айтқанда, Арғынбаев мұрасы негізінде дәстүрлі қазақ халық білімінің философиялық бастауы үш кілтті идея арқылы ашылады. Біріншісі қанағат, яғни ұтымды шектеу арқылы көшпелі экожүйенің тұрақтылығын қамтамасыз еткен шаруашылық-тұрмыстық философия. Екіншісі жалғастық, яғни ұрпақ арасындағы эстафета ретіндегі білім тұжырымы, мұнда әрбір адам шексіз өмір тізбегінің бір буыны ғана. Үшіншісі үйлесімділік, яғни адам өмірінің табиғат пен ғарыш ырғағымен сәйкестігі, жарасым идеясы. Осы үш идея тілде, рәсімде, шаруашылық тәжірибеде және адат нормасында бір мезгілде жүзеге асады, бұл халық білімінің бөлінбес тұтастығын айқындайды.

Дәстүрлі білім мен қазіргі ғылыми танымның өзара қатынасы бүгінгі эпистемологияда кеңінен талқыланып жүр. Кейбір зерттеушілер дәстүрлі білімді біртұтас әрі дүниетаныммен астасқан құбылыс ретінде, ал ғылыми танымды жіктеуші әрі сандық сипатқа ие тәсіл ретінде қарама қарсы қояды [3, 11-12 бб.]. Дегенмен, бұл ұғымдардың аражігін тым алшақтату жаңсақтыққа

әкеледі. Қазақтың халықтық біліміндегі ветеринарлық сала эмпирикалық бақылауға, себеп-салдарлық байланысты тануға және тәжірибелік тексеруге негізделгендіктен, ол ғылыми танымның айқын белгілеріне ие. Сондықтан айырмашылықты мазмұндық тереңдіктен емес, сыртқы формасына мән беруді назарға алу керек, яғни дәстүрлі білім сандық өлшемге емес, ұжымдық тәжірибе мен ауызша ақпарат алмасып, жадына сақтау үдерісіне сүйенеді. Сондықтан дәстүрлі білімді ғылымға қарсы қоймай, оны ғылыми танымның өзіндік мәдени-тарихи нысаны ретінде тану әлдеқайда дұрысырақ. Бүгінде дәстүрлі жайылым жүйесі мен жер-су атауларына сіңген экологиялық білім Қазақстанның тұрақты даму саясаты үшін де маңызды тәжірибелік мәнге ие [21].

Халел Арғынбаевтың ғылыми тұлғасына тарихнамалық тұрғыдан баға беру өте маңызды. Ол Шоқан Уәлиханов, Әлкей Марғұлан тәрізді ірі тұлғалармен қатар отандық этнография мектебінің іргетасын қалаған қазақ ғылымының көрнекті өкілі. Оның құнды еңбектері көшпелілердің материалдық және рухани мәдениеті «қарабайыр» емес, керісінше, терең тәжірибелік бақылау мен философиялық жинақтаудың күрделі зияткерлік синтезі екенін дәлелдейді. Ол ғылыми деректі жинақтаумен ғана шектелмей, оны халықтың өзін-өзі ұйымдастыруы мен дүниетануының біртұтас мағыналық жүйесіне айналдыра білді, нақ осы оны қазақ этнографиясының беделді тұлғасына айналдырды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімі жөнінде бірнеше іргелі тұжырым жасауға болады. Халық білімін дербес ауызша даналықтың не тұрмыстық дағдының жиынтығы деп қана сипаттауға келмейді. Ол ру-тайпалық жад, нормативтік тәртіп, рәсімдік практика, тіл және мифологиялық дүниетанымның үйлесімінен туған тұтас, бірақ доктриналдық емес эпистемалық жүйені білдіреді. Жеті ата институты, шежіре, ырым, халықтық астрономия, халық медицинасы, ветеринарлық және экологиялық білім дәстүрлі танымның әртүрлі қырларын айқындайтын өзара байланысты білім құрылымдарын құрайды.

Профессор Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімін тарихи-философиялық тұрғыдан зерделеудің маңызды дереккөзі болып табылады. Оның отбасы, неке, туыстық жүйе, шаруашылық тәжірибе мен жерлеу-еске алу салтына арналған еңбектері дәстүрлі мәдениеттегі білімнің қалыптасуы, сақталуы және берілу тетіктерін философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі қазақ эпистемасының басты жетістігі «дүниедегі адам» бейнесін қалыптастыруында жатыр, мұнда таным этикадан және табиғат алдындағы жауапкершіліктен ажырамайды. Ветеринарлық тәжірибе, экологиялық мәдениет, ырым мен шежіре рационалдықтың жай утилитарлықтан асып, космологиялық пайымдау деңгейіне жеткенін айғақтайды. Жаһандану мен климаттық дағдарыс тұсында тіршілік ортасымен жарасымды өмірдің қағидатын нақты жинақтаған осы мұраның маңызы арта түспек.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Алынған нәтижелер Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасын тарихи-философиялық тұрғыдан одан ірі зерделеу дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық білімінің эпистемологиялық ерекшеліктерін тереңірек ашуға мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Подмаскин В.В. Народные знания как предмет этнографии // Россия и АТР. – 1996. – №2. – С. 37-50.

2 Аубакирова С.С., Ахметова Г.Г., Кожамжарова М.Ж, Дәстүрлі қазақ дүниетанымын зерттеудің эволюциясы // Адам әлемі. – 2023. – № 4 (98). – Б. 59-66.

3 Berkes F. Sacred Ecology: Traditional Ecological Knowledge and Resource Management. – 4th ed. – London; New York: Routledge, 2018. - 394 p.

4 Ахантаева Ә., Ахантаева Г. Қазақтың этнограф ғалымы Халел Арғынбаевтың 4 ірі ғылыми еңбегіне тарихнамалық шолу // Museum.kz. – 2023. – № 4. – Б. 98-104.

5 Argynbaev Kh. Marriage and Marriage Rites Among the Kazakhs in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries // Central Asian Studies. – The Hague: Mouton, 1978. – P. 331-350.

6 Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории – Алматы: Ғылым, 1998 - 234 с.

7 Altayev Z., Imanbayeva Z. The values of traditional Kazakh culture // Central Asian Journal of Art Studies. - 2021. - Vol. 6. - № 2. – P. 10-23.

8 Рыскалиев Т.Х., Есенгалиева В.А., Саркулова Г.С., Саркулова М.С. Своеобразие казахской философии // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – 2023. – №3 (111). – С. 226-235.

9 Касабек А., Аликенова К. Социокультурные истоки казахской философии // Nomothetika: Философия. Социология. Право. – 2016. – Т. 35. – № 3 (224). – С. 13-18

10 Алимбай Н. Семипоколенная экзогамная структура «Жетіата» как община-социум (к проблеме совпадения рода и общины у казахов-кочевников) // Turkic studies journal. – 2020. – Т.2, № 4. – С.7-26.

11 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: зерттеу. – Астана: Фолиант, 2023. – 728 б.

12 Ахметова Ш. К. Казахские поминки как переход в потусторонний мир // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – 2024. –Т. 30. – С. 869-873.

13 Арғынбаев Х. Мал ауруларын емдеудегі қазақтың халықтық тәжірибесі туралы. – Алматы: Қазмемауылшарәдеббас, 1963. – 52 б.

14 Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері.- Алматы: Қайнар баспасы, 2005. –216 б.

15 Arghynbaev, Kh. A. The Kinship System and Customs Connected with the Ban on Pronouncing the Personal Names of Elder Relatives among the Kazakhs // Kinship and Marriage in the Soviet Union: Field Studies / ed. by T. Dragadze. – London; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984. – P. 40-59.

16 Артыкбаев, Ж.О. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации / Ж. О. Артыкбаев ; отв. ред.: Х. Аргынбаев, А. Кузембайулы; Центр обществ. наук ЦКО НАН РК. – Караганда: Полиграфия, 1993. – 330 с.

17 Muldagaliyeva A. A., Gumarova Sh. B., Issabayeva B. K., Zhirenshina K.A The socio-cultural functions of Kazakh kinship terms // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11. – №16. – P. 80-87.

18 Yerzhanov Y., Cobanoglu O., Zhanabayeva D. The role of Kazakh yryms-beliefs in the formation of the traditional worldview of the Kazakhs: philosophical and anthropological analysis // Әл-Фараби. – 2022. – № 4. – Б. 28-40.

19 Зиманов С.З. Казахский суд биев: общекультурологическая ценность. – Алматы: Арыс, 2009. – 405 с.

20 Bayram B., Yavuz C. Abyroy from status to contract: social honour in Kazakh culture // Central Asian Survey. – 2026. – Vol. 45. – №1 – P. 41-56.

21 «Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 724 қаулысы // [Электрондық ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000724 (қаралған күні: 30.05.2026).

22 Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым. –1969. – 168 б.

23 Жангалиева А. Р., Жаңабаев Ж. М. Қазақ дүниетанымындағы кеңістік пен уақыт түсініктерінің қалыптасуы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. – 2023. – Т. 143, №2. – Б. 152–166.

Transliteration

1 Podmaskin V.V. Narodnye znaniia kak predmet etnografii [Folk knowledge as a subject of ethnography] // Rossiia i ATR. - 1996. - №2. - S. 37-50. (in Russ)

2 Aubakirova S.S., Akhmetova G.G., Kozhamzharova M.Zh. Dasturli qazaq dunietanymyn zertteudin evolyutsiyasy // Adam alemi. – 2023. – № 4 (98). – B. 59-66. (in Kaz)

3 Berkes F. Sacred Ecology: Traditional Ecological Knowledge and Resource Management. - 4th ed. - London; New York: Routledge, 2018. - 394 p.

4 Ahantaeva A., Ahantaeva G. Qazaqtyn etnograf galymy Khalel Argynbaevtyn 4 iri gylymi enbegine tarihnamalyq sholu [Historiographical review of 4 major works of Kazakh ethnographer Khalel Argynbayev] // Museum.kz. - 2023. - № 4. – B. 98-104. (in Kaz)

5 Argynbaev Kh. Marriage and Marriage Rites Among the Kazakhs in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries // Central Asian Studies. - The Hague: Mouton, 1978. - P. 331-350.

6 Traditsionnaya kultura zhizneobespecheniya kazakhov. Ocherki teorii i istorii. – Almaty: Gylym, 1998. – 234 s. (in Russ)

7 Altayev Z., Imanbayeva Z. The values of traditional Kazakh culture // Central Asian Journal of Art Studies. - 2021. - Vol. 6. - № 2. – P. 10-23.

8 Ryskaliyev T., Esengaliyeva V.A., Sarkulova G.S., Sarkulova M.S. On the originality of Kazakh philosophy // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. - 2023. - No. 3. - P. 226-235. (in Russ)

9 Kasabek A., Alikenova K. Sotsiokulturnye istoki kazakhskoy filosofii [Sociocultural origins of Kazakh philosophy] // Nomothetika: Filosofija. Sociologija. Pravo. – 2016. – T. 35. – № 3 (224). – S. 13-18. (in Russ)

10 Alimbai N. Koshpendiler zheti atasynyn ekzogamdyk-obshchinalyk kurylymy [The exogamous-communal structure of the seven ancestors of the nomads] // Etnografiia. - 2020. - T. 2. - No. 4. - B. 7-26. (in Kaz)

11 Seidimbek A. Qazaqtyn auyzsha tarihy: zertteu- Astana: Foliant, 2023. - 728 b. (in Kaz)

12 Akhmetova S.K. Kazakh Funeral Ceremonies as a Transition to the Other World // Problems of Archaeology, Ethnography, Anthropology of Siberia and Neighboring Territories. - 2024. - Vol. 30. - P. 869-873. (in Russ)

13 Argynbaev Kh. Mal auruların emdeudegi qazaqtyn halyqtyq tazhiribesi turaly [On Kazakh folk practice in treating livestock diseases]. - Almaty: Qazmemauylsharedebas, 1963. - 52 b. (in Kaz)

14 Argynbaev Kh. Qazaqtyn otbasylyq dastүrleri.- Almaty: Қainar baspasy, 2005. –216 b. (in Kaz)

15 Arghynbaev, Kh. A. The Kinship System and Customs Connected with the Ban on Pronouncing the Personal Names of Elder Relatives among the Kazakhs // Kinship and Marriage in the Soviet Union: Field Studies / ed. by T. Dragadze. – London; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984. – P. 40-59.

16 Artykbaev, Zh.O. Kazahskoe obshhestvo v XIX veke: tradicii i innovacii / Zh. O. Artykbaev; otv. red.: Kh. Argynbaev, A. Kuzembajuly; Centr obshhestv. nauk CKO NAN RK. – Karaganda: Poligrafija, 1993. – 330 s. (in Russ)

17 Muldagaliyeva A. A., Gumarova Sh. B., Issabayeva B. K., Zhirenshina K.A The socio-cultural functions of Kazakh kinship terms // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11. – №16. – P. 80-87.

18 Yerzhanov Y., Cobanoglu O., Zhanabayeva D. The role of Kazakh yryms-beliefs in the formation of the traditional worldview of the Kazakhs: philosophical and anthropological analysis // Әл-Фараби. – 2022. – № 4. – Б. 28-40.

19 Zimanov S.Z. Kazakhskiy sud biev: obshchekulturologicheskaia tsennost [The Kazakh court of biys: general cultural value]. - Almaty: Zheti zharghy, 2009. - 248 s. (in Russ)

20 Bayram B., Yavuz C. Abyroy from status to contract: social honour in Kazakh culture // Central Asian Survey. – 2026. – Vol. 45. – №1 – P. 41-56.

21 «Ulttyq ruhani zhangyru» ulttyq zhobasyn bekitu turaly: Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2021 zhylgy 12 qazandagy № 724 qaulysy [On approval of the national project «National Spiritual Revival»] // [Elektrondyq resurs] URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000724 (qaralgan kuni: 30.05.2026). (in Kaz)

22 Arghynbaev, Kh. Qazaqtyn mal sharuashylygy zhajynda etnografialyq ocherk. – Almaty: Gylym. –1969. – 168 b. (in Kaz)

23 Zhangaliyeva A., Zhanabayev Zh.M. Formation of concepts of space and time in the Kazakh worldview // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. - 2023. - №2. - P. 152-166. (in Kaz)

С.Г. Акапова, М.С. Саркулова, Х.А. Шимшек, У.У. Аймбетова

Народное знание в традиционном казахском обществе: эпистемологический и философский анализ

Аннотация. В статье рассматривается эпистемологические и философские основания народного знания традиционного казахского общества. Народное знание интерпретируется не как совокупность повседневных практик, а как целостная познавательная и эпистемическая система, сформированная посредством родовой памяти, общественного сознания, социальных норм, традиций и языка и передававшаяся из поколения в поколение. Теоретическую основу исследования составляют научные труды и богатое наследие казахского этнографа Халела Аргынбаева. Его фундаментальные исследования, посвященные институту семьи, брачным традициям, системе родства и народному опыту в области животноводства, рассматриваются как важнейший источник исторической реконструкции традиционного мира казахов. В исследовании использованы структурно-функциональный анализ, герменевтический и сравнительно-

типологический методы. В результате анализа выделены три основных измерения народного знания: прагматическое, социально-нормативное и онтологическое. Институт «Жеті ата» рассматривается как механизм подтверждения достоверности знания, обряды и традиции – как формы познания, а шежире – как особая форма коллективной памяти. Результаты исследования показывают, что народное знание в традиционном казахском обществе представляло собой целостную эпистемическую систему, а научное наследие Халела Аргынбаева имеет важное значение для ее историко-философского осмысление.

Ключевые слова: народное знание, эпистемология, традиционное общество, Халел Аргынбаев, шежире, Жеті ата, народная медицина, казахская философия.

S. Akapova, M.S. Sarkulova, H.A. Shimshek, U. Aimbetova

Folk Knowledge in Traditional Kazakh Society: An Epistemological and Philosophical Analysis

Abstract. This article examines the epistemological and philosophical foundations of folk knowledge in traditional Kazakh society. Folk knowledge is interpreted not as a collection of everyday practices but as an integrated cognitive and epistemic system formed through clan memory, social consciousness, social norms, traditions, and language, and transmitted from generation to generation. The theoretical framework of the study is based on the scholarly works and academic legacy of the Kazakh ethnographer Khalel Argynbayev. His fundamental studies on the family institution, marriage traditions, kinship system, and traditional knowledge related to pastoralism are regarded as important sources for the historical reconstruction of the traditional Kazakh world. The research employs structural-functional analysis, hermeneutic, and comparative-typological methods. The findings identify three principal dimensions of folk knowledge: pragmatic, socio-normative, and onto-cosmological. The zheti ata institution functions as a mechanism for validating knowledge, while rituals and traditions are interpreted as forms of cognition and shezhire (genealogical traditions) as a distinctive form of collective memory. The study demonstrates that folk knowledge in traditional Kazakh society constituted an integrated epistemic system and highlights the significance of Khalel Argynbayev's scholarly legacy for its historical and philosophical interpretation.

Keywords: folk knowledge, epistemology, traditional society, Khalel Argynbayev, shezhire, zheti ata, traditional medicine, Kazakh philosophy.

Авторлардың үлесі. **Акапова С., Саркулова М.С.,** зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеп, ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізді, зерттеу әдіснамасын айқындады, Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасын философиялық тұрғыдан талдап, мақаланың бастапқы және соңғы нұсқасын дайындады; **Шимшек Х.А.** зерттеудің ғылыми тұжырымдамасын жетілдіруге ғылыми кеңес берді, мақаланы ғылыми редакциялады. **Аймбетова У.У.,** мақаланың ғылыми мазмұнын талқылауға, құрылымын жетілдіріп, соңғы нұсқасын редакциялады.

Келіп түсті 12.08.2026
Қабылданды 14.10.2026

ҒТАХР 02.51.11 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.04

МОРАЛЬ ПАРАДОКСЫ: ДӘСТҮРЛІ ТӘРБИЕ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МОРАЛЬДЫҚ АГЕНТ

[1]Г.Б. Нұрадин, [2]Н.Ж. Құдайбергенова*
[1]М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті (Тараз, Қазақстан)
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
[1]gnuradin@mail.ru, [2]nazgul.zhanysovna@gmail.com

[1]G.B. Nuradin, [2]N. Kudaibergenova*
[1]M.H. Dulaty Taraz University (Taraz, Kazakhstan)
[2]Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
[1]gnuradin@mail.ru, [2]nazgul.zhanysovna@gmail.com

***Сілтеме**:* Нұрадин Г.Б., Құдайбергенова Н.Ж. Мораль парадоксы: дәстүрлі тәрбие және заманауи моральдық агент // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96). – 45-58 бб.

Аңдатпа. Зерттеу «заманауи моральдық агент» қалыптастырудағы дәстүрлі қазақ тәрбиесіндегі адамгершілік нормаларының тиімділігін қарастырады. Авторлық ұстаным - парадоксты шешуге, моральдық агент құрылымының мазмұны мен бағыттарын нақтылау арқылы күрделі прагматикалық-танымдық міндеттерін орындауға бағытталған іздеу әрекеттерін талқылау. Негізгі зерттеу сұрағы: белгілі бір мәдени және дәстүрлі ортада қалыптасқан моральдық нормалар осы ортадан түбегейлі ерекшеленетін жағдайларда өміршеңдігін сақтай ала ма? Бұл сұраққа жауап іздеуде Аристотельдің «фронезис» тұжырымдамасы, Канттың «категориялық императиві» және Кант идеяларынан шабыттанған Л.Колбергтің моральдық даму теориялары пайдаланылады. Зерттеудің негізгі ғылыми ұстанымы - А.Макинтайрдың «сынған моральға сын» және Дж.Доридің моральдық тұрақтылыққа қарсы «ситуациялық тезисі» тұжырымдамалары. Зерттеудің философиялық өзегін Оксфорд ғалымдары О.С. Карри, Д.О. Муллинс және Х.Уайтхаус ұсынған «жеті әмбебап моральдық принцип» құрайды. Бұл қағидаттар қазақ педагогикасының академиялық негізін қалаған Қ.Б.Жарықбаев, С.Қалиев, Қ.Ж.Қожахметова және Ш.Т.Таубаеваның жұмыстарында бекітілген ұлттық тәрбие нормаларымен «салыстырмалы талдау» әдісімен өлшенеді. Талдау нәтижелері дәстүрлі қазақ тәрбиесінің нормалары жалпыадамзаттық ережелермен мағыналы үйлесімділікте екенін көрсетті. Алайда, осы нормалардың бір бөлігі қауымдастық контекстінде терең тамыр жайғандықтан, аталған контекст өзгерген жағдайда олардың жұмысының тиімділігі төмендейді: рухани иммунитеттің әлсіздігі, моральдық дайындықтың болмауы және жағдайға бейімделе алмау айқын көрінеді. Зерттеудің ғылыми ерекшелігі - моральдық тәрбиенің философиялық

* Автор-корреспондент: Н.Ж. Құдайбергенова, nazgul.zhanysovna@gmail.com

педагогика аясындағы практикалық маңызы ретінде тәрбиедегі нормалардың «неге!» деген түбіріне негіздеме беру емес, оның «не істеу керек?» деген ережеден маңызды екенін дәлелдеу арқылы ұлттық тәрбие моделін жаңғыртуға теориялық негіз ұсыну. Зерттеуде адалдық категориясының этикалық, философиялық және психологиялық мәртебесі қарастырылады.

Түйін сөздер: мораль парадоксы, моральдық агент, дәстүрлі тәрбие, дәстүрлі мораль, халық педагогикасы, қазақ этнопедагогикасы, этикалық тұлға.

Кіріспе

Білім философиясы - адам істері философиясының маңызды аспектісі. Адамның адамшылық істері мен мінез-құлық тәрбиесі бүгінгі күні кең философиялық және пәнаралық зерттеулердің өткір тақырыбы. Алайда адамның адамгершілік жолындағы «жалпыадамзаттық тәрбие формасы», «ұлттық дәстүрлі тәрбие формасы» және «жеке адамның мінезін тәрбиелеу формасы» арасындағы моральдық шекаралық айырманың парадоксалды тұстары бар. Ежелгі гректің «күтпеген», «қарама-қарсы» мағынасына ие «paradoxos» сөзі жалпыадамзаттық ойға қайшы келетін пайымдаулар ретінде адамзаттың тәрбие тарихындағы парадигмаларды өзгертіп отыратын прогрестің қозғалтқышы. Барлық парадокстардың шешімі табылмайды, бірақ ол қозғалыстағы зерттеу объектісінің даму сәті бола алады. Қозғалыстың осы сәтін талдау нәтижесінде моральдық тәрбие туралы нақтыланған жаңа түсінік қалыптасады, бұрын қалыптасқан тәрбие формасына түзетулер енгізіледі, тіпті кейбір тұжырымдар жоққа шығарылады.

Логикалық парадокстарды логикалық тұрғыдан тұжырымдау керек, одан ұтатынымыз логиканың практикалық қолданылған тұжырымдарының дұрыстығын минимумға дейінгі тәуелді болатын ұғымдарға азайту. Ал тәрбие формасындағы моралдық парадокстар тәрбие теориясының іргелі кемшіліктерін емес, керісінше, «форма» ұғымын артық онтологиялық мазмұнмен жүктеу салдарынан туындаған концептуальды шиеленістерді көрсетеді. Шешім стратегиясы үш тәрбие формасын минималды анықтамаға дейін азайтудан тұрады. Шешімді негізгі бөлімде талқылау қолайлығы үшін төмендегі үш тұжырымды Т1, Т2, Т3 деп шарттанамыз.

- Т1 жалпыадамзаттық тәрбие формасы – «процедуралық инвариант»;
- Т2 ұлттық дәстүрлі тәрбие формасы – «мәдени код»;
- Т3 жеке мінез тәрбиесінің формасы – «интериоризация».

Бұл тұжырымдама философиялық педагогика теориясы мен практикасы үшін маңызды: ол Т2-ні Т1-ге қайшы ретінде емес, оның нақты мәдени жүзеге асуы ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Т3 - сыртқы күштеп тәрбиелеу емес, алғашқы сыртқы нормативтің ерікті интериоризациялануы арқылы автономды болмысқа айналу процесі.

Дәстүрлі педагогикалық мәдениетте тәрбие көпшілікке ортақтығымен бірге ұжымдық сипатқа да ие. Ұжымдықтың өзі халықтық тәрбиенің көпшілікке ортақтығының нақты көрінісінің бірі. Халық педагогикасында барлық адам

тәрбиеге қатысады, барлық нәрсе тәрбиелейді, соның ішінде ұжымның да рөлі бар, мысалы, балалар, ересектер, отбасы, қауым, ауыл. Жалпыға ортақ адам тәрбиесі секілді игілікті іске араласпау қандайда болмасын халықтың дәстүрлі педагогикасының заңдылықтарына сай келмейтін құбылыс [1, 77-78 бб.].

Парадокс - жалған немесе ойдан шығарылған емес, ол ғылым дамуының ең шиеленіскен тұсында күрмеуді шешіп оны дұрыстық дәрежесімен дәлелдеген соң ғана парадокс болуын тоқтатады. Моралдық парадокстың болуы этикалық ғылыми білімнің толық еместігін және теорияны жетілдіру қажеттігін түсінуге ұмтылу. Авторлық позиция парадоксты шешуге бағытталған ізденіс әрекеттерін талқылау, заманауи моралдық агент құрылымының мазмұны мен бағыттарын нақтылау арқылы күрделі прагматикалық-танымдық әрекеттерді орындау.

Ата-ана мен қоғам өскелең ұрпақты жақсы, адал, адамгершілікке тәрбиелейді. Бұл ниет соншалықты дұрыс қағида, сондықтан ешқандай күмән жоқ, бірақ осы сәтте философиялық тұрғыдан бір маңызды сұрақ туындайды: бұл тәрбие берілген контекстен мүлдем өзгеше ортада да тиімді жұмыс істей ала ма? Егер бала өсіп, дәстүрлі тәрбие берілетін ортадан алыстап кетсе, бұл нормалар оны қолдай ма, жоқ па, әлде оған кедергі бола ма? Бұл жай ғана педагогикалық сұрақ емес, терең философиялық талқылау сұрағы. Оны шешу үшін «дәстүрлі тәрбие және моральдық агент деген ұғымдар нені білдіреді?», «дәстүр мен контекст арасындағы байланыс қандай?», «адамгершілік пен жалпыадамзаттық мораль арасындағы байланыс тәрбие арқылы қалай беріледі?» деген сұрақтарға жауап іздеу керек.

Әдіснама

Зерттеу - практикалық философия бағытында отандық ғылыми айналымда алғашқылардың бірі ретінде жүргізілді. Зерттеу нәтижелері отандық және шетелдік басылымдарда практикалық философияның этика, дизайн-ойлау, интегралды білім беру, балаларға арналған философия, моральдық философия, саяси этика бағыттарында ғылыми жариялымдар ретінде көрініс табуда. Практикалық философия - адамдардың философиялық әлеуетін зерттеуге және оларды үнемі өзгеріп отыратын әлемге дайындау үшін қолдануға бағытталған. Зерттеудің әдістемелік базасы таңдалған әдебиеттерге жүйелі шолу мен тақырыптық талдауды қамтиды. Шолу процесі зерттеу нысанына қатысты теориялық зерттелімдерді іздеуді, тиісті мәтіндерді анықтауды, маңызды тұжырымдарды талдауды басшылыққа ала отырып олардың практикалық салдарларын көрсету үшін сыни тұрғыдан бағаланды. Моралдық философия бағытын зерттеу нәтижелері үш деңгейлі әдіснамалық негіздерге сүйене отырып алынды:

Біріншісі, философиялық-теориялық деңгей. Аристотель, Кант пен Колбергтің моральдық теориялары зерттеу негізі ретінде қабылданады: практикалық даналық - жалпы принципті нақты жағдайға қолдана білу қабілеті және заманауи моральдық агент құрылымын бағалаудың өлшем-критерийі болады. А.Макинтайрдың контексттен үзілген моральға қатысты сыны мен Джон Доридің ситуациялық тезисі теориялық кеңістікті шектейді: мінез тұрақты болмайды, бірақ ол мүлде жоқ та емес - бұл зерттеудің негізгі гипотетикалық алаңы;

Екіншісі, салыстырмалы-аналитикалық деңгей. Негізгі зерттеу процедурасы: О.С. Карри, Д.О. Маллинс және Х. Уайтхаустың жеті жалпыадамзаттық моральдық ережесін Қ.Б. Жарықбаев, С. Қалиев, Қ.Ж. Қожахметова және Ш.Т. Таубаеваның еңбектерінде бекітілген қазақи тәрбие нормаларымен жүйелі салыстыру. Салыстыру екі бағытта жүргізіледі: қалыптасқан нормалар мен жалпыадамзаттық ережелермен сәйкестендірілген «мазмұндық үйлесімділік» және қауымдық, ортақтық шекарасынан тыс жерде тиімділігін жоғалтатын «контексттік тәуелділік»;

Үшіншісі, парадокс-аналитикалық деңгей. Бір деңгейде қарастырылған бірнеше деңгейлі ұғымды өз жігімен деңгейлеп ажырату арқылы зерттеудің орталық сұрағын логикалық парадокс ретінде талдау және тұжырымдау. Парадоксты шешу бағыты: «не істеу керек» нұсқауынан «неліктен» сұрағын негіздеуге ауыстыру. Сонымен, зерттеудің әдіснамалық негізін концептуалдық талдау, салыстырмалы философия және ойша эксперимент әдістері құрайды.

Дәстүрлі тәрбие vs моральдық агент

Аталған тақырыпша зерттеудің орталық шиеленісін ашық тұжырымдайды. Философиялық зерттеу дәстүрінде мұндай қарсы қою риторикалық тәсіл емес, әдіснамалық ұстаным, яғни бұл екі ұғым бірін-бірі жоққа шығармайды, керісінше, бірін-бірі анықтайды. XX ғасырдың танымал моральтанушы ғалымы А. Макинтайр «After virtue: a study in moral theory» [2] (Ізгіліктен кейін: мораль теориясын зерттеу) еңбегінде дәстүр мен жаңғырту арасындағы шиеленісті дәл осы қарсы қою арқылы ашқан болатын, онда дәстүр жеңіліп қалмайды, бірақ сынақтан өтеді. Осы зерттеуде де Т2 нормалары жоққа шығарылмайды, олар «заманауи моральдық агент» қалыптастыру өлшемі арқылы сынақтан өткізіледі. Тақырыпша мазмұнның бағытын Т2-ның контексттен тәуелсіз, өз бетінше моральдық шешім қабылдай алатын моральдық агентті қалыптастыра алу қабілеттілігі анықтайды.

«Дәстүрлі тәрбие» ұғымының мәдени-метафизикалық бірлігін, онтологиялық тұтастығы мен танымдық трансценденттілігін құрастырушы автор – Халық. «Моральдық агент» ұғымының авторы – эвдемонияға [3] ұмтылатын, категориялық императивке [4] бағынатын, пайданы максималдайтын, өз ресурстарын рационалды есептей алатын [5], өз таңдауына толық жауап беретін [6], іс-әрекетті салдарына қарай бағалайтын, мақсатқа жету үшін оңтайлы іс-әрекет таңдайтын, реактивті көзқарасқа [7] ие этикалық тұлға. Аталған екі ұғымның өмірмәнділігі дұрыс, әрі орныққан, бірақ XXI ғасырдағы цифрлық революция екеуінің аралық шекарасын онтологиялық ұғым ретінде емес функционалды деңгей ретінде қайта тұжырымдауға мәжбүрлейді, нәтижесінде тәрбие формасының нормативтік кеңістігін нақтылау мүмкіндігі туады.

Кіріспеде шешім стратегиясы ретінде ұсынылған үш тәрбие формасының минималды анықтамасы аксиомалық базаны қайта талқылау арқылы парадокстан шығудың формальды жолы бола алады. Т1 - тәрбие формаларының инварианты

ретінде мазмұндық норматив емес, процедуралық принцип: зорлық-зомбылықты болдырмау, өзара мойындау, жауапкершілік. Т1 трансценденттеле келе өз мазмұнын Т2-ден шығарады, алайда ол Т3 үшін қарсы шешім болуы мүмкін. Тарқату үшін «адал болу» моральдық қасиетін алайық: Т1 – өтірік айтпау, шындықтан қашпау т.б. сақтау арқылы «Т1 норма» қалыптастыру үшін «адал болуды» негіздейді; Т2 – тегінің, ауылының, руының ар-намысын таптамау үшін «адал болуды» құптайды; Т3 – адалдықты Т1-Т2 арналарынан алып бойына сіңіреді және өмірлік принцип ретінде ұстанып мемлекеттік мүддеге опасыздық жасауға бейім, лауазымдық өкілеттілігін асыра пайдаланатын, көлеңкелі экономиканы қолдайтын ортаға түседі. Осы жерде қазақстандық қоғамдағы практикалық тәрбие жұмысында жиі кездесетін моральдық парадокс туындайды: оның сіңірген адалдық принципі, еліме адал қызмет етемін деген гуманистік мотивациясы оны қолдамайды, кедергі болады, тіпті өзіне қарсы жұмыс істейді.

Туындаған моральдық парадокске еліміздің оңтүстік өңір тұрғындарынан тұратын 570 респондент қатысқан дәстүрлі құндылықтарды зерттеу бағытындағы сауалнама нәтижесі жанама көрсеткіш бола алады. Зерттеушілер сауалнама нәтижесі арқылы оңтүстік өңірлерде қазақы болмыстың сақталғандығын растайды және дәстүрлі құндылықтың адам өміріндегі маңыздылығын айқындайды. Сондықтан эмпирикалық деректер оңтүстік өңірлер тұрғындарының аксиологиялық бағдарында жаһандық либералды-индивидуалистік құндылықтарға қарағанда, дәстүрлі әлеуметтік нормалар мен ұжымдық консерватизмнің әлдеқайда жоғары бағаланатынын көрсетті [8] деп тұжырымдайды.

Парадоксты шешу бағытын талдау сценарийлеріне көшпес бұрын агенттің моральдық қасиеттері табиғи берілмейді, олар тәрбие, тәжірибе және дәстүр арқылы қалыптасады деген тұжырымды теориялық тұрғыда негіздеу қажет.

Аристотель «Никомах этикасында» моральдық қасиеттер тәжірибе мен тәрбие арқылы сіңеді және адам жақсы істі қайталап жасай бергенде ғана жақсы болады [3, II.1, 1103a–b] деп тұжырымдайды. Аристотельдің «фронезис» - іс жүзіндегі даналығында «адам тек жалпы нормаларды білуімен ғана шектелмейді, ол нақты жағдайды дұрыс түсіне алады және ережені ұтымды пайдалана алады» [3, VI.8, 1142a] деп негізделген. Демек, тәрбие - компас, ал агент жолды өзі тануы және табуы тиіс. И.Кант бойынша: моральдық агент - ақыл-ой иесі, практикалық парызды түсінуге қабілетті тұлға. Тек ақылды жан ғана моральдық заңды өзіне береді. «Адам - мақсат, ол ешқашан құрал болмау керек» [4]. Кант философиясымен шабыттанған Л.Колберг моральдық даму теорияларын, оның ішінде моральдық таным мен моральдық мотивацияны қарастырды. «Мораль - туа біткен немесе тікелей сіңімді норма емес, бұл танымдық даму кезеңдері арқылы құрылатын психикалық құрылым. Адам адамгершілікті үйренбейді, оны өзі құрастырады, өйткені ол әр жаңа кезеңнің алдыңғысынан туындайтын әділеттіліктің күрделірек концепциясы [9]. «Егер бір адам өзінің жеке басын анықтайтын моральдық міндеттемелерді қалыптастырса, онда ол өзінің «моральдық сәйкестілігіне» немесе белгілі бір «моральдық міндеттемелері» бар

адам ретінде өзін-өзі көрсетуге итермелейді» деген идея [10]. Бір ұжымның әділ принциптерге сәйкес жұмыс істеуі туралы ұжымдық міндеттемесі сол ұжым мазмұнының айқын аспектісі болады және ол ұжымға тек сол міндеттемеге сай адамдар ғана мүше бола алады, ол ұжымдастардың әділдік принциптерін өз принциптері ретінде анықтауына тікелей ықпал етеді. Бұл адамгершілік тәрбиесі мен мінез-құлық тәрбиесі арасындағы алшақтықты қысқартады. Дж.Дьюи адамгершілікті тәрбие ортасымен, яғни мектеппен диалогта қарастырады: «Мектептің мақсаты - тәжірибелік ойлауы бар қоғаммен бірлесе алатын адам тәрбиелеу» [11] Демек тәрбие тек ережелер жиынтығы емес, ол тәрбиелік ортамен болуы тиіс тұрақты өзара байланыс процесі. А.Макинтайр осы мәселені одан да тереңірек ашты. Ол «әрбір моральдық философия белгілі бір социологияны болжайды», «мораль дәстүрден бөлек өмір сүре алмайды!» деген орталық тезис ұсынылады: [2, 23 p.] Т2 арқылы сіңген мораль өз мағынасын тек сол дәстүр аясында ғана толық сақтайды. Жаңа ортада оның негіздемесі жоғалады тек «ереже» ғана қалады, бірақ оның «неге» деген сұраққа жауабы жоқ. Дж.Дорис ситуационизм теориясын ұсына отырып, адам мінезі ситуацияға байланысты өзгеретінін дәлелдейді: «Адамдар тұрақты моральдық қасиеттерге ие деген болжам эмпирикалық тұрғыдан дәлелденбеген» [12, 22 p.]. Бұл тәрбие арқылы берілген «жақсы болу» нормасы жаңа контексте іске аспай қалуы мүмкін дегенді ашық түрде білдіреді. М.Нуссбаум мүмкіндіктер тәсілі арқылы тәрбиені ережелер жиынтығы ретінде емес, адамның ішкі мүмкіндіктерін ашу процесі ретінде қарастырады [13]. Осы тұрғыдан алғанда, тәрбиенің контекстке бейімделе алуы оның сапасының өлшемі.

Жоғарыдағы теорияларды негіздей отырып «Белгілі бір мәдени және дәстүрлі ортада қалыптасқан моральдық нормалар осы ортадан түбегейлі ерекшеленетін жағдайларда өз өміршеңдігін сақтай ала ма?» деген зерттеу сұрағына айналған моральдық парадокстың шешімдік талқылауына ойша эксперимент құрылып нәтижесі үш сценарий арқылы ұсынылады. Бірақ бұл барлық жағдайда да идеалды нұсқа болмауы мүмкін.

Бірінші сценарий - норма сынады. Тегін танып, рулық, ауылдық ортада Т2 алып жаһандық ортаға келген адамның өмірлік принципіндегі «үлкенді сыйла», «өтірік айтпа», «адал бол» нормасы корпоративтік ортада лауазымы кіші бастықпен келіспеуге, шындыққа жанаспайтын жарнама жасауға немесе сыни пікір айтуға кедергі болады. Бұл жағдаятты Макинтайрша айсақ: мораль - «жетім», ереже бар, бірақ оның негіздемесі жоқ. Парадокс-аналитикалық әдіс бойынша бір деңгейде қарастырылған бірнеше деңгейлі ұғымды өз жігімен деңгейлеп ажырату керек. Осы екі қажеттілікті қанағаттандыру үшін парадокс шешімдерін ұсынуға болады. «Адал болу» ұғымын «бәріне ашық болу», «ешқашан кері нәтиже бермейтін ештеңе жасамау», «әрқашан бар шындықты айту» деп бірнеше деңгейге ажыратайық. Бұдан «адалдық - өтірікпен өмір сүру емес», «адалдық - принциптерге опасыздық жасамау», «адалдық - бұл өз мүддесін қорғаудан бас тарту емес» деген тұжырымдар шығады. Ол егер сіз түскен жаһандық орта сіздің сенімділігіңізді, ашықтығыңызды немесе ар-ұжданыңызды пайдаланып жатса,

онда «адал болу» моралін «адалдық шекараларын» құру тактикасына ауыстыру керек. «Адалдық шекарасы» тактикасы нені неліктен істеуім керек деген сұраққа жауап береді. Мысалы, адал емес ортада «бәрін айту шарт емес», «барлығына сену парыз емес», «жоспарды немесе әрекетті толық ашу міндетті емес» деген принциптерге сүйеніп, кіммен қалай қатынас құру дайындығы орын алады. «Шындықты айту» және «барлық ақпаратты тарату» бір әрекет емес екенін түсіну кезеңі басталады.

Екінші сценарий - норма бейімделді. Аристотельдің фронезис тұжырымдамасы бойынша моральдық агент жалпы нормаларды жаңа жағдайға икемдей біледі. Мысалы, «жақсылыққа жауап қайтар» принципі рулық шеңбер мен жаһандық кәсіби ортада да жұмыс істей алады, себебі ол нақты бір контекстке емес, адамдар арасындағы жалпы өзара іс-қимылға негізделген. Аристотельді Дьюи құптайды: тәрбие арқылы дамыған тәжірибелік ойлау жаңа жағдайда тез бейімделуге мүмкіндік береді. Бірінші сценарийді толық әрі тұрақты орындау екінші сценарийдің негізіне айналады, бірақ «деңгейлік ажырату» тәсілі тоқтамайды. Әділетсіз ортаға шексіз мейірімділік беру - өзіңе жасаған әділетсіздікке айналады. Басқаларға зиян тигізбеу мен өзіңе де зиян келтірмеу жолдарын ажырату қажет. Өзіңізді қорғау эгоизм емес.

Үшінші сценарий - норма қазыққа айналады. М.Нуссбаум бойынша «кейде дәстүрлі тәрбие контексттен тыс та жұмыс істейді, ол адамның ішкі мүмкіндігіне айналып оны жаман ортада ұстап тұрады» [14, p.33]. Тәрбие арқылы қалыптасып адамның ішкі мүмкіндігіне айналған «адалдық нормалары» кей жағдайда этикалық қару, кейде этикалық қалқан ретінде коррупцияға, манипуляцияға немесе топтық қысымға қарсы тұруға серпін береді. Бұл адалдық адресатын қайта анықтау қажеттілігін туғызады. Көп жағдайда адам алдымен адалдықты өзіне емес өзгелерге бағыттайды: басқа адамдарға адал болу үшін алдымен өз ар-ұжданына, өз міндеттеріне адал болу.

Үш сценарийдің талдамалық қорытындысы: Т2-ден шыққан нормалардың контекстке тұрақтылығы олардың бастапқы негіздемесіне байланысты. Нормалар нақты бір ортаның рәсіміне байланған болса, онда ол орта жоғалғанда норма да жоғалады. Нормалар Т1-ге, яғни өзара сыйластыққа, адалдыққа, батылдыққа негізделген болса, онда олар жаңа ортада да өз өміршеңдігін сақтайды. Практикалық формулада егер алғашқы екі сценарий бұзылса, онда тепе-теңдік жоғалады. Адал емес ортадағы ең тұрақты позиция: «мен өтірік айтпаймын, бірақ бәрін айтпаймын», «мен опасыздық жасамаймын, бірақ өзімді құрбан етпеймін», «мен әділетсіздік жасамаймын, бірақ әділетсіздікке бой алдырмаймын». Мұнда моральдық парадокс адалдықтан бас тарту арқылы емес, адалдықты даналықпен толықтыру арқылы шешіледі. Ғылыми тұрғыдан Л.Кольбергтің алты сатылық тезисіне жүгінсек: ең жетілген мораль қоғамнан, мәдениеттен, заңнан тыс тұрады. Адам алтыншы сатыда заңға қайшы келсе де, әділеттілік принципін таңдайды.

Әлемдік кросс-мәдени зерттеу vs қазақ халықтық педагогикасы

2019 жылы Оксфорд университетінің О.С.Карри, Д.О.Маллинс және Х.Уайтхаус сынды ғалымдары жүргізген кең ауқымды кросс-мәдени зерттеуі [15] 60 мәдениеттің 600-ден астам дерегін талдай отырып 7 әмбебап моральдық ережені бекітті. Бекітілген қарапайым жалпыадамзаттық жеті ереже қазақтың дәстүрлі тәрбиесінен еш алыс емес және кросс-мәдени зерттеу қорытындысының саны қазақтың киелі 7 санына сәйкес келеді. Ережелерді қазақ педагогикасындағы ғылыми негізделген тұжырымдармен салыстыру Т1 және Т2 тәрбие формасының мазмұндық үйлесімділігін анықтаса, ережелер жиынтығы мен оның ситуациялық синтезінен құралған конвенциялық-контексттік мәртебе заманауи моральдық агентке негіз бола алады.

1-кесте. Салыстырмалы талдау

№	Жеті моральдық ереже	Қазақ тәрбиесіндегі балама	Конвенциялық-контексттік мәртебе
1	Туыстарыңа көмектес!	Жеті ата, рулық жіктеме, туған жерге адалдық – ***ұлттық генеология***	Контекстке тәуелді: тек, ру, туған ел жоқ жерде адам әлсірейді - ***тұрақсыз***
2	Тобыңа адал бол!	У ішсең руыңмен іш, Бөріктінің намысы бір – ***ұжымдық бірлік***	Жаһандық ортада «топтың» шекарасы бұлыңғырлайды - ***тұрақсыз***
3	Жақсылыққа жауап қайтар!	Қарымта, ерулік, құдалық, сыбаға, сарқыт, сүйінші – ***қауымдық татулық***	Дьюидің өзара іс-қимыл принципіне сәйкес – ***тұрақты***
4	Батыл бол!	Дат, бетке айту, жалғанға төзбеу, жыраулық, шешендік, батырлық – ***рух еркіндігі***	Аристотельдік «андрейя», Фуконың «парресея» ұғымдарының мәнділігі – ***тұрақты***
5	Үлкенге құрмет!	Үлкеннен бата сұрау, ақсақалды сыйлау - ***геронтократия***	Горизонталь қарым-қатынас дәуірінде шиеленіс туады – ***тұрақсыз***
6	Ресурсты әділ бөл!	Ата кәсіп, ас беру, садақа тарату, мұрагерлік, енші, әмеңгерлік – ***қауымдық үлес***	Нуссбаумша мықтап орныққан ішкі мүмкіндіктері арқылы сақталады – ***тұрақты***
7	Меншікті сыйла!	Обал, сауап, хақы, көз сұғы, дүние жалған, қанағат – ***рухани биіктік***	Кант категориялық императивімен үйлеседі – ***тұрақты***

Кестеден байқалатын жалпы заңдылық: екшеленген әлемдік әмбебап ережелер кооперативтік мінез-құлықтан эволюциялық жолмен қалыптасқан, соған сәйкес Т2 ережелері Т1 нормалармен мазмұндық үйлесімділік танытады. Алайда олардың жартысынан астамы рулық-қауымдық контекстке тамырлас болғандықтан, сол контекст өзгергенде жұмыс істеу тиімділігі де төмендейді, тұрақсыздыққа ие болады. «Жеті атасын білу» дәстүрі туыстар арасында адалдықты орталықтандырса, «У ішсең руыңмен іш!» принципі топтық

қызметті моральдың өзегіне айналдырады. Үлкенді сыйлау геронтократиялық мораль жүйесін бекітсе, «Ата кәсіп», «ас беру» мен «мүрагерлік» дәстүрлері ресурстарды бөлісуді рәсімдейді. Өзгенің дүниесіне қол сұқпау нормасы меншікке сыйластықты, легетимділікті бекітеді. Алайда бұл параллельдердің өзінде де маңызды ерекшелік жатыр: Т2-дегі ережелер Т1-ге емес, Т2-нің контекстіне байланған. «Туыстарыңа көмектес» нормасы ру шеңберінде жұмыс істесе, «Тобыңа адал бол!», «Үлкенді сыйлау» принциптері нақты қауымға, ауылға, текке, руға бағытталған. Бұл нормалар рулық қоғамда өте тиімді жұмыс істеген, бірақ жаһандық, қалалық, цифрлық ортада топтың, жас аралық дистанциясы және туысқандықтың шекарасы күрт өзгереді.

Философиялық педагогика тұрғысынан Т1 - онтологиялық, гносеологиялық және аксиологиялық категорияларды, ал Т2 - отбасы, қоғам және табиғатпен үйлесімділікті Т3-ке беріп, оның қалыпты әрі дұрыс өмір сүруіне ұтымды құрал ретінде пайдалануы тиіс мақсатты процесс. Т1 мен Т2-нің Т3-ке қызмет етуінің дұрыстығын әлемдік теориялар құптайды: Г.Г.Гадамер: «Дәстүр - тарихи сананың тірегі, ал дәстүрлі тәрбие - «горизонттардың тоғысуы»» [16] деген дөп тұжырым берсе, Э.Дюркгейм: «Тәрбие - қоғамның жеке адамға өз бейнесін таңуы, мұнда ұжымдық сана басымдыққа ие» [17] деп Т3 ке ескерту жасағандай болады. Әл-Фараби: «Тәрбие - адамды «қайырымды қала» азаматына айналдыру, ол ақыл мен ізгіліктің үйлесімі» [18] деп этикалық-теориялық ойды шегелейді. Отандық академиялық педагогиканың негізін қалаушылардың бірі Қ.Б. Жарықбаев: «Қазақ дүниетанымында адам үш бастаудың - Тәңір, табиғат және ата-баба дәстүрінің жемісі ретінде қаралады, бұл «ата жолы - алтын жол» деген онтологиялық ұстанымда көрініс табады» [19] деген ғылыми тұжырым жасаған. Келесі отандық педагог-ғалым Ш.Т.Таубаева: «Қазақ ұлттық тәрбиесі өзінің іштей логикасын сақтаса да, заман талаптарына сәйкес жаңғыруды қажет етеді» [20] деп нақты ұсыныс берсе, Нишанбаева С.З. өз зерттеуінде студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру мәселесі жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда айтарлықтай күрделенетінін дәлелдеді [21]. Осы зерттеудің практикалық маңызы: тәрбиедегі нормалардың мәнін анықтауда «неге» емес, «не істеу керек» деген ыңғайдың маңыздылық негіздемесі. Негіздемесіз ереже контекст өзгергенде пайдасыз немесе зиянды болуы мүмкін. Болашақ зерттеу бағыттары ретінде мыналарды атауға болады: қазақ этнопедагогикасының нормаларын эмпирикалық тұрғыдан тексеру, жаһандану жағдайындағы мораль тұрақтылығын лонгитюдті зерттеулер арқылы бақылау, сондай-ақ цифрлық ортадағы моральдық агенттің қалыптасу ерекшеліктерін зерделеу.

Қорытынды

«Адалдық» - этика тарихында ең көп зерттелген моральдық қасиеттердің бірі. Оның қолданылу аясы, мәртебесі мен қызметі отбасы, ру, ұлт, мемлекет деңгейіне қарай өзгеріп отырады. Адам бойында Т1 мен Т2 арқылы сіңірілген адалдық

қасиеті әрдайым оны қорғай бермейді, керісінше белгілі бір институционалдық жағдайларда оны осалдандыруы мүмкін. Бастысы адамның осындай моральдық парадоксалды жағдаятқа дайын болып өзін этикалық тұлға ретінде сақтай алуы. Зерттеу нәтижесінің өзектілігі - моральдық парадоксты теориялық негіздерін философия, этика, моральдық психология, халықтық педагогика тұрғысынан жүйелеуге тырысу.

Зерттеудің Т1 мен Т2 жинақтық көрсеткішінің Т3-тің дисфункцияға ұшырауына ойша эксперимент жасау арқылы оның болу мүмкіндігі жоғары қайшылықтан зардабсыз шығу үшін практикалық-философиялық ұсыным беру мақсаты орындалды деуге негіз бар. Ойша эксперимент Т3-тің ізгілікті қасиетінің жүйелік деңгейде функционалдық кемшілікке айналуы этикалық категориялардың институционалдық қызметін қайта қарауға, заманауи моральдық агент құруға серпін берді. Талдау ізгілік этикасына, деонтологиялық тұжырымдамаларға, моральдық сәйкестік және моральдық даму теорияларына сүйенді.

Жүргізілген философиялық талдау – Т2 мен заманауи моральдық агент арасындағы қатынас бір мағыналы емес екенін көрсетті. Ол тәрбие берген нормалардың табиғатына, олардың жалпыадамзаттық немесе контексттік екенін дәлелдеуге тырысты.

Қазақ дәстүрлі тәрбиесін Оксфорд зерттеуінің жеті әмбебап ережесімен салыстыру мынаны анықтады: мазмұндық үйлесімділік жоғары, бірақ нормалардың бір бөлігі рулық-қауымдық контекске тамырлас. Бұл нормалар заманауи жаһандық, қалалық, цифрлық ортада өз тиімділігін жоғалтуы мүмкін.

Макинтайр тезисі осы тұжырымды философиялық тұрғыдан бекітеді: мораль дәстүрден ажыраған да «жетімге» айналады. Аристотельдің фронезис ұғымы бойынша бұл мәселені шешу жолы - тәрбиеде нормаларды ғана емес, оларды жаңа жағдайда оқи білуді де дамыту.

Әдебиеттер тізімі

1 Койшигулова Л., Губашева А.С. Қазақ халқының дәстүрлі тәрбие жүйесінің ерекшеліктері // Х.Досмұхамедов ат. Атырау университетінің Хабаршысы. – 2019. - №2. – Т.53. - 72-79 бб.

2 Макинтайр А. После добродетели: исследования теории морали / пер. с англ. В.В. Целищева. - Москва: Академический проект, 2000. - 384 с.

3 Аристотель. Никомахова этика / пер. с древнегреч. Н. В. Брагинской. - Москва: Эксмо-Пресс, 1997. - 1064 с. (Философы Греции).

4 Кант И. Метафизика нравов / пер. с нем. С.Я. Шейнман-Топштейн // Кант И. Сочинения: в 6 т. - Москва: Мысль, 1965. - Т. 4, ч. 2. - С. 107–438.

5 Милль Дж.С. Основы политической экономии / пер. с англ. В.Б. Боброва. - Москва: Прогресс, 1980. - Т. 1. - 496 с.

6 Сартр Ж.П. Экзистенциализм - это гуманизм / пер. с фр. М. Грецкого // Сумерки богов. - Москва: Политиздат, 1989. - С. 319–344.

7 Стросон П.Ф. Свобода и обида / пер. с англ. // Свобода воли: иллюзия или возможность / сост. Д.Б. Волков. - Москва: УРСС, 2011. - С. 139–166.

8 Әбікенов Ж., Сыздықова М., Базарбай Ж. Қазіргі қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардың әлеуметтік динамикасы // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 13-28. https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).702

9 Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol.1., The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. - San Francisco : Harper & Row, 1981. - 441 p.

10 Lapsley, D., Stey, P.C. The moral self as the aim of education // Handbook of Moral and Character Education / ed. by L. Nucci, D. Narvaez, T. Krettenauer. - 2nd ed. - New York : Routledge/Taylor & Francis, 2014. - P. 84–100.

11 Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. - New York: Macmillan, 1916. - 434 p.

12 Doris J.M. Lack of Character: Personality and Moral Behavior. - Cambridge: Cambridge University Press, 2002. - 261 p.

13 Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. - Cambridge: Harvard University Press, 2011. - 237 p.

14 Nussbaum M. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. - Princeton: Princeton University Press, 2010. - 158 p.

15 Curry O.S., Mullins D.A., Whitehouse H. Is it good to cooperate? Testing the Theory of Morality-as-Cooperation in 60 Societies // Current Anthropology. - 2019. - Vol. 60, No. 1. - P. 47-69.

16 Гадамер Х.Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / пер. с нем. Б.Н. Бессонова. - Москва: Прогресс, 1988. - 704 с.

17 Дюркгейм Э. Воспитание, его природа и роль / пер. с фр. // Дюркгейм Э. Социология образования. - Москва: ИНТОР, 1996. - С. 41–68.

18 Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города / пер. с араб. А.В. Сагадеева // Аль-Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата: Наука, 1972. - С. 165–306.

19 Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. - Алматы : Қазақстан, 1996. - 160 б.

20 Таубаева Ш.Т. Педагогика: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2020.

21 Нишанбаева С.З. Студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері: пед. ғыл. докторы дис. - Алматы: КазНПУ, 2019.

Transliteration

1 Kojshigulova L., Gubasheva A.S. Qazaq halqynyң dästürli tärbïe jüjesïnïң erekshelïkterï [Features of the traditional upbringing system of the Kazakh people] // H.Dosmuhamedov at. Atyrau universïtetïnïң Habarshysy. – 2019. – № 2. – T. 53. – B. 72–79. (in Kaz.)

2 Makintajr A. Posle dobrodeteli: issledovanija teorii morali [After virtue: studies in moral theory] / per. s angl. V.V. Celishheva. – Moskva: Akademicheskij proekt, 2000. – 384 s. (in Russ.)

3 Aristotel'. Nikomahova jetika [Nicomachean Ethics] / per. s drevnegrech. N.V. Braginskoj. – Moskva: Jeksmo-Press, 1997. – 1064 s. – (Filosofy Grecii). (in Russ.)

4 Kant I. Metafizika nravov [Metaphysics of Morals] / per. s nem. S.Ja. Shejnman-Topshtejn // Kant I. Sochinenija: v 6 t. – Moskva: Mysl', 1965. – T. 4, ch. 2. – S. 107–438. (in Russ.)

5 Mill' Dzh.S. Osnovy politicheskoj jekonomii [Principles of Political Economy] / per. s angl. V.B. Bobrova. – Moskva: Progress, 1980. – T. 1. – 496 s. (in Russ.)

6 Sartr Zh.P. Jekzistencializm — jeto gumanizm [Existentialism is a Humanism] / per. s fr. M. Greckogo // Sumerki bogov. – Moskva: Politizdat, 1989. – S. 319–344. (in Russ.)

7 Stroson P.F. Svoboda i obida [Freedom and Resentment] / per. s angl. // Svoboda voli: illjuzija ili vozmozhnost' / sost. D.B. Volkov. – Moskva: URSS, 2011. – S. 139–166. (in Russ.)

8 Äbïkenov Zh., Syzdyqova M., Bazarbaj Zh. Qazïrgï qoğamdağy dästürli qundylyqtardyñ äleumettïk dïnamïkasy [Social dynamics of traditional values in modern society] // Adam älemï. – 2026. – T. 28. – № 1 (107). – B. 13–28. https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).702 (in Kaz.)

9 Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol. 1. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – 441 p. (in Eng.)

10 Lapsley D., Stey P.C. The moral self as the aim of education // Handbook of Moral and Character Education / ed. by L. Nucci, D. Narvaez, T. Krettenauer. – 2nd ed. – New York: Routledge/Taylor & Francis, 2014. – P. 84–100. (in Eng.)

11 Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: Macmillan, 1916. – 434 p. (in Eng.)

12 Doris J.M. Lack of Character: Personality and Moral Behavior. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 261 p. (in Eng.)

13 Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. – Cambridge: Harvard University Press, 2011. – 237 p. (in Eng.)

14 Nussbaum M. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. – Princeton: Princeton University Press, 2010. – 158 p. (in Eng.)

15 Curry O.S., Mullins D.A., Whitehouse H. Is it good to cooperate? Testing the Theory of Morality-as-Cooperation in 60 Societies // Current Anthropology. – 2019. – Vol. 60. – № 1. – P. 47–69. (in Eng.)

16 Gadamer H.G. Istina i metod: Osnovy filosofskoj germenevtiki [Truth and Method: Fundamentals of Philosophical Hermeneutics] / per. s nem. B.N. Bessonova. – Moskva: Progress, 1988. – 704 s. (in Russ.)

17 Djurkgejm Je. Vospitanie, ego priroda i rol' [Education, its nature and role] / per. s fr. // Djurkgejm Je. Sociologija obrazovanija. – Moskva: INTOR, 1996. – S. 41–68. (in Russ.)

18 Al'-Farabi. Traktat o vzgljadah zhitelej dobrodetelnogo goroda [Treatise on the Views of the Inhabitants of the Virtuous City] / per. s arab. A.V. Sagadeeva // Al'-Farabi. Filosofskie traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – S. 165–306. (in Russ.)

19 Zharyqbaev Q.B. Qazaq psïhologïjasynyñ tarïhy [History of Kazakh psychology]. – Almaty: Qazaqstan, 1996. – 160 b. (in Kaz.)

20 Taubaeva Sh.T. Pedagogïka: oqu quraly [Pedagogy: textbook]. – Almaty: Qazaq unïversïtetï, 2020. (in Kaz.)

21 Nïshanbaeva S.Z. Studentterdïñ otbasy-adamgershïlïk qundylyqtaryn qalyptastyrudyñ teorïjalyq-ädïsnamalyq negïzderï [Theoretical and methodological foundations of forming family-moral values of students]: ped. gyl. doktory dïs. – Almaty: KazNPU, 2019. (in Kaz.)

Г.Б. Нұрадин, Н.Ж. Кудайбергенова

Парадокс морали: традиционное воспитание и современный моральный агент

Аннотация. В исследовании рассматривается эффективность нравственных норм в традиционном казахском воспитании в формировании «современного морального агента». Авторская позиция - обсуждение поисковых действий, направленных на решение парадокса, выполнение сложных прагматико-познавательных задач путем уточнения содержания и направлений структуры морального агента. Основной исследовательский

вопрос: могут ли моральные нормы, установленные в определенной культурной и традиционной среде, сохранять свою жизнеспособность в ситуациях, принципиально отличных от этой среды? В поисках ответа на этот вопрос используются концепция «фронезиса» Аристотеля, «категорический императив» Канта и теории нравственного развития Л.Кольберга, вдохновленные идеями Канта. Основная научная позиция исследования - «критика сломленной морали» А. Макинтайра и «ситуационый тезис» Дж.Дориса против моральной стабильности. Философское ядро исследования составляют «семь универсальных моральных принципов», предложенные оксфордскими учеными О.С.Карри, Д.О.Маллинзом и Х.Уайтхаусом. Эти принципы измеряются методом «сравнительного анализа» с национальными нормами воспитания, закрепленными в работах К.Б. Жарыкбаева, С.Калиева, К.Ж.Кожахметовой и Ш.Т.Таубаевой, заложивших академическую основу казахской педагогики. Результаты анализа показали, что нормы традиционного казахского воспитания находятся в значимой гармонии с общечеловеческими правилами. Однако, поскольку часть этих норм глубоко укоренилась в контексте сообщества, эффективность их работы снижается в случае изменения указанного контекста: очевидна слабость духовного иммунитета, отсутствие моральной подготовки и неспособность адаптироваться к ситуации. Научная особенность исследования состоит в том, что в рамках философской педагогики доказывается: обоснование ответа на вопрос «почему» важнее предписания «что делать», тем самым предлагая теоретическую основу для модернизации национальной модели воспитания. В исследовании также рассматривается этический, философский и психологический статус категории честности.

Ключевые слова: парадокс морали, моральный агент, традиционное воспитание, традиционная мораль, народная педагогика, казахская этнопедагогика, этическая личность.

G. Nuradin, N. Kudaibergenova

The moral paradox: traditional upbringing and the modern moral agent

Abstract. This study examines the effectiveness of moral norms in traditional Kazakh upbringing in shaping the "contemporary moral agent." The authorial position involves discussing exploratory actions aimed at resolving a paradox, and fulfilling complex pragmatic-cognitive tasks by clarifying the content and structural directions of the contemporary moral agent. The central research question is formulated as follows: can moral norms formed within a particular cultural and traditional environment retain their viability in situations fundamentally different from that environment? To address this question, the study draws upon Aristotle's "concept of phronesis," Kant's "categorical imperative," and the conclusions of L.Kohlberg, who, inspired by Kantian ideas, adopted his philosophy as the foundational pillar of his moral theories. The primary scholarly positions of the study are A.MacIntyre's "critique of fragmented morality" and J.Doris's "situationist thesis" against moral stability. The philosophical core of the study consists of seven universal moral propositions put forward by Oxford scholars O.S.Curry, D.O.Mullins, and H.Whitehouse. These propositions are measured against national upbringing norms established in the works of K.B.Zharykbayev, S.Kaliyev, K.Zh.Kozakhmetova, and Sh.T.Taubayeva - scholars who constitute the academic foundation of Kazakh pedagogy - through the method of comparative analysis. The harmony with universal human principles. However, since a considerable portion of these norms are deeply rooted in a tribal-communal context, a shift in that context leads to a decline in their functional effectiveness: weakness of

spiritual immunity, moral unpreparedness, and an inability to adapt to new conditions become apparent. The scholarly distinctiveness of the study lies in the following: moral upbringing, as a practical discipline within philosophical pedagogy, defines educational norms through the question “why?”, without avoiding substantiation of the question “what is to be done?”, and provides a theoretical foundation for the modernisation of the national model of upbringing, demonstrating its necessity. In addition, the study addresses the ethical, philosophical, and psychological status of the category of honesty.

Keywords: moral paradox, moral agent, traditional upbringing, traditional morality, folk pedagogy, Kazakh ethnopedagogy, ethical personality.

Авторлардың үлесі. **Нұрадин Г.Б., Құдайбергенова Н.Ж.** зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, талдау жүргізуге, мақаланың мәтінін дайындауға және оны жариялауға, рәсімдеуге тең дәрежеде үлес қосты.

Келіп түсті 22.06.2026
Қабылданды 14.10.2026

МРНТИ 02.11.91 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.05

ЛИЧНОСТЬ, УЧЕНЫЙ-ИНТЕЛЛЕКТУАЛ, ОРГАНИЗАТОР НАУКИ: НАУЧНО-ФИЛОСОФСКИЙ И ТВОРЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ Н.С. КИРАБАЕВА

[1]В.И. Антонов, [2]В.Н. Бадмаев*
[1]Заслуженный деятель науки Российской Федерации (Улан-Удэ, Россия)
[2]Почетный профессор Института философии АН Монголии (Элиста, Россия)
[1]wlanto@rambler.ru, [2]badmav07@yandex.ru

[1]V.I. Antonov, [2]V.N. Badmaev*
[1] Professor, Honored Scientist of the Russian Federation (Ulan-Ude, Russia)
[2]Professor, Honorary Professor at the Institute of Philosophy of the Mongolian Academy of Sciences (Elista, Russia)
[1]wlanto@rambler.ru, [2]badmav07@yandex.ru

Ссылка: Антонов В.И., Бадмаев В.Н. Личность, ученый-интеллектуал, организатор науки: научно-философский и творческий портрет Н.С. Кирабаева // *Аль-Фараби.* – 2026. – Т. 24. № 4(96). – С. 59-74.

Аннотация. Основная цель статьи обусловлена необходимостью компетентного обращения к имени, образу и деяниям талантливого и известного в России и за рубежом философа-востоковеда Н.С.Кирабаева в связи с его 75-летием, осмысления роли и вклада этой личности в развитие науки и образования. Постановка и осуществление данной цели реализуются в процессе последовательного их анализа и синтеза в целостном образе, представляющем собой научно-философский и творческий портрет ученого-философа. И этот процесс конкретно задан и развернут в соответствии с основными разделами статьи, где: 1) рассматривается начало его научно-профессионального становления; 2) раскрываются конструктивизм его мышления, креативный дух поиска истины, присущий ему; 3) анализируются особенности кирабаевской лаборатории мысли; 4) даются развернутые характеристики личности ученого-философа, достигнутых им жизненных и научно-творческих высот.

Методология исследования основана на различных, но взаимосвязанных в функционально-семантическом отношении подходах. В их числе особое место занимает метод глубинной портретной диагностики, дающий возможность воссоздать живой, емкий и многогранный образ ученого-философа.

В заключении статьи дается вывод, отражающий научную значимость философско-портретной аналитики и диагностики, позволившей раскрыть его полноценный образ.

Ключевые слова: Кирабаев, ученый-философ, организатор науки и образования, арабо-мусульманская философия, философская компаративистика, диалог цивилизаций.

* Автор-корреспондент: В.Н. Бадмаев, badmav07@yandex.ru

Введение

О нарративе типа «первое впечатление от знакомства и непосредственного общения с человеком может быть обманчивым» знают, если не все, то, во всяком случае, многие. Но это никак не относится к Нуру Сериковичу Кирабаеву. Причем первое, надо сказать, приятное и доброе впечатление от знакомства с ним один из авторов данной статьи (Антонов) получил аж в сентябре далекого 1969 года. Тогда оба они впервые встретились как первокурсники еще в старом корпусе философского факультета Московского университета, что на Моховой (т.е. неподалеку от Красной площади), и это впечатление осталось для него неизменным на все последующие годы (т.е. уже более 55 лет!), обретя характер непреложной истины. Таким же неизменным и прочным до сих пор сохранился дух научно-коллегиального сотрудничества и мужской дружбы между ними. Столь же крепкая мужская дружба и тесные научные контакты связывают Нура Сериковича с другим автором (Бадмаев). И это плодотворно продолжается уже более четверти века!

Непременно приветливый тон с неподдельной улыбчивостью, с которой он тогда общался с однокурсниками, всегда притягивали к себе искренностью. И это шло у него изнутри, из глубин души, потому было начисто лишено дежурной формы, какой-то наигранности. С окружающими универсантами он всегда общался легко и непринужденно. Но при этом никогда и никому нарочито не напрашивался на общение и «дружбу». Удивительная коммуникабельность, свойственная ему еще с тех далеких университетских лет, всегда отличалась и отличается широтой и открытостью, вместе с тем простотой и отзывчивостью. За этим, безусловно, сокрыта глубокая внутренняя культура, как генетически заложенная в нем, так и приобретенная им еще с раннего детства, в среде семейного воспитания и школьного образования, благодаря добрым учителям и наставникам.

Нур Кирабаев от природы заряжен по-особому позитивной энергетикой. И это, несомненно, оказывает благотворное воздействие на круг его общения, причем еще с университетских лет. Потому такая энергетика становится фактором естественного притяжения окружающих к нему. Здесь, пожалуй, кроется один из ключевых моментов, позволяющих открыть и понять, в чем секрет его огромного, почти без усилий, как кажется на первый взгляд, обретаемого влияния среди коллег, друзей и просто знакомых.

Со студенческих лет Нур Кирабаев выделялся среди сокурсников невероятной пытливостью ума. Поражал своей начитанностью. Умел всегда быстро улавливать суть рассматриваемой проблемы, смотреть в корень вопроса. Его выступления – достаточно раскованные, критические – по анализируемой историко-философской и другой проблематике на практических занятиях, студенческих конференциях, аспирантских семинарах, симпозиумах, «круглых столах» и других научных мероприятиях в годы обучения в МГУ имени М.В.Ломоносова были содержательно интересны и обстоятельны.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Если позволительно так сказать, кирабаевские, суждения и интерпретации по различным аспектам исследуемого предмета уже тогда демонстрировали высокий уровень их познания и понимания. Нур Кирабаев с университетских годов обучения ненарочито показывал, как он обладает умением высказывать свой подход, свою точку зрения по острым, дискуссионным вопросам довольно аргументированно, причем в доброжелательно-корректной форме.

Обзор литературы

Авторские или коллективные работы, посвященные философским портретам ученых, деятелей науки и образования, представляют достаточно специфический, в то же время далеко непростой и не совсем распространенный жанр в исследовательской, научно-биографической литературе. Тем не менее, этот жанр, так или иначе, существует и даже развивается в пределах, так сказать, допустимой возможности.

В этой связи, безусловно, есть резон указать на ряд (хотя и в ограниченном количестве) работ, где представлены интересные философские портреты. В их числе следует назвать капитальное монографическое исследование С.Н.Корсакова, посвященное жизни и деятельности выдающегося российского ученого-философа, академика РАН И.Т.Фролова [1]; сборник статей, приуроченный к 55-летию известного в России и за рубежом философа-востоковеда Н.С.Кирабаева [2]; сборник статей, посвященный жизнедеятельности крупного российского социолога и социального антрополога А.О.Бороноева в связи с его 80-летием [3] и т.д. Важно также отметить некоторые журнальные статьи, где написаны замечательные философские портреты: это – глубокая и поучительная работа В.В.Соколова о великом философе XX века В.Ф.Асмусе [4]; интересная статья К.М.Долгова об эстетике личности и жизни М.Ф.Овсянникова в связи с его 100-летием [5]; компетентная работа В.И.Маркина о выдающемся ученом-философе, логике Е.К.Войшвилло и его логическом учении [6]; познавательная статья А.Т. Павлова о философах Московского университета прошлых столетий [7] и т.п.

Необходимо отметить, что один из авторов данной статьи (Антонов) также (более четверти века) успешно занимается философско-портретной аналитикой, посвященной в основном профессорам МГУ, т.е. университетским учителям. В частности, эти портреты посвящены профессору А.Я.Ильину [8, 9, 10], академику РАН И.Т.Фролову [11], академику РАО В.И.Купцову [12], профессорам Н.Г.Комлеву, В.Ф.Асмусу [14], С.А.Лебедеву [15], А.С.Богомолову, И.С.Нарскому, Л.Н.Николаеву [16], В.С.Молодцову, И.Д.Панцхаве, Ф.И.Георгиеву [17], академику РАО Г.М.Андреевой, профессорам И.Я.Щипанову, Е.И.Кукушкиной [18], члену-корреспонденту РАН А.Г.Спиркину [19], профессорам С.С.Гольдентрихту, В.А.Бочарову [20] и т.д

Методология

В статье наряду с некоторыми традиционными методологическими приемами и способами, основанными на единстве анализа и синтеза, части и целого, особенного и общего, используется принципиально важный метод – глубинная портретная диагностика, построенная на комплексно-целевой разработке объемной исследовательской темы – «Персонология как объект философской, социальной и культурно-исторической семиотики, как предмет научно-биографического анализа». Благодаря этому методу достигается синтез информационной и аксиологической (ценностной) характеристик в портретно-образной аналитике человека. Она зиждется как на целостно-сгруппированной, так и на конкретно-индивидуализированной верифицированной системе с акцентом на ключевые события и факты в жизнедеятельности исследуемой личности. И это прослеживается в фокусе личного вклада в развитие общества и науки, конкретных заслуг и достижений человека. Поэтому глубинная портретная диагностика проводится с учетом системы моделирования диапазона действий и реализации его целевых, творчески-поисковых, поведенческих, научно-мировоззренческих, идейно-нравственных и иных установок. В этой связи применяются и специфические методы герменевтического («понимающего») познания и интерпретации биографических данных, контактов, связей и других сторон созидательно-деятельностной активности личности. Указанные приемы и методы позволяют в новом ракурсе развернуть и воссоздать живые, насыщенные, емкие образы деятелей науки и образования, показать их богатую, многогранную, вовсе не исключающую сложностей и противоречий, жизнедеятельность.

Конструктивизм мышления, креативный дух поиска истины

Изначальная нацеленность на поиск и выработку конструктивно-критической позиции по непростым и неоднозначным проблемам историко-философского и вообще социогуманитарного знания со временем становится важнейшей составляющей научно-интеллектуального кредо Нура Кирабаева. Эта конструктивная целевая установка им в дальнейшем (в периоды уже его научно-педагогической деятельности в Российском университете дружбы народов в качестве профессора, заведующего кафедрой истории философии, зав. отделением философии, декана факультета гуманитарных и социальных наук, а затем проректора по науке) была по-новому генерирована в современной гуманитаристике – путем последовательной и успешной реализации идеи диалогичности, диалоговой взаимосвязи межцивилизационного уровня. Тем самым осуществлялся важный разворот в сторону понимания реальной возможности современного гуманитарного знания не только как конструктивно единого, целостного, но и как культурно-цивилизационно открытого и активно взаимодействующего.

Конструктивизм мышления Нура Кирабаева, основанный на принципах диалога, диалогичности, нашел как раз прекрасное воплощение в работе свыше

десяти международных философских симпозиумов «Диалог цивилизаций: Восток-Запад». Будучи инициатором и идейным вдохновителем этих симпозиумов, он, безусловно, сыграл главную роль в их проведении. Непосредственно участвуя на многих из них с докладами и выступлениями, авторы настоящих строк имели возможность не один раз удостовериться в организаторском таланте Нура Кирабаева. Если говорить по существу, он явился основным генератором этих весьма значимых для современной гуманитаристики научных мероприятий [21].

Вышеуказанные философские симпозиумы и целый ряд других конференций международного уровня, объединенных в рамках программы «Диалог цивилизаций: Восток-Запад», стали возможными благодаря успешной реализации в РУДН такого важного научно-гуманитарного направления как философская компаративистика. Будучи одним из пионеров этого направления, Нур Кирабаев внес неоценимый вклад в его разработку и дальнейшее развитие.

Как им подчеркивалось, «именно философская компаративистика позволит преодолеть тенденцию изоляционизма, утвердить дух толерантности и достичь уровня общемирового значения, создавая тексты, интересные для читателей, принадлежащие к разным мировоззренческим и культурным традициям» [22, с. 5].

Нур Кирабаев давно уже признан в мире науки большим профессионалом. Причем как в собственно научной деятельности, так и в ее организации. Это ученый-интеллектуал высокой пробы.

В научно-гуманитарном сообществе он известен как крупный специалист по истории арабо-мусульманской философии. Как отмечал доктор, профессор из Карлетонского университета Петр Дуткевич (Оттава, Канада), «профессор Нур Кирабаев обладает редким сочетанием качеств, которые заметно выделяют его в научном мире. Его работы по мусульманской философии широко известны за пределами России. Его исследования являются великолепным продолжением лучших российских традиций изучения арабского мира» [2].

Нуром Кирабаевым успешно проведено первое в отечественной и зарубежной историко-философской литературе комплексное исследование социальной философии мусульманского средневековья [21]. При этом раскрыта взаимосвязь философии и мусульманского права, выявлена ключевая роль последнего в мусульманской идеологии. В рамках мусульманского права как одной из первых форм теоретического знания даны развернутая постановка и глубокое обоснование основных проблем и методов гуманитарных наук на мусульманском Востоке. Важное значение в его капитальных работах, посвященных этой области, придается теоретико-методологической реконструкции парадигмы классической арабо-мусульманской философии, рассмотрению и выявлению сущностных характеристик и особенностей формирования и функционирования политико-правовой культуры ислама, определению и пониманию мусульманского права (фикх) как концептуального базиса, постулирующего «сакральную легитимность» государства. В трудах Нура Кирабаева проведено целостное исследование становления и развития социальной философии восточного перипатетизма от учения о добродетельном городе Аль-Фараби до понятия

идеального государства Ибн-Рушда в духе идей «естественного права». Также в его работах серьезное внимание обращено к философии истории Ибн-Хальдуна, причем в неразрывной связи с особенностями гуманистических традиций классической арабо-мусульманской философии, выраженными в трех аспектах: религиозный гуманизм; так называемый адабный гуманизм, сформировавшийся в IX в. как цельный идеал человека, по существу соответствующий характерному для Европы XIV в. идеалу humanitas; философский гуманизм.

Как подчеркивает Н.С.Кирабаев, «Особенности идеала знания в мусульманской культуре определялись шариатом, в соответствии с которым вера и разум не только не противостоят друг другу, но и взаимодополняют друг друга в проблемном поле знания. Таким образом, средневековая мусульманская культура исходила и ориентировалась на такой идеал знания, который можно назвать единым и целостным, своего рода комплексным. Например, работу известного средневекового мыслителя Аль-Газали (1058-1111) “Возрождение религиозных наук” можно одновременно считать и философской, и юридической, и религиозной, и лингвистической, и культурологической, т.е. междисциплинарной в современном понимании» [24, с. 25].

В контексте значимых для полноценного развития современного гуманитарного знания идей диалога, диалогичности значительный интерес представляют неординарная постановка и исследования Нура Кирабаева, посвященные как раз проблемам кросскультурного взаимодействия западных и восточных цивилизаций. В них нашли отражение вопросы, непосредственно касающиеся открытости цивилизаций к диалогу, идеи устойчивости, стабильности межцивилизационного диалога в процессе развития философского знания. Наряду с этими исследованиями в работах Нура Кирабаева в свете современных требований и вызовов серьезно затронуты актуальные проблемы модернизации высшего образования в России.

Особенности кирабаевской лаборатории мысли

Нур Кирабаев являет собой достойного и яркого сына двух народов – российского и казахстанского, дружба между которыми проверена и скреплена веками. Он вобрал в себя все лучшее, что присуще обоим народам и в историческом понимании, и в современном смысле данных слов. И это, отрадно отметить, происходит в духе тех давних и глубоких традиций, которые были заложены еще Чоканом Валихановым – великим сыном казахского народа.

Нур Кирабаев, с одной стороны, представляет собой настоящего русского ученого, российского организатора науки. Без полноценного знания истории (в т.ч. новейшей) русской философии и культуры, истории и современности российской науки, вне поля их глубинного исследования, творческого осмысления и интерпретации он не мыслит себя как истинно российский ученый. Склад его ума, стиль мышления, можно сказать, априори преднастроены и органично задействованы, в первую очередь, в русском культурно-ментальном и языковом

пространстве. Вместе с тем, с другой стороны, этот стиль у него отличается удивительным многообразием. Нур Кирабаев, будучи не только русскоязычным, но и англоязычным исследователем, конечно же, является ученым с европейским складом ума, т.е. стиль его мышления – сугубо европейский. Но в то же время надо особо подчеркнуть, что склад его ума несет на себе утонченную, едва уловимую печать казахского национального образа мысли, основанного на глубоком знании и ментальном понимании казахской истории и общества, казахской культуры и языка. Далее следует вновь напомнить и о том, что Нур Кирабаев – блестящий ученый-арабист, арабоязычный философ. Этот неоспоримый факт накладывает еще один интересный пласт на его особенный стиль мышления, характеризующийся многогранностью и масштабностью.

В этой связи невольно хочется обратиться к кирабаевской лаборатории мысли. Ведь она, представляя у каждого ученого индивидуальный интеллектуальный феномен, нередко демонстрирует себя как своеобразный лабиринт. Кирабаевский же лабиринт мысли имеет по-особому узорчатый характер. И это вполне сравнимо с красивой – на подобие как раз арабской – тонко-сосудистой вязью. Кирабаевские мысли, как бы растекаясь по множеству этих узорчатых сосудов, не только отражают их глубину и многосложность, но и дают ощущение какой-то необычной, можно сказать, арабесковой красоты мышления. Потому лекции, научные доклады Нура Кирабаева, держа студентов, аспирантов и коллег в интеллектуально-психологическом напряжении, одновременно притягивают к себе несомненным эстетизмом мышления. Они у него не только безупречны и точны по постановке и анализу проблем, по фактологическим основаниям и выводам, но и изящны по своей подаче. И вообще следует признать, что его суждения и выступления перед любой аудиторией, его участие в свободных дискуссионных обсуждениях самых разных вопросов справедливо воспринимаются как образец высококачественного обществоведения, высококлассной гуманитаристики [21].

Как писал о нем коллега из РУДН доктор философских наук, профессор П.К.Гречко, «Нур Серикович счастливо соединяет в себе преемственность, или верность традиции, и современность, или «открытость ума», – с акцентом на последнем. В этом плане он для всех нас не просто пример, но образец, Образец, замечу, не застывший – для парадных речей и юбилейных отчетов, напротив, беспокойный, инициативно-требовательный, побуждающий к творчеству, заставляющий подтягиваться и идти в ногу со временем» [2]. И это действительно так. Против того, что является объективной истиной, невозможно что-то сказать в качестве даже малейшего возражения.

О Нуре Кирабаеве можно безо всякого преувеличения сказать: «человек, излучающий свет разума и добра» [23]. То, что дело обстоит именно так, нетрудно даже «прочитать» по его очень умным и добрым глазам. Можно почувствовать по его доброжелательному, одновременно тонкому, проницательному взгляду, отражающему и глубину мысли, и благородство души этого человека.

Кирабаев как личность: жизненные и научно-творческие высоты, знаки признания

Об одном личном, личностном его качестве стоит особо сказать. Нур Кирабаев обладает прирожденным чувством благородства. Большое уважение, которым он пользуется среди коллег и друзей, объясняется чисто его человеческими чертами – добротой, отзывчивостью, способностью на искреннее сочувствие, сопереживание, готовностью на бескорыстную помощь и поддержку, особенно в трудные моменты, в непростых ситуациях. В наше меркантильно-прагматическое время он, как и прежде, удивляет и радует своей обязательностью, трогает своей верностью сказанному слову. Об этом авторы статьи знают не понаслышке, а по собственному многолетнему опыту дружбы и сотрудничеству с ним.

Как с благодарностью признается Джордж Маклин, почетный профессор Школы философии из Католического университета Америки (Вашингтон), «профессор Н.С.Кирабаев оказал огромное влияние на мою философскую деятельность: исключительно позитивное, исключительно широкое и исключительно глубокое… К этому следует добавить предельную широту его интересов, которая поражает необыкновенным богатством и полнотой. В его кабинете вы всегда можете встретить не только своих единомышленников, но и своих идейных противников: европеец найдет глубокое понимание культурных тонкостей Востока, а человек, интересующийся традициями, обнаружит здесь футурологов, наоборот, Изумительно умение профессора Кирабаева вдохновлять, поддерживать и давать возможность реализовываться многочисленным и разнообразным исследованиям» [2].

Нур Кирабаев – это внутренне цельная натура, личность с безусловной харизмой. Он всегда демонстрирует высокий уровень культуры и интеллектуальности. В нем удивительным образом глубокий ум сочетается с ненарочитой скромностью.

Если ко всему сказанному добавить некоторые биографические штрихи Нура Кирабаева, то нужно сказать, что он в системе университетского образования беззаветно и плодотворно трудится более 46 лет, начиная с 1979 г. (не за горами – уже полвека!). За указанное время он вырос от ассистента до проректора по НИР РУДН, причем в последней должности успешно работал 14 лет. А до этого 10 лет (1996-2006) был деканом гуманитарных и социальных наук РУДН. Кроме того, Нур Кирабаев имеет опыт дипломатической работы, работал в 1993-1994 гг. заместителем начальника управления Ближнего и Среднего Востока МИД Казахстана.

В 1979 г. он защитил в МГУ им. М.В.Ломоносова кандидатскую диссертацию, посвященную философии Аль-Газали, а в 1989 г. там же – докторскую диссертацию по теме «Социальная философия мусульманского средневековья». В 1991 г. ему присвоено звание профессора по кафедре философии.

Надо сказать, что факультет гуманитарных и социальных наук РУДН в период работы Н.С.Кирабаева деканом стал крупным научным и учебным

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

центром по подготовке высококвалифицированных специалистов не только общероссийского, но и международного уровней. Так, по инициативе и при активном его участии была осуществлена успешная работа по открытию в РУДН в рамках факультета новых специальностей «Социология», «Международные отношения», «Политология», «Государственное и муниципальное управление», «Искусство и гуманитарные науки», которые получили широкое признание и спрос в стране. С 2002 г. под руководством Н.С. Кирабаева был начат и эффективно реализован федеральный образовательный проект по переходу зачетных единиц на основе компетентностного подхода, вместе с тщательно подготовленной нормативно-правовой базой и информационно-компьютерной программой, что по достоинству оценили российская и зарубежная университетская общественность, а также Министерство образования и науки РФ. По инициативе Н.С.Кирабаева и при его непосредственном участии получили разработку и нашли внедрение совместные магистерские программы по политическим наукам с университетом Бордо-4 (Франция), Бременским университетом (Германия), Манчестерским университетом (Англия), по философским наукам – с университетом Париж-8 (Франция), также были созданы и успешно задействованы образовательные программы сотрудничества с вузами Китая, Египта, Сирии, США и Канады.

В этой связи безусловный интерес вызывает своей искренностью и объективностью отзыв о Н.С.Кирабаеве как о руководителе, данный доктором филологических наук, профессором М.В.Тлостановой: «По собственному опыту могу сказать, что Н.С.Кирабаев оказался единственным вузовским руководителем в различных московских университетах, где мне приходилось преподавать, который не только разрешает, но всячески поощряет разработку и внедрение новых курсов, основанных на разного рода нетрадиционных, дискуссионных и современных проблемах и научных парадигмах. Как ученому, мне весьма импонирует и акцент в научных исследованиях, поддерживаемых и возглавляемых Нуром Сериковичем, на проблематике диалога цивилизаций и мультикультурализма, отсутствие в его позиции слепого европоцентризма, интолерантности, которые, увы, весьма характерны для ряда российских научных кругов» [2].

Российский университет дружбы народов под научно-организационным руководством Н.С. Кирабаева добился реальных и значимых успехов на ниве науки и образования. И эти достижения с точки зрения проректора по научной работе были сфокусированы в поле тех непростых вызовов, которые задавались проблемами модернизации системы образования в стране за истекшие тридцать с лишним лет, особенно в последнее десятилетие.

Подведя некоторые итоги проделанной работе, причем с учетом тенденций и общих результатов развития высшей школы в России, он вкратце перечисляет их: «Мы перешли от системы высшего профессионального образования к общему высшему образованию; внедрен в образовательный процесс так называемый компетентностный подход; процветает менеджеризм; целому ряду университетов дано право вести образовательный процесс по своим

образовательным стандартам; университеты снова становятся центрами науки, увеличивается финансирование вузовской НИР; целому ряду университетов и академических институтов дано право присваивать ученые степени кандидата и доктора наук; внедрение системы онлайн-преподавания значительно изменило образовательную среду; общая ориентация высшего образования на вклад в экономику страны требует от гуманитарного образования в целом и от гуманитарного образования для негуманитарных направлений подготовки поиска новых моделей трансформации и востребованности в условиях перехода на организацию учебного процесса по укрупненным группам специальностей».

Успехи и достижения Н.С.Кирабаева в научной деятельности, в организации науки и активная, плодотворная работа в образовательной сфере, в общественной жизни получили достойное признание на всероссийском и международном уровнях, отмечены многочисленными званиями и наградами. Нур Кирабаев избран действительным членом (академиком) Национальной академии наук (НАН) Республики Казахстан, действительным членом Российской академии социальных наук (РАСН), членом президиума РАСН, действительным членом Международной академии высшей школы, членом президиума Российского философского общества, членом Европейского общества центрально-азиатских исследований (Нидерланды), членом Международного совета по исследованиям в области ценностей и философии (США). Он удостоен званий «Заслуженный деятель науки Российской Федерации», «Почетный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева». Нур Кирабаев – лауреат Премии Правительства Российской Федерации в области образования, кавалер ордена Дружбы. Награжден медалью «В память 850-летия Москвы», медалью ООН «За заслуги» за вклад в развитие диалога между цивилизациями. Он – член редколлегий журналов «Вестник РУДН», «Вестник МГУ», «Высшее образование».

Кроме того, Нур Серикович в этом году друзей и коллег обрадовал еще одним знаком высокого признания. Он стал лауреатом Евразийской философской премии 2026 года в специальной номинации «Философский диалог народов» за проект «Диалог цивилизаций: Восток – Запад» и организацию философской коммуникации народов России.

Таков Нур Серикович Кирабаев. Его ни на йоту не изменило и то обстоятельство, что он ныне восходит на вершину своего 75-летия. Остался и физически, и интеллектуально верен себе: по-прежнему мобилен, полон энергии, заряжен на активный поиск и осуществление новых идей и мыслей. Единственное, что заметно в Нуре Кирабаеве и о чем нужно особо сказать: в нем, в его деяниях, как это подобает высоко-зрелому и высоко-мыслящему человеку на такой знаковой жизненной высоте, еще явственнее стали проступать в своем триединстве его человечность, мудрость и скромность.

И в завершение всего сказанного авторам статьи хочется высказать искреннее пожелание дорогому коллеге и другу в связи с его 75-летием в традиционно простых и лаконичных, но емких и императивных формулах: «Так держать и

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

дальше, Нур Серикович!», «Успешного восхождения тебе на новые вершины седой мудрости!».

Заключение

Научный и жизненный путь Нура Сериковича Кирабаева раскрывает органичное единство философского мышления, нравственной культуры и созидательной деятельности. Его вклад в исследование арабо-мусульманской философии, развитие философской компаративистики и организацию международного научного сотрудничества позволяет увидеть в нём учёного, для которого открытость и диалог являются одновременно принципами познания и нормами человеческого общения. В его деятельности уважение к интеллектуальным традициям сочетается с готовностью ставить новые вопросы, поддерживать самостоятельность мысли и создавать условия для творческого поиска.

Особое значение имеет последовательное воплощение Н. С. Кирабаевым идеи диалога цивилизаций в исследовательской, педагогической и научно-организационной практике. Инициированные им проекты и поддерживаемые научные связи показывают, что взаимодействие культур обретает содержательность благодаря совместной работе, взаимному доверию и стремлению понять основания иной мировоззренческой позиции. Такое понимание диалога способствует преодолению культурной замкнутости и расширяет возможности философии как пространства взаимопонимания.

Обращение к личности Н.С. Кирабаева позволяет также глубже осмыслить роль учёного в сохранении и развитии университетской культуры. Интеллектуальная требовательность, доброжелательность, готовность поддержать коллег и учеников формируют ту среду, в которой обеспечивается преемственность научных традиций и получают развитие новые идеи. В этом отношении его опыт имеет значение для понимания нравственных оснований научного сообщества.

Представленный философский портрет соединяет осмысление профессиональных достижений с раскрытием личностных качеств, придающих этим достижениям человеческий смысл. Человечность, мудрость и скромность определяют своеобразие Нура Сериковича Кирабаева как исследователя, наставника и организатора науки, а его продолжающаяся деятельность открывает перспективы дальнейшего философского поиска и сотрудничества.

Список литературы

1 Антонов В.И. Свет разума и добра. К 65-летию профессора Нура Кирабаева // Байкал. – 2017. – № 1. – С. 174.

2 Антонов В.И. Юбилеи. Нур Кирабаев: слово об ученом-интеллектуале, организаторе науки. Штрихи к философскому портрету // Вестник Калмыцкого университета. – 2017. – № 1. – С. 168.

3 Антонов В.И. Арчжил Ильин: философ-гуманист и методолог науки // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 1998. – № 2. – С. 104–109.

4 Антонов В.И. Арчжил Ильин как личность, философ, ученый // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2003. – № 2. – С. 96–102.

5 Антонов В.И. Философские портреты: Иван Фролов. Слово об университетском учителе // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2004. – № 6. – С. 33–39.

6 Антонов В.И. Владимир Купцов: ученый-философ, педагог, методолог науки // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2005. – № 6. – С. 168–175.

7 Антонов В.И. Памятные думы об университетском учителе: А.Я. Ильин // Высшее образование в России. – 2007. – № 10. – С. 137–140.

8 Антонов В.И. Слово о Комлеве // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2008. – № 4. – С. 106–120.

9 Антонов В.И. Я слушал великого Асмуса… // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2010. – № 2. – С. 108–116.

10 Антонов В.И. Философ и методолог науки, педагог, личность (профессор МГУ С.А. Лебедев) // Общество. Государство. Политика. – 2011. – № 4. – С. 82–91.

11 Антонов В.И. Философы XX века: Алексей Богомолов, Игорь Нарский, Лев Николаев // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2012. – № 1. – С. 100–119.

12 Антонов В.И. Философские портреты: В.С. Молодцов, И.Д. Панцхава, Ф.И. Георгиев // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2012. – № 5. – С. 100–118.

13 Антонов В.И. Понятие как смысл научной жизни: штрихи к философскому портрету Е.К. Войшвилло // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2020. – № 4. – С. 101–111.

14 Антонов В.И. Эстетика в историческом ракурсе: штрихи к философскому портрету М.Ф. Овсянникова // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2021. – № 4. – С. 102–110.

15 Антонов В.И. Памятные эскизы об университетских учителях: Г.М. Андреева, И.Я. Щипанов, Е.И. Кукушкина // Наследие. – 2023. – № 1. – С. 168–180.

16 Антонов В.И. Александр Спиркин: патриарх отечественной философии // Наследие. – 2024. – № 1. – С. 108–116.

17 Антонов В.И. От эстетического творчества до логических умозаключений: мемор-портреты С.С. Гольдентрихта и В.А. Бочарова // Наследие. – 2025. – № 1. – С. 106–114.

18 Диалог цивилизаций как призвание: к 55-летию профессора Н.С. Кирабаева. – М.: РУДН, 2007. – С. 15–16, 17, 19–20, 21–22.

19 Долгов К.М. Эстетика личности и жизни (к 100-летию со дня рождения М.Ф. Овсянникова) // Вопросы философии. – 2015. – № 11. – С. 199–203.

20 Кирабаев Н.С. Современная философская компаративистика в контексте толерантности // Диалог цивилизаций: Восток–Запад. – Вып. 1. – М.: Уникум-центр, 2000. – С. 5.

21 Кирабаев Н.С. Мусульманская культура перед дилеммой: мультикультурализм или культурная вестернизация // Диалог цивилизаций как призвание. – М.: РУДН, 2007. – С. 25.

22 Кирабаев Н.С. История трех интервью // Полвека спустя: однокурсники о времени и о себе. – М.: Издатель Воробьев А.В., 2021. – С. 201.

23 Корсаков С.Н. И.Т. Фролов. Загадка жизни и тайна человека: поиски и заблуждения. – М.: Наука, 2006.

24 Маркин В.И. Учение Е.К. Войшвилло о понятии: значение и перспективы // Логические исследования: ежегодник. – 2014. – Вып. 20. – С. 60–77.

25 Павлов А.Т. К истории философского образования в Московском университете // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2013. – № 1. – С. 100–113.

26 Соколов В.В. В.Ф. Асмус и драматические моменты его философского творчества и философской жизни // Вопросы философии. – 2009. – № 2. – С. 97–102.

27 Pro et contra: к 80-летию Бороноева А.О. – СПб.: Скифия-принт, 2017.

Transliteration

1 Antonov V.I. Svet razuma i dobra. K 65-letiju professora Nura Kirabaeva [The light of reason and kindness. On the 65th anniversary of Professor Nur Kirabaev] // Bajkal. – 2017. – № 1. – S. 174. (in Russ)

2 Antonov V.I. Jubilei. Nur Kirabaev: slovo ob uchenom-intellektuale, organizatore nauki. Shtrihi k filosofskomu portretu [Anniversaries. Nur Kirabaev: a tribute to a scholar, intellectual and organizer of science. Sketches for a philosophical portrait] // Vestnik Kalmyckogo universiteta. – 2017. – № 1. – S. 168. (in Russ)

3 Antonov V.I. Archzhil Il'in: filosof-gumanist i metodolog nauki [Archzhil Ilyin: a humanist philosopher and methodologist of science] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 1998. – № 2. – S. 104–109. (in Russ)

4 Antonov V.I. Archzhil Il'in kak lichnost', filosof, uchenyj [Archzhil Ilyin as a person, philosopher and scholar] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2003. – № 2. – S. 96–102. (in Russ)

5 Antonov V.I. Filosofskie portrety: Ivan Frolov. Slovo ob universitetskom uchitele [Philosophical portraits: Ivan Frolov. A tribute to a university teacher] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2004. – № 6. – S. 33–39. (in Russ)

6 Antonov V.I. Vladimir Kupcov: uchenyj-filosof, pedagog, metodolog nauki [Vladimir Kuptsov: a philosopher, educator and methodologist of science] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2005. – № 6. – S. 168–175. (in Russ)

7 Antonov V.I. Pamjatnye dumy ob universitetskom uchitele: A.Ja. Il'in [Reflections in memory of a university teacher: A.Ya. Ilyin] // Vysshee obrazovanie v Rossii. – 2007. – № 10. – S. 137–140. (in Russ)

8 Antonov V.I. Slovo o Komleve [A tribute to Komlev] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2008. – № 4. – S. 106–120. (in Russ)

9 Antonov V.I. Ja slushal velikogo Asmusa… [I listened to the great Asmus…] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2010. – № 2. – S. 108–116. (in Russ)

10 Antonov V.I. Filosof i metodolog nauki, pedagog, lichnost' (professor MGU S.A. Lebedev) [A philosopher and methodologist of science, educator and personality (Moscow State University Professor S.A. Lebedev)] // Obshhestvo. Gosudarstvo. Politika. – 2011. – № 4. – S. 82–91. (in Russ)

11 Antonov V.I. Filosofy XX veka: Aleksej Bogomolov, Igor' Narskij, Lev Nikolaev [Philosophers of the twentieth century: Alexey Bogomolov, Igor Narsky and Lev Nikolaev] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2012. – № 1. – S. 100–119. (in Russ)

12 Antonov V.I. Filosofskie portrety: V.S. Molodcov, I.D. Panchhava, F.I. Georgiev [Philosophical portraits: V.S. Molodtsov, I.D. Pantskhava and F.I. Georgiev] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2012. – № 5. – S. 100–118. (in Russ)

13 Antonov V.I. Ponjatie kak smysl nauchnoj zhizni: shtrihi k filosofskomu portretu E.K. Vojshvillo [The concept as the meaning of a scholarly life: sketches for a philosophical portrait

of E.K. Voishvillo] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2020. – № 4. – S. 101–111. (in Russ)

14 Antonov V.I. Jestetika v istoricheskom rakurse: shtrihi k filosofskomu portretu M.F. Ovsjannikova [Aesthetics in historical perspective: sketches for a philosophical portrait of M.F. Ovsyannikov] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2021. – № 4. – S. 102–110. (in Russ)

15 Antonov V.I. Pamjatnye jeskizy ob universitetskih uchiteljah: G.M. Andreeva, I.Ja. Shhipanov, E.I. Kukushkina [Commemorative sketches of university teachers: G.M. Andreeva, I.Ya. Shchipanov and E.I. Kukushkina] // Nasledie. – 2023. – № 1. – S. 168–180. (in Russ)

16 Antonov V.I. Aleksandr Spirkin: patriarh otechestvennoj filosofii [Alexander Spirkin: a patriarch of Russian philosophy] // Nasledie. – 2024. – № 1. – S. 108–116. (in Russ)

17 Antonov V.I. Ot jesteticheskogo tvorchestva do logicheskih umozakljuchenij: memor-portrety S.S. Gol'dentrihta i V.A. Bocharova [From aesthetic creativity to logical inferences: commemorative portraits of S.S. Goldentricht and V.A. Bocharov] // Nasledie. – 2025. – № 1. – S. 106–114. (in Russ)

18 Dialog civilizacij kak prizvanie: k 55-letiju professora N.S. Kirabaeva [Dialogue of civilizations as a vocation: on the 55th anniversary of Professor N.S. Kirabaev]. – M.: RUDN, 2007. – S. 15–16, 17, 19–20, 21–22. (in Russ)

19 Dolgov K.M. Jestetika lichnosti i zhizni (k 100-letiju so dnja rozhdenija M.F. Ovsjannikova) [The aesthetics of personality and life (on the centenary of M.F. Ovsyannikov's birth)] // Voprosy filosofii. – 2015. – № 11. – S. 199–203. (in Russ)

20 Kirabaev N.S. Sovremennaja filosofskaja komparativistika v kontekste tolerantnosti [Contemporary comparative philosophy in the context of tolerance] // Dialog civilizacij: Vostok–Zapad. – Vyp. 1. – M.: Unikum-centr, 2000. – S. 5. (in Russ)

21 Kirabaev N.S. Musul'manskaja kul'tura pered dilemmoj: mul'tikul'turalizm ili kul'turnaja vesternizacija [Muslim culture facing a dilemma: multiculturalism or cultural Westernization] // Dialog civilizacij kak prizvanie. – M.: RUDN, 2007. – S. 25. (in Russ)

22 Kirabaev N.S. Istorija treh interv'ju [The story of three interviews] // Polveka spustja: odnokursniki o vremeni i o sebe. – M.: Izdatel' Vorob'ev A.V., 2021. – S. 201. (in Russ)

23 Korsakov S.N. I.T. Frolov. Zagadka zhizni i tajna cheloveka: poiski i zabluzhdenija [I.T. Frolov. The enigma of life and the mystery of the human being: quests and errors]. – M.: Nauka, 2006. (in Russ)

24 Markin V.I. Uchenie E.K. Vojshvillo o ponjatii: znachenie i perspektivy [E.K. Voishvillo's theory of the concept: significance and prospects] // Logicheskie issledovanija: ezhegodnik. – 2014. – Vyp. 20. – S. 60–77. (in Russ)

25 Pavlov A.T. K istorii filosofskogo obrazovanija v Moskovskom universitete [On the history of philosophical education at Moscow University] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7: Filosofija. – 2013. – № 1. – S. 100–113. (in Russ)

26 Sokolov V.V. V.F. Asmus i dramaticheskie momenty ego filosofskogo tvorchestva i filosofskoj zhizni [V.F. Asmus and the dramatic moments of his philosophical work and life] // Voprosy filosofii. – 2009. – № 2. – S. 97–102. (in Russ)

27 Pro et contra: k 80-letiju Boronoeva A.O. [Pro et contra: on the 80th anniversary of A.O. Boronoev]. – SPb.: Skifija-print, 2017. (in Russ)

В.И. Антонов, В.Н. Бадмаев

Тұлға, зияткер ғалым, ғылымды ұйымдастырушы: Н.С. Кирабаевтың ғылыми-философиялық және шығармашылық портреті

Аңдатпа. Мақала белгілі ресейлік шығыстанушы-философ Н.С. Кирабаевтың туғанына 75 жыл толуына орай оның ғылыми, педагогикалық және ұйымдастырушылық мұрасын философиялық тұрғыдан пайымдауға арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – ғалымның интеллектуалдық келбетін ашу, философия ғылымы мен білім беру саласының дамуына қосқан үлесін айқындау, сондай-ақ оның ғылыми ойлауы мен зерттеушілік қызметінің ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін Н.С. Кирабаевтың кәсіби қалыптасуының негізгі кезеңдеріне, ғылыми ізденістерінің бағыттарына, шығармашылық жетістіктері мен тұлғалық қасиеттеріне кешенді талдау жүргізіледі.

Мақалада ғалымның шығыстанушы-философ ретінде қалыптасуына, оның ойлау жүйесінің конструктивті сипатына, ақиқатты іздеуге ұмтылысына және өзіндік зерттеушілік ұстанымының қалыптасуына ерекше назар аударылады. Ғалымның интеллектуалдық зертханасының ерекшеліктері, философиялық компаративистиканың, араб-мұсылман философиялық дәстүрінің және өркениеттер диалогы мәселелерінің оның ғылыми қызметіндегі орны қарастырылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізін өзара байланысты тарихи-философиялық, аналитикалық, салыстырмалы және өмірбаяндық тәсілдер құрайды. Ғалымның ғылыми жетістіктерін, дүниетанымдық ұстанымдары мен тұлғалық ерекшеліктерін тұтастықта қарастыруға мүмкіндік беретін терең философиялық-портреттік диагностика әдісі негізгі орын алады.

Зерттеу нәтижесінде Н.С. Кирабаевтың ғылыми-философиялық қызметінің маңызы, философиялық білім беруді дамытуға, ғылыми зерттеулерді ұйымдастыруға және мәдениетаралық интеллектуалдық өзара ықпалдастықты нығайтуға қосқан үлесі ашылады. Философиялық-портреттік талдау ғалымның интеллектуалдық мұрасын зерделеудің тиімді тәсілі екендігі және оның шығармашылық даралығы, кәсіби қалыптасуы мен ғылыми жетістіктері арасындағы өзара байланысты анықтауға мүмкіндік беретіні тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Н.С. Кирабаев, философ-ғалым, ғылым мен білім беруді ұйымдастырушы, араб-мұсылман философиясы, философиялық компаративистика, өркениеттер диалогы.

V.I. Antonov, V.N. Badmaev

N.S. Kirabaev as a personality, intellectual scholar, and organizer of scientific research: A scientific, philosophical, and creative portrait

Abstract. The main objective of this article is to competently address the name, image, and deeds of the talented and renowned philosopher and orientalist N.S. Kirabaev in Russia and abroad on the occasion of his 75th birthday, and to understand his role and contribution to the development of science and education. The formulation and implementation of this goal are realized through a consistent analysis and synthesis of these findings into a holistic image, representing a scientific, philosophical, and creative portrait of the scientist and philosopher. This process is specifically defined and developed in accordance with the main sections of the article, which: 1) examine the beginning of his scientific and professional development; 2) reveal the constructivism of his thinking and the creative spirit of truth-seeking that is inherent to him; 3) analyze the characteristics of Kirabaev's laboratory of thought; 4) provide detailed

characterizations of the scientist-philosopher's personality, as well as the heights he achieved in life and in scientific and creative work.

The research methodology is based on various, yet functionally and semantically interconnected, approaches. Among these, a special place is occupied by the method of in-depth portrait diagnostics, which makes it possible to recreate a vibrant, capacious, and multifaceted image of the scientist-philosopher.

The article concludes with a conclusion reflecting the scientific significance of philosophical portrait analysis and diagnostics, which allowed for the full revelation of his image.

Keywords: Kirabaev, philosopher and scholar, organizer of science and education, Arab-Muslim philosophy, comparative philosophy, dialogue of civilizations.

Вклад авторов. **Антонов В.И.**, обоснование основной идеи, концепции портрета ученого-философа, содержательно-тематическое структурирование и наполнение текста статьи, стилистическое его оформление и обрамление; **Бадмаев В.Н.,** анализ и обобщение научно-биографических данных, насыщение текста соответствующими фактами и идеями, а также конкретными суждениями и оценками коллег и друзей деяний ученого-философа.

Поступила: 15.09.2026
Принята:14.10.2026

IRSTI 130.122 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.06

PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF IGNORANCE: EPISTEMOLOGICAL, ETHICAL AND SOCIAL PERSPECTIVES

[1]A.S. Syrgakbaeva, [2]N.B. Rushanova*, [3]K.S. Mamyr
[1]Kazakh National Women's Teacher Training University (Almaty, Kazakhstan)
[2,3]Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
[1]syrgakbaeva@mail.ru, [2]nelia_82@mail.ru, [3]mamyrova1801@gmail.com

[1]А.С. Сырғақбаева, [2]Н.Б. Рушанова*, [3]К.С. Мамыр
[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
[2,3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
[1]syrgakbaeva@mail.ru, [2]nelia_82@mail.ru, [3]mamyrova1801@gmail.com

Citation: Syrgakbaeva A.S., Rushanova N.B., Mamyr K.S. Philosophical Dimensions of Ignorance: Epistemological, Ethical and Social Perspectives // *Al-Farabi*. – 2026. – Vol. 24. № 4(96). – P. 75-87.

Abstract. This article examines ignorance as a philosophical phenomenon that extends beyond the simple absence of knowledge and encompasses epistemological, ethical, and social dimensions of human existence. The study aims to conceptualize ignorance as a complex condition influencing the ways individuals perceive reality, evaluate information, make moral judgments, and participate in social life. The theoretical framework draws upon Socratic reflections on the recognition of one's own ignorance, Plato's allegory of the cave, Enlightenment rationalism, and contemporary approaches to epistemic responsibility. Particular attention is given to the distinction between passive ignorance, resulting from a lack of access to knowledge, and active ignorance, which involves the conscious rejection, avoidance, or denial of available evidence. The article also considers the transformation of ignorance in the digital environment, where misinformation, algorithmic filtering, information overload, and epistemic fragmentation create new challenges for knowledge production and public communication. The analysis suggests that overcoming ignorance requires not merely the accumulation of information but also critical thinking, intellectual humility, epistemic responsibility, and a continuous willingness to question established assumptions.

Keywords: ignorance, philosophy, epistemology, knowledge, truth, critical thinking, epistemic responsibility, digital society.

Introduction

Ignorance has occupied a significant but often paradoxical position in the history of philosophy. At first glance, ignorance appears to be simply the absence of knowledge:

* Author-correspondent: N.B. Rushanova, nelia_82@mail.ru

a person is ignorant of something because they do not possess sufficient information about it. However, philosophical reflection reveals that ignorance is considerably more complex. It may concern not only what a person does not know but also what they believe they know, what they refuse to know, what they are unable to recognize, and what they deliberately exclude from their field of attention. Consequently, ignorance should not be understood merely as an intellectual deficiency. It can also be considered an epistemological condition, an ethical problem, a social phenomenon, and, under particular circumstances, a mechanism through which power and social inequality are reproduced. The philosophical significance of ignorance becomes particularly visible when it is contrasted with knowledge. Knowledge is traditionally associated with truth, justification, rationality, and the capacity to distinguish reliable claims from false or unsupported ones. Ignorance, by contrast, is frequently represented as the opposite of knowledge. Yet this binary opposition is insufficient for understanding the complexity of human cognition. Between complete knowledge and complete ignorance lies a broad spectrum of uncertainty, doubt, misunderstanding, incomplete information, prejudice, cognitive limitation, and false certainty. A person may possess a large amount of information while remaining epistemically ignorant if they lack the ability to evaluate its reliability or understand its broader implications. Therefore, the problem of ignorance is inseparable from the philosophical question of how human beings know what they claim to know. One of the earliest and most influential approaches to this problem can be found in the philosophy of Socrates. The Socratic recognition of one's own ignorance represents an important turning point in the history of epistemological thought. Socrates did not treat ignorance exclusively as an intellectual weakness. Instead, recognizing one's limitations could become the starting point for philosophical inquiry. The awareness that one does not possess certain knowledge creates the possibility of questioning, dialogue, reflection, and intellectual development. From this perspective, ignorance has an ambiguous character. Unrecognized ignorance can prevent learning, whereas acknowledged ignorance can motivate the search for knowledge.

The philosophical value of ignorance therefore depends partly on the subject's relationship to their own cognitive limitations. Plato further developed the relationship between ignorance and knowledge through the allegory of the cave. The prisoners in the cave perceive shadows and initially regard them as reality. Their problem is not simply that they lack information. Rather, their entire framework for interpreting reality is restricted. The movement from darkness toward the outside world represents a difficult transformation of consciousness, involving education, intellectual struggle, and the gradual recognition that previously accepted assumptions may be false or incomplete. The allegory demonstrates that ignorance can be structural: individuals may remain within a particular epistemic framework because they have never been encouraged or enabled to question it. Knowledge, consequently, is not merely the accumulation of facts but also the transformation of one's relationship to reality. This philosophical perspective remains relevant in contemporary society. Modern individuals have unprecedented access to information, yet increased access to information does not automatically result in increased knowledge. The digital environment provides users with enormous quantities of data, opinions, interpretations, images, and competing claims. Search engines, social

media platforms, video-sharing services, and algorithmically personalized news feeds can create the impression that information is universally accessible. Nevertheless, accessibility and meaningful understanding are not identical. A person may encounter thousands of pieces of information without possessing the methodological or critical skills necessary to evaluate them. In this context, ignorance may emerge not from informational scarcity but from informational abundance.

The contemporary transformation of ignorance is particularly important because digital communication changes the conditions under which individuals encounter knowledge. Algorithms frequently organize information according to previous behavior, interests, engagement patterns, and predicted preferences. As a result, users may repeatedly encounter similar perspectives while having limited exposure to alternative interpretations. Such environments can contribute to epistemic fragmentation, in which different groups develop substantially different understandings of the same social reality. Ignorance in this context is not necessarily caused by an absence of information. It may result from selective exposure, fragmented attention, confirmation bias, or the rejection of information that conflicts with established beliefs. Another important dimension of ignorance concerns the relationship between knowledge and power. Throughout the history of social thought, knowledge has been connected to institutions, authority, education, cultural capital, and mechanisms of social inclusion and exclusion. Not all individuals have equal access to educational resources, reliable information, scientific knowledge, or opportunities for intellectual development. Therefore, ignorance can have structural causes. Economic inequality, educational disparities, linguistic barriers, technological limitations, and unequal access to cultural resources can influence what individuals are able to know. From this perspective, analyzing ignorance requires moving beyond an exclusively individualistic approach and examining the social conditions that shape the distribution of knowledge. Ignorance also has an ethical dimension. The question is not simply whether an individual knows something but whether they have a responsibility to know it.

In everyday life, people make decisions that affect other individuals, communities, and institutions. Some forms of ignorance are unavoidable because human knowledge is necessarily limited. No individual can know everything. However, there is a significant distinction between unavoidable ignorance and deliberate ignorance. The former results from the finite nature of human cognition, whereas the latter may involve refusing to examine evidence, avoiding inconvenient information, or maintaining a belief despite strong reasons for reconsidering it. This distinction introduces the concept of epistemic responsibility. Intellectual humility is consequently an important condition for overcoming problematic forms of ignorance. Intellectual humility does not mean rejecting one's own knowledge or treating all claims as equally valid. Rather, it involves recognizing the limits of one's understanding, remaining open to correction, evaluating evidence carefully, and distinguishing confidence from certainty. In this sense, philosophical education can contribute to the development of an epistemic attitude that combines critical inquiry with awareness of cognitive limitations. The problem becomes especially significant in contemporary public communication. Political, social, scientific, and cultural discussions increasingly take place in digital

spaces where information circulates rapidly and where emotional or provocative content may receive greater attention than carefully contextualized information. In such circumstances, ignorance can be reproduced through repetition, selective framing, simplification, and the normalization of unsupported claims. At the same time, it would be inappropriate to assume that every individual exposed to misinformation is simply "ignorant." People encounter information within specific social, cultural, linguistic, and technological contexts. Therefore, a philosophical analysis should examine both individual cognitive responsibility and the broader structures through which information is produced and distributed. Another important issue is the relationship between ignorance and uncertainty.

Modern science itself demonstrates that knowledge is often provisional and open to revision. Scientific inquiry does not eliminate uncertainty; rather, it develops methods for managing uncertainty through evidence, verification, criticism, and methodological transparency. Consequently, acknowledging uncertainty should not be confused with ignorance in its negative sense. On the contrary, recognizing the limits of current knowledge can be a sign of epistemic maturity. This distinction is particularly important in an era when individuals may demand absolute certainty from complex scientific and social questions. The study of ignorance therefore requires an interdisciplinary philosophical approach combining epistemology, ethics, social philosophy, philosophy of education, and contemporary digital theory. Such an approach allows ignorance to be analyzed at several interconnected levels: the individual level of cognition, the interpersonal level of communication, the institutional level of knowledge production, and the societal level of information distribution. These dimensions demonstrate that ignorance is not simply a passive state waiting to be replaced by knowledge. It can be produced, maintained, normalized, challenged, and transformed.

The relevance of this research is determined by the growing complexity of the contemporary information environment. The expansion of digital technologies has made knowledge more accessible while simultaneously creating new forms of epistemic uncertainty. Individuals must increasingly determine which sources deserve trust, distinguish evidence from opinion, recognize manipulation, and revise previously held assumptions. Under these conditions, the philosophical investigation of ignorance becomes essential for understanding the relationship between knowledge, truth, freedom, responsibility, and social interaction.

The purpose of this study is therefore to examine ignorance as a multidimensional philosophical phenomenon and to identify its major epistemological, ethical, and social forms. The research focuses particularly on the distinction between the absence of knowledge and the active rejection of knowledge, as well as on the transformation of ignorance under contemporary digital conditions. The study argues that the problem of ignorance cannot be solved exclusively through the accumulation of information. A more comprehensive response requires the development of critical thinking, intellectual humility, epistemic responsibility, and the ability to engage constructively with uncertainty and competing interpretations.

Thus, ignorance should not be regarded solely as the opposite of knowledge. It is better understood as a dynamic component of human cognition and social existence.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Sometimes it represents the starting point of philosophical inquiry; sometimes it becomes an obstacle to rational judgment; and under certain social and technological conditions, it can be actively reproduced. Understanding these different forms is essential for developing a more responsible philosophy of knowledge capable of responding to the challenges of contemporary society.

Methodology

This study employs a qualitative philosophical and interdisciplinary research methodology to examine ignorance as an epistemological, ethical, and social phenomenon. The methodological framework combines conceptual analysis, comparative philosophical analysis, hermeneutic interpretation, and critical discourse analysis. Classical philosophical approaches to ignorance and knowledge are examined through selected works by Socrates, Plato, Descartes, Kant, and contemporary epistemological theorists [1-5]. The study also considers modern approaches to epistemic injustice, agnotology, intellectual humility, and the social production of ignorance [6-10]. A comparative approach is used to identify differences between passive ignorance, structural ignorance, and actively maintained ignorance. Particular attention is given to the transformation of ignorance in digital environments, including misinformation, algorithmic personalization, information overload, and epistemic fragmentation [11-14]. The analysis proceeds through four interconnected categories: the nature of ignorance, its relationship with knowledge and truth, its ethical consequences, and its transformation under digital communication. This methodology enables the study to interpret ignorance not simply as a lack of information but as a multidimensional condition shaped by cognitive, social, cultural, and technological factors.

Results and Discussion

The first major finding of the study is that ignorance cannot be reduced to the absence of factual information. From an epistemological perspective, ignorance represents a complex relationship between the knowing subject, available evidence, justified belief, and the limits of human cognition. Philosophical traditions have repeatedly demonstrated that the question “What do we know?” cannot be separated from the question “What do we not know?” [1, 2]. The Socratic tradition provides one of the most important conceptual foundations for understanding this relationship. The recognition of one’s own ignorance can be interpreted as a form of epistemic awareness. A person who understands the limits of their knowledge is potentially more open to questioning, dialogue, and learning. In contrast, an individual who does not recognize those limits may confuse belief with knowledge. This distinction is particularly significant because false certainty can be more resistant to correction than acknowledged ignorance. Plato’s philosophical model further demonstrates that ignorance may involve not simply the absence of information but the possession of an inadequate representation of reality [2]. In the allegory of the cave, individuals interpret shadows as reality because their epistemic horizon is restricted. Their problem

is therefore structural: they do not possess the conceptual framework necessary to recognize the limitations of their perceptions. Education becomes a process of epistemic transformation through which the individual gradually develops the ability to distinguish appearance from reality. This interpretation allows ignorance to be divided into at least three broad forms. The first is uninformed ignorance, in which an individual lacks relevant information. The second is misinformed ignorance, in which a person possesses information that is inaccurate or misleading. The third is reflexive or self-aware ignorance, in which an individual recognizes the limits of their own knowledge. These forms have different philosophical implications. Uninformed ignorance is not necessarily ethically problematic.

Human beings inevitably possess limited knowledge because no individual can acquire information about every possible subject. A person may be unaware of a historical event, scientific concept, language, or cultural practice without this necessarily indicating an intellectual deficiency. Ignorance becomes more significant when the individual is required to make a judgment but lacks sufficient knowledge to do so responsibly. Misinformed ignorance is more complicated because the individual may believe that they possess knowledge. The epistemic problem is therefore not an empty space but a distorted cognitive structure. Correcting such ignorance requires more than adding information. It may require reconsidering existing assumptions, evaluating evidence, and revising established beliefs. Self-aware ignorance, by contrast, can have a productive philosophical function. Socratic inquiry demonstrates that recognizing one's limitations may encourage intellectual curiosity [1]. Contemporary theories of intellectual humility similarly emphasize the importance of recognizing that one's beliefs can be incomplete or mistaken [9]. Such humility should not be interpreted as intellectual weakness. Rather, it can strengthen the capacity for critical reasoning because the individual remains open to evidence and correction. The findings therefore suggest that ignorance exists on a continuum rather than as a simple binary opposite of knowledge. Between knowing and not knowing lie uncertainty, probability, partial understanding, misunderstanding, and justified suspension of judgment. This observation is particularly relevant to contemporary scientific discourse, where knowledge is frequently provisional and subject to revision. A second important result concerns the distinction between passive ignorance and active ignorance. Passive ignorance emerges when a person does not possess relevant knowledge, whereas active ignorance may involve the avoidance, rejection, or suppression of available knowledge.

This distinction has significant ethical implications. Not knowing something is not automatically a moral failure. However, refusing to examine information that is readily available may create a different type of responsibility. Contemporary discussions of epistemic responsibility emphasize that individuals have obligations concerning how they form, maintain, and revise beliefs [7,8].

The concept of agnotology is particularly useful for understanding this phenomenon. Agnotology examines the cultural and social production of ignorance and draws attention to situations in which ignorance is not simply discovered but

actively generated or maintained [6]. In this framework, ignorance can become an outcome of institutional practices, selective communication, strategic uncertainty, or unequal access to knowledge.

This perspective changes the traditional philosophical question. Instead of asking only "Why does a person not know?", researchers can also ask "How was this ignorance produced?" and "Who benefits from the continuation of this state of not knowing?" Such questions are especially relevant in contemporary societies where information is increasingly mediated by institutions, platforms, corporations, educational systems, and communication networks.

However, the concept of actively produced ignorance should be applied carefully. Not every disagreement, misunderstanding, or lack of knowledge is evidence of deliberate manipulation. Alternative explanations may include educational inequality, cognitive limitations, cultural differences, linguistic barriers, lack of access to reliable information, or simple uncertainty. Therefore, claims about intentional production of ignorance require empirical evidence.

Ignorance, Power, and Epistemic Injustice

The third finding concerns the relationship between ignorance and social power. Knowledge is not distributed equally across society. Access to education, scientific resources, professional expertise, technological infrastructure, and credible sources of information varies according to social and institutional conditions.

Miranda Fricker's concept of epistemic injustice provides an important framework for understanding this issue [7]. Epistemic injustice occurs when individuals or groups are disadvantaged in their capacity as knowers. One form, testimonial injustice, emerges when a person's statements receive reduced credibility because of prejudice or social stereotypes. Hermeneutical injustice occurs when individuals lack the conceptual resources needed to communicate or interpret important aspects of their experience.

These concepts demonstrate that ignorance can be relational. An individual may possess knowledge based on personal experience but encounter social conditions that prevent that knowledge from being recognized. In such circumstances, the problem is not simply that the individual lacks knowledge. Rather, the surrounding epistemic system fails to recognize, distribute, or legitimize knowledge appropriately.

This finding expands the philosophical understanding of ignorance. It indicates that knowledge should not be considered exclusively an individual possession. Knowledge is also produced through social interaction, institutions, language, education, cultural practices, and collective memory.

Pierre Bourdieu's theory of cultural capital is relevant here because educational and cultural resources influence individuals' ability to participate effectively in particular social fields [10]. Individuals who possess greater familiarity with dominant linguistic and cultural codes may find it easier to access institutions and communicate their knowledge. Consequently, ignorance may sometimes reflect unequal social conditions rather than individual intellectual limitations.

Ignorance and Intellectual Humility

Another important result concerns the role of intellectual humility in responding to ignorance. Contemporary epistemology increasingly distinguishes between confidence and certainty. A person may reasonably hold a strong belief while simultaneously acknowledging that it could be revised in light of better evidence.

Intellectual humility involves an awareness of one's cognitive limitations and a willingness to revise one's beliefs. It does not require the individual to treat every opinion as equally valid. Instead, it requires an appropriate relationship between confidence and evidence [9].

This distinction is especially important in polarized communication environments. When disagreement is interpreted as evidence of stupidity or bad faith, dialogue becomes increasingly difficult. By contrast, intellectual humility permits individuals to distinguish between disagreement about evidence, disagreement about values, and disagreement caused by different interpretations of the same information.

From this perspective, philosophy can contribute to the development of epistemic virtues. Critical thinking is not simply a set of technical skills for identifying logical errors. It also involves the capacity to ask whether one's own assumptions are justified. The philosophical attitude toward ignorance therefore combines skepticism with openness: skepticism toward unsupported claims and openness toward evidence that challenges established beliefs.

Digital Transformation of Ignorance

The emergence of digital communication introduces new dimensions to the problem of ignorance. The contemporary individual is surrounded by unprecedented quantities of information. Nevertheless, information abundance does not necessarily produce knowledge.

One of the central findings is that digital ignorance may emerge through **information overload**. When users are exposed to excessive amounts of information, they may lack the cognitive resources necessary to evaluate every claim. Consequently, individuals may rely on simplified heuristics, familiar sources, social approval, or emotionally compelling narratives.

Another mechanism is algorithmic personalization. Digital platforms frequently organize content according to user behavior and predicted preferences. This can increase the relevance of information but may also reduce exposure to perspectives outside an individual's established information environment. Research on selective exposure and online political communication has demonstrated that digital environments can contribute to fragmented information consumption [11,12].

The resulting condition can be described as **epistemic fragmentation**. Different users may inhabit substantially different informational environments even when they use the same platform. They can encounter different news stories, different interpretations, and different social communities. Consequently, disagreement may concern not only values or political preferences but also the perceived factual basis of the discussion.

This phenomenon does not mean that algorithms inevitably create ignorance. Personalized systems can also facilitate access to educational materials, scientific

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

resources, specialized knowledge, and diverse perspectives. Their effects depend on platform design, user behavior, media literacy, and institutional context.

Misinformation and the Construction of False Knowledge

Misinformation presents another important dimension of contemporary ignorance. Traditional definitions of ignorance often assume that the individual possesses no relevant information. In digital environments, however, people may possess a large amount of information that is inaccurate.

This produces a paradox: information can increase while reliable knowledge decreases.

The distinction between information and knowledge is therefore fundamental. Information becomes knowledge only within processes of interpretation, verification, contextualization, and justification. A statement repeated thousands of times does not become true through repetition alone.

Research on misinformation has demonstrated that false claims can persist even after corrective information becomes available [13,14]. One reason is that individuals may incorporate information into existing belief structures. Another is that emotionally salient information may be easier to remember and share than complex contextual explanations.

This suggests that combating ignorance cannot be reduced to simply providing more information. Effective epistemic education must develop the ability to evaluate sources, distinguish evidence from assertion, recognize uncertainty, and understand the mechanisms through which information is produced and distributed.

Ignorance and Education

The findings also demonstrate the central role of education. Classical philosophy already connected education with the movement from ignorance toward knowledge [2]. Contemporary educational theory expands this relationship by emphasizing critical thinking, media literacy, reflective judgment, and independent inquiry.

Education should therefore not merely transmit established facts. It should teach individuals how knowledge is constructed, evaluated, challenged, and revised. This is particularly important in digital societies, where students encounter information from sources with very different standards of reliability.

A philosophically informed model of education would include at least four components: factual knowledge, methodological literacy, critical evaluation, and intellectual self-reflection. Factual knowledge provides the foundation for understanding. Methodological literacy allows individuals to determine how claims were produced. Critical evaluation enables them to assess evidence. Intellectual self-reflection allows them to recognize their own cognitive limitations.

In this sense, ignorance can become pedagogically productive. When students recognize what they do not know, they can formulate questions and engage in inquiry. The educational goal is therefore not to eliminate all ignorance-which is impossible-but to transform unrecognized ignorance into conscious inquiry.

Ethical Consequences of Ignorance

Ignorance also has direct ethical consequences. Decisions concerning health, education, environment, technology, interpersonal relations, and public life often depend on the quality of available knowledge. When individuals make consequential decisions based on unsupported assumptions, the effects can extend beyond themselves.

Nevertheless, ethical analysis must distinguish responsibility from blame. Individuals do not always have equal access to reliable knowledge, and they cannot reasonably be expected to know everything. Ethical responsibility should therefore take into account accessibility of evidence, available educational resources, social circumstances, and the significance of the decision.

The concept of epistemic responsibility provides a useful framework. Individuals have greater responsibility when reliable information is accessible, when the consequences of a decision are significant, and when there are reasonable opportunities to verify relevant claims. Conversely, responsibility may be reduced when information is genuinely unavailable or when the issue involves substantial uncertainty.

This approach avoids an overly simplistic moralization of ignorance. It recognizes both individual agency and structural constraints.

Ignorance as a Condition of Philosophical Inquiry

An important paradox emerges from the analysis: ignorance can be both an obstacle to philosophy and the starting point of philosophy.

If ignorance means unquestioned certainty, it prevents inquiry. If ignorance means recognition of the limits of knowledge, it initiates inquiry. The difference lies in the individual's epistemic attitude.

Philosophical thinking begins when established assumptions become objects of questioning. Socratic dialogue, Cartesian doubt, Kantian critique, and contemporary epistemology all demonstrate different ways of examining the boundaries of knowledge [1,3,4]. Doubt is therefore not necessarily destructive. It can be methodological and productive.

This suggests a broader philosophical model in which knowledge and ignorance are dynamically related:

Ignorance → Question → Inquiry → Evidence → Provisional Knowledge → New Questions → Recognition of Further Ignorance

The model demonstrates that knowledge does not permanently eliminate ignorance. Each expansion of knowledge may reveal new areas of uncertainty. Scientific progress illustrates this principle particularly clearly: answering one question often produces several new questions.

Discussion: Toward a Philosophical Model of Ignorance

The results permit the development of a multidimensional model of ignorance consisting of four interconnected levels.

The first level is **epistemological ignorance**, concerning the limits and deficiencies of individual knowledge. The second is **ethical ignorance**, concerning responsibility

for acquiring and evaluating relevant knowledge. The third is **social ignorance**, concerning unequal access to knowledge and the social production of epistemic exclusion. The fourth is **digital ignorance**, concerning the effects of algorithmic mediation, misinformation, information overload, and fragmented communication.

These levels should not be treated as independent. They interact continuously. For example, algorithmic information environments can influence individual beliefs; unequal digital literacy can increase vulnerability to misinformation; and institutional structures can determine which forms of knowledge receive public visibility.

The proposed model can therefore be represented as follows:

Individual cognition → Social environment → Information structures → Epistemic judgment → Ethical action

At each stage, ignorance can either be reproduced or challenged.

The central implication is that overcoming ignorance requires more than increasing the quantity of information. It requires the development of epistemic practices. These include source evaluation, evidence-based reasoning, recognition of uncertainty, willingness to revise beliefs, intellectual humility, and awareness of the social conditions under which knowledge is produced.

The analysis also demonstrates that ignorance should not automatically be interpreted negatively. Certain forms of ignorance are unavoidable and may even be intellectually productive. The important distinction is between **recognized ignorance**, which stimulates inquiry, and **unrecognized or deliberately maintained ignorance**, which can obstruct rational judgment and social understanding.

Therefore, the philosophical problem of ignorance is ultimately a problem of human orientation toward knowledge. The key question is not whether individuals can eliminate ignorance but whether they can develop responsible relationships with what they know, what they do not know, and what they have reasons to investigate.

Conclusion

The study demonstrates that ignorance represents a multidimensional philosophical phenomenon extending beyond the absence of information. It encompasses epistemological limitations, ethical responsibilities, social structures, and digital transformations. Classical philosophical approaches show that recognizing one's own ignorance can serve as a starting point for inquiry, while contemporary epistemology demonstrates that ignorance may also be socially produced or actively maintained.

The digital environment has transformed the problem by creating conditions in which information abundance can coexist with epistemic uncertainty. Misinformation, algorithmic personalization, selective exposure, and information overload demonstrate that access to information does not automatically produce reliable knowledge.

Consequently, overcoming problematic forms of ignorance requires a combination of knowledge, critical thinking, intellectual humility, epistemic responsibility, and media literacy. The goal should not be the elimination of ignorance, which is impossible, but the development of an intellectually responsible relationship with uncertainty and the limits of human knowledge.

List of references

1 Plato. Apology. In: Cooper J.M., ed. Plato: Complete Works. Indianapolis: Hackett Publishing, 1997.

2 Plato. Republic. Translated by G.M.A. Grube, revised by C.D.C. Reeve. Indianapolis: Hackett Publishing, 1992.

3 Descartes R. Meditations on First Philosophy. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

4 Kant I. Critique of Pure Reason. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

5 Gettier E.L. Is Justified True Belief Knowledge? Analysis. 1963;23(6):121–123.

6 Proctor R.N., Schiebinger L., eds. Agnotology: The Making and Unmaking of Ignorance. Stanford: Stanford University Press, 2008.

7 Fricker M. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford: Oxford University Press, 2007.

8 Medina J. The Epistemology of Resistance: Gender and Racial Oppression, Epistemic Injustice, and Resistant Imaginations. Oxford: Oxford University Press, 2013.

9 Roberts R.C., Wood W.J. Intellectual Virtues: An Essay in Regulative Epistemology. Oxford: Oxford University Press, 2007.

10 Bourdieu P. The Forms of Capital. In: Richardson J.G., ed. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood, 1986. p. 241–258.

11 Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. New York: Penguin Press, 2011.

12 Sunstein C.R. #Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media. Princeton: Princeton University Press, 2017.

13 Lewandowsky S., Ecker U.K.H., Cook J. Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the “Post-Truth” Era. Journal of Applied Research in Memory and Cognition. 2017;6(4):353–369.

14 Pennycook G., Rand D.G. The Psychology of Fake News. Trends in Cognitive Sciences. 2021;25(5):388–402.

15 Fricker M., Graham P.J., Henderson D., Pedersen N., eds. The Routledge Handbook of Epistemic Injustice. London: Routledge, 2019.

16 Frankfurt H.G. On Bullshit. Princeton: Princeton University Press, 2005.

17 Dunning D. The Dunning-Kruger Effect: On Being Ignorant of One’s Own Ignorance. Advances in Experimental Social Psychology. 2011; 44:247–296.

А.С. Сырғақбаева, Н.Б. Рушанова, К.С. Мамыр

Надандықтың философиялық өлшемдері: эпистемологиялық, этикалық және әлеуметтік аспектілері

Аңдатпа. Бұл мақалада надандық философиялық ұғым ретінде қарастырылып, оның таным, мораль, еркіндік және қоғамдық сана қалыптасуындағы орны талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – надандықты білімнің қарапайым жетіспеушілігі ретінде ғана емес, адамның шындықты қабылдауына, пайымдауына және әлеуметтік әрекетіне ықпал ететін күрделі эпистемологиялық әрі әлеуметтік феномен ретінде түсіндіру. Философия тарихындағы Сократтың «өзінің білмейтінін білу» қағидасы, Платонның үңгір аллегориясы, Ағартушылық дәуірінің рационалистік идеялары және қазіргі эпистемологиядағы интеллектуалдық жауапкершілік мәселелері теориялық негіз ретінде

қарастырылады. Сонымен қатар надандықтың пассивті және белсенді формалары, яғни ақпараттың болмауы мен ақиқатты саналы түрде елемеу арасындағы айырмашылық айқындалады. Цифрлық коммуникация жағдайында жалған ақпарат, ақпараттық шамадан тыс жүктеме және алгоритмдік ақпараттық көпіршіктер надандықтың жаңа формаларын қалыптастыратыны көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде сыни ойлау, интеллектуалдық кішіпейілділік және танымдық жауапкершілік надандықты еңсерудің маңызды шарттары ретінде ұсынылады.

Түйін сөздер: надандық, философия, эпистемология, білім, ақиқат, сыни ойлау, интеллектуалдық жауапкершілік, цифрлық қоғам.

А.С. Сыргакбаева, Н.Б. Рушанова, К.С. Мамыр

Философские измерения невежества: эпистемологические, этические и социальные аспекты

Аннотация. В статье невежество рассматривается как самостоятельный философский феномен, связанный не только с отсутствием знаний, но и с особенностями человеческого познания, морального выбора и общественного сознания. Цель исследования заключается в выявлении эпистемологических, этических и социальных измерений невежества и определении его роли в процессе формирования отношения человека к истине. В качестве теоретической основы анализируются философские идеи Сократа о признании собственного незнания, платоновская аллегория пещеры, рационалистическая традиция Просвещения и современные концепции эпистемической ответственности. Особое внимание уделяется различию между пассивным незнанием, возникающим вследствие отсутствия информации, и активным невежеством, предполагающим сознательное игнорирование доступного знания. В условиях цифрового общества проблема приобретает дополнительную актуальность вследствие распространения дезинформации, информационных пузырей, алгоритмической селекции контента и снижения качества публичной коммуникации. Делается вывод о том, что преодоление невежества требует не только расширения объёма знаний, но и развития критического мышления, интеллектуальной скромности и ответственности субъекта познания.

Ключевые слова: невежество, философия, эпистемология, знание, истина, критическое мышление, эпистемическая ответственность, цифровое общество.

Author Contributions. **Syrgakbaeva A.S., Rushanova N.B., Mamyr K.S.** contributed equally to the writing of the manuscript and the preparation of the article for publication.

Received 25.09.2026
Accepted 14.10.2026

ҒТАХР 02.11.91 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.07

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПҚЫРЛЫ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ

[1]Р.Қ. Қадыржанов, [2]М.Ю. Насырова*
[1]ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты (Алматы, Қазақстан)
[2]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Алматы, Қазақстан)
[1]rustem_kadyrzhan@mail.ru, [2]madinyam.76@gmail.com

[1]R. Kadyrzhanov, [2] M. Nassyrova
[1]Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)
[2]Kazakh Ablai Khan university of international relations and world languages (Almaty, Kazakhstan)
[1]rustem_kadyrzhan@mail.ru, [2]madinyam.76@gmail.com

Сілтеме: Қадыржанов Р.Қ., Насырова М.Ю. Қазақстандағы көпқырлы бірегейліктің әлеуметтік-философиялық талдауы // *Әл-Фараби.* – 2026. – Т. 24. № 4(96). – 88-102 бб.

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты әлеуметтік, мәдени және саяси тиесілілік негіздерін өзгерту аясында көпұлтты бірегейліктің бір түрі ретінде қарастырылатын жаңғырту процестері мен көпұлтты бірегейіліктің қалыптасуы арасындағы байланысты анықтау. Зерттеу теориялық және әлеуметтік-саяси сипатта болды және тарихи-философиялық, салыстырмалы және құрылымдық-функционалдық тәсілдерге негізделген. Жеке бас, азаматтық, ұлттық интеграция, саяси қауымдастық және мәдени плюрализм туралы идеяларды талдау үшін философиялық және әлеуметтік-гуманитарлық ұғымдарды тұжырымдамалық талдау, синтездеу және түсіндіру әдістері қолданылды. Қазақстан көпэтникалық, көпконфессиялы және азаматтық қоғамдастықтың дамуы аясында көпұлттылықтың қалыптасуының мысалы ретінде қарастырылды. Бірегейлік жеке тұлғаның салыстырмалы түрде тұрақты қасиеті ретінде емес, әлеуметтік, мәдени және саяси байланыстың көп деңгейлі жүйесі ретінде сипатталды. Концептуалдық талдау көптік бірегейліктің қалыптасуын әлеуметтік құрылымдардың күрделенуімен, әлеуметтік байланыстардың кеңеюімен, әлеуметтік мобильділіктің өсуімен және жаһандық коммуникациялар мен цифрлық ортаның дамуымен байланыстыруға мүмкіндік берді.

Азаматтық, этникалық, мәдени, діни және сандық сәйкестіктер бір мезгілде жұмыс істей алатын және өзін-өзі анықтаудың өзара байланысты құрылымын құра алатын тиесілілік нысандары ретінде қарастырылды. Мәдени плюрализм жағдайындағы ұлттық интеграция ортақ саяси кеңістіктегі әртүрлі деңгейдегі

* Автор-корреспондент: М.Ю. Насырова, madinyam.76@gmail.com

тиесілілiктердің үйлесімімен сипатталды. Әлеуметтік бытыраңқылық қаупі біріктіруші институттардың әлсіреуімен байланысты болды, ал әлеуметтік консолидация құқықтық нормалар, білім беру механизмдері және азаматтық қатысу арқылы шешілді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін білім беру бағдарламаларын әзірлеуде, әлеуметтік интеграция процестерін талдауда және жаңғырту жағдайында ұлттық бірегейлік пен мәдени әртүрлілік саласындағы саясатты қалыптастыруда пайдалану мүмкіндігінде жатыр.

***Түйін сөздер**:* азаматтық, этникалық топ, плюрализм, ұлттық интеграция, консолидация, мәдени әртүрлілік, өзін-өзі аңықтау, бірегейлік.

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі жаңғыратын қоғамдағы бірегейлік бірнеше тиесілілік деңгейлерінің: азаматтық, этникалық, мәдени, діни, кәсіби және сандық деңгейлердің қиылысында қалыптасатындығымен анықталады. Бұл деңгейлер оқшауланбайды, бірақ адамның өзін-өзі анықтауына, әлеуметтік байланыстарына және саяси қауымдастыққа деген көзқарасына әсер етеді. Зерттеу мәселесі қоғамның тұрақтылығына көптік идентіліктің қалай әсер ететінін түсіну қажеттілігімен байланысты. Бұл тақырыпты зерттеу бізге тиесілілiктің әртүрлі формалары қандай жағдайларда бір-бірімен үйлесімді екенін және қандай жағдайларда олар әлеуметтік қашықтықтың, құндылық қайшылықтарының және азаматтық ынтымақтастықтың әлсіреуінің көзіне айналатынын анықтауға мүмкіндік береді. Көпұлтты мемлекеттер үшін бұл мәселе ерекше маңызды, себебі мәдени әртүрлілікті сақтау бір мезгілде әлеуметтік интеграцияның ортақ негіздерін әзірлеуді талап етеді. Бұл мақалада Қазақстан көпұлттылық, көпконфессиялылық және азаматтық қоғамдастықтың дамуы аясында көпұлттылықтың қалыптасуының мысалы ретінде қарастырылады.

Этномәдени және ұлттық бірегейлікті зерттеуде жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауы мен мәдени жады, шығу тегі, тілі және көпэтникалық ортадағы өмір сүру тәжірибесі арасындағы байланысқа назар аударылды. С.Н. Кукенов және Т.К. Ғабитов [1] этникалық азшылықтардың жағдайын мәдени тамырластықтың жеке тәжірибесімен, топтық жадымен және көпұлтты ортада өмір сүру тәжірибесімен байланыстырды. Нәтижесінде, жеке тұлға жеке таңдау мен ұжымдық тиесілілiктің үйлесімі ретінде анықталды. Ұлттық бірегейліктің қалыптасуы этномәдени әртүрлілік пен ұлттық мүдделерді үйлестіру қажеттілігімен байланысты болды. А. Ибраева мен Р. Жанбулатова [2] ұлттық бірегейлік жеке топтардың мәдени ерекшелігі мен әлеуметтік интеграция міндеттері арасындағы тепе-теңдікті іздеу арқылы дамитынын көрсетті. Бұл тұрғыдағы бірегейлік көпұлтты қоғамның құрылымына тәуелді саяси-мәдени процесс ретінде ұсынылды.

Зерттеудің жеке блогы азаматтық және саяси көзқарастарға қатысты болды. Қазақ ұлты туралы қоғамдық түсініктер идентификацияның күрделі құрылымын анықтады. А. Садвокасова және т.б. [3] қоғамдық санада азаматтық, этникалық және мәдени компоненттер қатар өмір сүретінін және олардың арақатынасы әлеуметтік контекстке байланысты өзгеретінін анықтады. Осылайша, Қазақстандық

бірегейлігі көп компонентті модель ретінде ұсынылды, онда азаматтық бірегейлік этномәдени айырмашылықтардың маңыздылығын жоймады.

Діни, рухани және құндылықтық бірегейлік моральдық нұсқаулар, діни сенім және тұлғаны дамыту туралы идеялар арқылы қарастырылды. Қазақ халқының рухани-адамгершілік идеялары ұлттық сананың бір бөлігі ретінде қарастырылды. Е. Шермухамбетов және т.б. [4] моральдық құндылықтар әлеуметтік өзін-өзі танудың мәдени негізі ретінде қызмет ететінін көрсетті. Ұлттық өзін-өзі тану өз қорытындыларында тарихи тәжірибемен байланысты сақтап, тұрақты моральдық санаттарға сүйенуді жалғастырды.

Діни көзқарас әлеуметтік-мәдени өзін-өзі тану факторларының бірі ретінде анықталды. Е. Бурова және т.б. [5] дін этникалық және азаматтық негіздермен қатар маңызды болып қала береді деген қорытындыға келді. Бұл қазақстандық бірегейлікті ұжымдық өзін-өзі анықтаудың бірнеше өзара байланысты формаларының жиынтығы ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Тағы бір бағыт әлеуметтік өзгерістер жағдайындағы адамды философиялық және әлеуметтік-экономикалық түсінумен байланысты. Қазақ философиясының гуманистік бағыты жеке тұлғаны құрметтеу және адамның қадір-қасиетін мойындау идеялары арқылы ашылды. Л.Г. Балабекова [6] бұл идеялардың ұлттық интеллектуалдық дәстүрде тұрақты орын алатынын көрсетті. Олар арқылы адамды философиялық тұрғыдан түсіну моральдық жауапкершілік және әлеуметтік құрылым мәселелерімен байланысты болды. Экономикалық өзгерістер әлеуметтік өзін-өзі танудың өзгеру факторы ретінде қарастырылды. М.М. Манасова және Б.И. Кәріпбаев [7] капитал туралы түсініктер тек экономикалық салаға ғана емес, сонымен қатар адамдардың қоғамдағы өз орнын түсіну тәсілдеріне де әсер ететінін анықтады.

Ұсынылған зерттеулерді талдау көрсеткендей, қолданыстағы әдебиеттер негізінен жеке бастың жеке компоненттеріне бағытталған: этномәдени, ұлттық, азаматтық, діни, моральдық және әлеуметтік-экономикалық. Сонымен қатар, әлеуметтік жаңғырту аясындағы көптік сәйкестіктің бірыңғай жүйесіндегі әртүрлі тиесілілік формаларының өзара әрекеттесуі мәселесі әлдеқайда сирек қарастырылды. Жаңғырту, мәдени әртүрлілік, саяси интеграция және көп қабатты сәйкестік құрылымдарының қалыптасуы арасындағы байланысты философиялық және әлеуметтік-саяси тұрғыдан түсінуге де жеткілікті көңіл бөлінбейді.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу теориялық, философиялық және әлеуметтік-саяси сипатта болды және сәйкестік, жаңғырту, ұлттық интеграция және мәдени әртүрліліктің философиялық, әлеуметтік-саяси және әлеуметтанулық тұжырымдамаларына негізделген. Әдістеме нәтижелердің құрылымымен үйлестірілді: әрбір әдіс бөлек аналитикалық блокқа қолданылды. Тарихи-философиялық әдіс философия мен әлеуметтік ғылымдардағы жеке бастың өзгермелі ұғымдарын талдау үшін қолданылды. Тұжырымдамалық талдау бізге жеке бас, әлеуметтік тиесілілік, тану және өзін-өзі анықтау ұғымдарын нақтылауға мүмкіндік берді.

Модернизацияның, жаһанданудың және цифрландырудың сандық жеке бас сияқты ұжымдық тиесілілік нысандарына әсерін зерттеу үшін құрылымдық-функционалдық тәсіл қолданылды. Саяси қауымдастық және ұлттық интеграция контексінде азаматтық, этникалық, мәдени және діни жеке бастарды талдау үшін салыстырмалы әдіс қолданылды. Қазақстанды көпұлттылық, көпконфессиялылық, азаматтық қоғамдастықтың дамуы, ұлттық дәстүрлердің сақталуы және әлеуметтік интеграцияның институционалдық тетіктерінің жұмыс істеуі аясында көпұлттылықтың қалыптасуының мысалы ретінде қарастыру үшін иллюстрациялық жағдайды талдау қолданылды. Талдауға арналған материалдарға көпэтникалық, көпконфессиялылық, азаматтық бірегейлік және ұлттық дәстүрлер туралы ғылыми басылымдар, қазақстандық философиялық және тарихи-этнографиялық ойдың классикалық мәтіндері, сондай-ақ интеграцияның құқықтық және әлеуметтік-саяси механизмдерін көрсететін институционалдық дереккөздер кірді. Оларға Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы материалдар, Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы [8], Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары және Қазақстан Республикасының 2023-2029 жылдарға арналған мәдени саясат тұжырымдамасы [9] кірді. Бұл материалдарды талдаған кезде біз азаматтардың теңдігі және азаматтықтың құқықтық негізі, білім берудің әлеуметтік және азаматтық интеграциядағы рөлі, мәдени әртүрлілікті қолдау, этносаралық диалогты институционалдық қолдау және әртүрлі топтарды ортақ қоғамдық кеңістікке қосу туралы ережелерді қарастырдық. Нәтижесінде пайда болған теориялық ұсыныстарды түсіндіру үшін біз Қазақстанның тарихи, мәдени, құқықтық және әлеуметтік-саяси ерекшеліктерін ескеретін контекстік талдауды қолдандық.

Зерттеудің материалдық базасын бірегейлік, ұлттық өзін-өзі тану, әлеуметтік интеграция, жаңғыру және мәдени әртүрлілік мәселелеріне арналған философиялық, әлеуметтанулық және саясаттанулық еңбектер құрады. Дереккөздерді қосу критерийлері олардың сәйкестік мәселесімен байланысы, оны қалыптастыру бойынша тұжырымдамалық ережелердің болуы, жаңғырту және мәдени әртүрлілік контексінде көптік сәйкестіктерді талдауға қолданылуы, сондай-ақ қазақстандық тарихи және мәдени контекстке өзектілігі болды. Жалпы алғанда, таңдалған әдістер мен дереккөздер көптік сәйкестік құбылысын теориялық, әлеуметтік, саяси-философиялық және ұлттық-мәдени деңгейлерде дәйекті түрде зерттеуді қамтамасыз етті.

Қоғамның трансформациясы және көпқырлы бірегейлік

Әлеуметтік құрылымның күрделенуінің артуы әлеуметтік интеграция механизмдерінің және жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау әдістерінің өзгеруімен қатар жүрді. Әлеуметтік байланыстардың кеңеюі, коммуникация құралдарының дамуы, халықтың мобильділігінің артуы және мәдени әртүрліліктің өсуі қатар

өмір сүре бастаған бірнеше деңгейлі тиесілілiктің қалыптасуына әкелді. Осы жағдайларда адамның бірегейлігі бір ғана тұрақты сипаттамамен шектелуін тоқтатып, бірқатар әлеуметтік, мәдени, азаматтық, кәсіби және басқа да компоненттерді қамти бастады. Бірнеше бірегейліктердің қалыптасуы әлеуметтік қатынастардың өзгермелі құрылымымен және әлеуметтік өзара әрекеттесудің жаңа кеңістіктерінің пайда болуымен байланысты болды. Жаңғыру әлеуметтік ұйымның өзгеруімен және адамдардың өзара әрекеттесу сипатының өзгеруімен қатар жүрді. Дәстүрлі қоғамдар шығу тегіне, аумақтық тиесілігіне, діни нормаларға және отбасылық қатынастарға негізделген салыстырмалы түрде тұрақты байланыстарға негізделген. Адамның әлеуметтік жағдайы көбінесе оның белгілі бір топқа мүшелігімен анықталды, және бұл жағдайды өзгерту мүмкіндіктері шектеулі болып қала берді. Өнеркәсіптік өндірістің дамуы, урбанизация, кәсіптік құрылымның күрделенуі және әлеуметтік еңбек бөлінісінің кеңеюі әлеуметтік қатынастардың жаңа түрлерінің қалыптасуына әкелді. Нәтижесінде, жеке тұлғалар бір мезгілде бірнеше әлеуметтік кеңістіктерге еніп кетті, олардың әрқайсысының өзіндік талаптары мен өзара әрекеттесу үлгілері бар [10]. Э. Дюркгеймнің [11] түсініктеріне сүйене отырып, біз көптік сәйкестіктің қалыптасуын әлеуметтік еңбек бөлінісінің күрделенуімен және әлеуметтік қатысу салаларының кеңеюімен байланыстырдық. Әлеуметтік рөлдердің көбеюі отбасылық, кәсіби, азаматтық, этникалық және әлеуметтік салалармен байланысты бірнеше тұрақты тиесілілік негіздерін жасайтыны анықталды. Бұл бірегейліктер оқшауланбайды, бірақ өзін-өзі анықтаудың бірыңғай құрылымында үйлестірілген. Осы негізде бірнеше бірегейліктер әлеуметтік қатынастардың сараланған жүйесінде бірнеше әлеуметтік позицияларды ұйымдастыру тәсілі ретінде анықталды. Дәстүрлі тиесілілік формалары сақталған, бірақ олардың мәні кәсіби, азаматтық және басқа да сәйкестендіру формаларымен өзара әрекеттесуде өзгереді.

Халықаралық экономикалық, саяси және мәдени байланыстардың кеңеюі жеке бастың қалыптасу жағдайларын айтарлықтай өзгертті. Қоғамдар арасындағы шекаралар азырақ жабық болды, ал әртүрлі мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттесу тұрақты бола бастады. Нәтижесінде, өзін-өзі анықтау процестері жергілікті қауымдастықтардан тыс кеңірек әлеуметтік кеңістікте жүре бастады. Жаһандану мәдени алмасудың қарқындылығын арттырды және әртүрлі құндылықтар жүйелеріне, мінез-құлық нормаларына және әлеуметтік ұйымдасу модельдеріне қол жеткізуді қамтамасыз етті. Жеке тұлғалар өз тәжірибелерін балама мәдени тәжірибелермен салыстыру мүмкіндігіне ие болды, сәйкестендірудің әлеуетті негіздері ауқымын кеңейтті. М. Кастелльстің [12] тұжырымдамасына сілтеме жасау желілік қоғамда сәйкестік өзінің ұжымдық негіздерін жоғалтпайтынын, керісінше олардың ұйымдастырылу тәсілдерін өзгертетінін нақтылауға мүмкіндік береді. Ұлттық, этникалық, діни және мәдени сәйкестіктер өз маңызын сақтайды, бірақ олар жаһандық коммуникациялардың кең ауқымды саласында жұмыс істей бастайды. Нәтижесінде, жеке тұлғалар тек жергілікті қауымдастықпен ғана емес, сонымен қатар трансұлттық ақпараттық желілер арқылы байланысқан көптеген мәдени кеңістіктермен де сәйкестендіре алады. Бұл тәсіл жаһандану дәстүрлі тиесілілік

нысандарын жоймайтынын көрсетеді. Ол олардың жаңа мәдени әсерлермен үйлесуі үшін жағдайларды кеңейтеді. Кейбір жағдайларда тұрақты этникалық, ұлттық немесе діни негіздерге баса назар аударылады, ал басқаларында әртүрлі мәдени контекст элементтерін қамтитын өзін-өзі анықтаудың аралас моделі пайда болады. Сондықтан, жергілікті және ұлттан тыс компоненттер бір-бірін жоққа шығармайтын, бірақ өзін-өзі анықтаудың ортақ процесіне қатысатын құрылым ретінде көптік сәйкестіктер қалыптасады.

Мәдени әртүрліліктің артуы жеке тұлғалардың өздерін сәйкестендіретін әлеуметтік топтардың санының артуына әкелді. Ұлттық және этникалық қауымдастықтармен қатар кәсіби қоғамдар, халықаралық бірлестіктер, мәдени қозғалыстар және желілік мүдделі топтар маңызды рөл атқарды. Бұл деңгейлердің әрқайсысы ұжымдық тиесілілiктің өзіндік негіздерін қалыптастырды. Сонымен қатар, жаһандану жергілікті бірегейліктің жойылуына әкелген жоқ. Керісінше, мәдени байланыстардың кеңеюі көп жағдайда ұлттық тарихқа, тілге және дәстүрлерге деген қызығушылықтың артуына ықпал етті. Нәтижесінде, өзін-өзі анықтау жергілікті және ұлттан тыс компоненттердің үйлесіміне негізделе бастады. Жаһандану жағдайында көптік бірегейліктің қалыптасуы әртүрлі мәдени сілтемелерді үнемі өзара байланыстыру қажеттілігімен байланысты болды. Бұл процесс әлеуметтік өзара әрекеттесу мен коммуникация тәсілдерін айтарлықтай өзгерткен сандық технологиялардың таралуымен одан әрі жеделдетілді.

Цифрлық технологиялардың дамуы әлеуметтік белсенділік үшін жаңа кеңістіктердің пайда болуына әкелді. Қарым-қатынастың айтарлықтай бөлігі цифрлық платформалар, әлеуметтік желілер және әртүрлі онлайн қызметтер арқылы жүзеге асырыла бастады. Нәтижесінде, жеке басын қалыптастыру процестері тек тікелей әлеуметтік ортада ғана емес, сонымен қатар виртуалды ортада да жүре бастады. Цифрлық платформалардың өсіп келе жатқан рөлі әлеуметтік байланыстардың қалыптасу тәсілдерін өзгертті. Байланыс ақпарат алмасуға және қатысушылардың үнемі өзара әрекеттесуіне негізделген желілік құрылымдар арқылы барған сайын жүзеге асырылуда. Нәтижесінде, қауымдастық мүшелігі тек формальды сипаттамалармен ғана емес, сонымен қатар ақпараттық ағындарға қатысу дәрежесімен де анықтала бастады. Цифрлық кеңістік сонымен қатар әртүрлі мәдени дәстүрлер арасындағы қарқынды өзара әрекеттесуді жеңілдетті. Пайдаланушылар әртүрлі құндылықтар жүйелеріне, нышандарға және мінез-құлық модельдеріне үнемі қол жеткізе алды.

Жаңғыру, жаһандану және цифрлық технологиялардың дамуы жеке бастың қалыптасу жағдайларын өзгертті және әлеуметтік тиесілілік негіздері санын кеңейтті. Әлеуметтік байланыстардың күрделенуінің артуы бір жеке тұлғаның ішінде бірнеше деңгейдегі сәйкестендірудің қатар өмір сүруіне әкелді. Бірнеше жеке бастың қалыптасуы әлеуметтік рөлдердің кеңеюімен, мәдени әртүрліліктің артуымен және жаңа коммуникациялық кеңістіктердің пайда болуымен байланысты болды. Нәтижесінде, өзін-өзі анықтау адамның қоғамдық өмірге қатысуының әртүрлі аспектілерін көрсететін өзара байланысты тиесілілік формаларының жиынтығына сүйене бастады.

Қазақстанның көпқырлы бірегейлікті қалыптастыру тәжірибесі

Қазақстанда көптік бірегейліктің қалыптасуына елдің әлеуметтік дамуын қалыптастырған тарихи, мәдени, діни және саяси факторлар әсер етті. Қазақстанда әртүрлі этникалық топтар, діни дәстүрлер мен мәдени тәжірибелер ұзақ уақыт бойы қатар өмір сүріп, ұжымдық тиесілілiктің бірнеше деңгейінің пайда болуына жағдай жасады. Нәтижесінде, халықтың өзін-өзі билеуі этникалық, азаматтық, мәдени және діни компоненттердің үйлесімімен қалыптасты, олар өздерінің ерекше маңыздылығын сақтап қалды, сонымен бірге біртұтас қоғамдық кеңістікті сақтауға ықпал етті.

Көпұлттылық – Қазақстан қоғамының тұрақты сипаты. Аймақтың тарихи дамуы үнемі көші-қон процестерімен, экономикалық байланыстармен және әртүрлі халықтар арасындағы мәдени алмасулармен қатар жүрді. Бұл әртүрлі этникалық топтардың өкілдері ұзақ уақыт бойы ортақ экономикалық, саяси және мәдени процестерге қатысатын әлеуметтік ортаның қалыптасуына әкелді. Бұл жағдай ұжымдық сәйкестіктің ерекше сипатын анықтады. Қазақстан халқы үшін этникалық топқа тиесілілік өзін-өзі анықтаудың негізі ретіндегі маңыздылығын сақтап қалды. Тіл, шығу тегі, отбасылық дәстүрлер және тарихи жад этникалық сәйкестікті қалпына келтіруге ықпал етуді жалғастыруда және мәдени әлеуметтену механизмдері арқылы беріледі. Этникалық әртүрлілікпен қатар, Қазақстанның әлеуметтік құрылымы діни әртүрлілікпен сипатталады. Ұзақ уақыт бойы ел бойынша әртүрлі діни дәстүрлер кең тарады, ислам мен христиандық маңызды орын алады.

Бұл процестің ерекшеліктері Шоқан Уәлихановтың «Даладағы ислам туралы» [13, 187-195 бб.] еңбегінде көрініс тапты. Шоқанның айтуынша, исламның қазақтар арасында таралуы бұрын қалыптасқан идеялар, әдет-ғұрыптар және дәстүрлі мәдениет элементтері сақталған кезде орын алды. Діни бірегейлік ислам нормаларын толығымен ығыстыру арқылы емес, оларды қолданыстағы қоғамдық қатынастарға бейімдеу арқылы қалыптасты. Нәтижесінде, қоғамдық санада әртүрлі мәдени және идеологиялық элементтер қатар өмір сүріп, ұжымдық бірегейліктің қалыптасуына ықпал етті. Бұл сипаттама бізге көпконфессиялылықты көптік бірегейліктің қалыптасу факторларының бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Адам өзін бір уақытта этникалық қауымдастықтың бөлігі, белгілі бір діни дәстүрдің иесі және кең мәдени кеңістіктің қатысушысы ретінде қабылдай алады. Әртүрлі деңгейдегі тиесілілік бір-бірінен оқшауланған түрде болмады, керісінше ұжымдық өзін-өзі анықтаудың өзара байланысты жүйесін құрады. Көпэтникалық және көпконфессиялылықтың сақталуы әртүрлі топтардың біртұтас саяси кеңістікте бірігуіне негізделген әлеуметтік интеграцияның кеңірек модельдерін дамыту үшін алғышарттар жасады.

Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы этникалық шығу тегі, тілдік негізі және мәдени тәжірибесі әртүрлі халық үшін саяси тұрғыдан ортақ негіз жасау қажеттілігімен қатар жүрді. Бұл мәселенің шешімі бір мемлекет шеңберінде әртүрлі топтарды біріктіретін азаматтық бірегейліктің дамуымен байланысты

болып шықты. Азаматтық бірегейлік ортақ саяси қауымдастыққа тиесілілік ұғымына негізделген. Оның мазмұны бірыңғай құқықтық нормаларды, мемлекеттік институттарды және қоғамдық тәртіп қағидаттарын танумен анықталады. Этникалық бірегейліктен айырмашылығы, ол адамның шығу тегіне тәуелсіз және азаматтық қатынастардың ортақ жүйесіне қатысуды болжайды. Азаматтық бірегейліктің дамуы Қазақстан туралы әртүрлі этникалық топтар мен сенімдегі адамдар үшін ортақ саяси кеңістік ретіндегі идеялардың қалыптасуымен қатар жүрді. Институционалдық тұрғыдан алғанда, бұл негіз 2024 жылы бекітілген [14] Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарымен сәйкес келеді. Бұл құжат мемлекетті жаңғыртудың жалпы стратегиялық негізін белгілейді және азаматтық бірегейлікті әлеуметтік дамудың кең жүйесінің бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Көптік бірегейлік контексінде бұл өзін-өзі анықтаудың этникалық, мәдени және діни формалары ортақ даму мақсаттары, мемлекеттік институттар және қатысудың құқықтық тетіктері арқылы бірыңғай саяси кеңістікке біріктірілгенін білдіреді.

Мемлекетке мүшелік мәдени айырмашылықтарды жоймаған ұжымдық сәйкестендірудің тәуелсіз деңгейі ретінде қабылдана бастады [15]. Бұл модель этникалық және мәдени әртүрлілікті сақтауға мүмкіндік берді, сонымен бірге тиесіліліктің ортақ азаматтық негіздерін нығайтты. Әртүрлі топтардың өкілдері біртұтас саяси қауымдастықтың мүшелері болып қала отырып, өздерінің тілдік, мәдени және діни ерекшеліктерін сақтай алды. Азаматтық сәйкестік білім беру жүйесі, мемлекеттік рәміздер, құқықтық институттар және қоғамдық қатысу арқылы жаңғыртылады.

Бұл механизмдер біртұтас саяси кеңістік пен азаматтар арасындағы өзара әрекеттесудің ортақ қағидаттары туралы түсініктерді қалыптастырады. Бұл процестің институционалдық өлшемі азаматтық бірегейлік тек өзін-өзі сипаттау деңгейінде ғана емес, сонымен қатар құқықтық нормалар, білім беру механизмдері және қоғамдық қатысу нысандары арқылы да орныгатындығында көрінеді. Азаматтардың заң алдындағы теңдігі және шығу тегіне, тіліне, ұлтына және діни сеніміне байланысты кемсітушілікке жол бермеу туралы конституциялық ережелер ортақ саяси сенімнің құқықтық негізін қамтамасыз етеді [13].

Тіл саясатының интеграциялық маңызы да бар, себебі мемлекет қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесін сақтай отырып, Қазақстан халқының тілдерін зерттеу және дамыту үшін жағдай жасайды. Азаматтық тиістіліктің өзін-өзі анықтаудың этникалық және мәдени формаларымен үйлесуі көп қабатты сәйкестік құрылымының пайда болуына әкелді. Осы шеңберде адам өзін бір уақытта белгілі бір халықтың өкілі, белгілі бір мәдени дәстүрдің иесі және мемлекеттің азаматы ретінде қабылдай алады. Мұндай құрылым көпұлтты қоғамның жағдайларына сәйкес келеді және ұжымдық тиістіліктің әртүрлі формалары арасындағы қарама-қайшылық ықтималдығын азайтады. Азаматтық сәйкестіктің қалыптасуы ұлттық дәстүрлердің әлеуметтік және мәдени жаңару процестерімен одан әрі өзара әрекеттесуіне жағдай жасады.

Қазақстан қоғамының дамуы ұлттық мәдени мұраны сақтаумен және сыртқы әлеммен байланыстарды бір мезгілде кеңейтумен қатар жүрді. Бұл

процестер қатар жүріп, жаңғырту жағдайында жеке бастың қалыптасуының ерекше сипатын анықтады. Ұлттық дәстүрлер тіл, отбасылық қарым-қатынас, мінез-құлық нормалары және әлеуметтік жауапкершілік ұғымдары арқылы жаңғыртыла береді. Олар мәдени сабақтастықты қалыптастырады және қоғамның тарихи тәжірибесінің сақталуын қамтамасыз етеді. Бұл механизмдер ұрпақтар арасындағы байланысты сақтайды және ұжымдық өзін-өзі анықтауды анықтайтын құндылықтарды қайта жасайды.

Абай Құнанбайұлының философиялық мұрасында да осындай идеялар дамыған. «Қара сөздерінде» [17] жеке даму білім берумен, адамгершілікті жетілдірумен, жұмысқа жауапкершілікпен қараумен және білімге ұмтылумен байланыстырылған. Жаңа тәжірибе алу әлеуметтік дамудың қажетті шарты ретінде қарастырылды, бірақ бұл мәдениеттің адамгершілік негіздерін жоққа шығаруды білдірмеді. Бұл ұстаным бізге ұлттық дәстүрді өзгермелі әлеуметтік жағдайлармен өзара әрекеттесуге қабілетті құндылықтар жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мәдени бірегейлікті сақтау білімнің, технологияның және коммуникацияның жаңа түрлерін игеруге кедергі келтірмейді.

Институционалдық тұрғыдан бұл байланысты білім беру жүйесі қолдайды. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында [18] білім беру азаматтық сананы, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді, ұлттық және әлемдік мәдениеттің жетістіктерімен таныстыруды қалыптастыру тетігі ретінде бекітілген. Білім беру ортасы азаматтық тиесілілікті, ұлттық тарихты және мәдени әртүрлілікті түсінуге ықпал етеді. Осыған байланысты білім беру тек мәдени және білім беру функциясын ғана емес, сонымен қатар интеграциялық функцияны да атқарады. Қоғамның дамуы жаңа тәжірибелерді қолданыстағы мәдени ортаға енгізуді болжайды. Бұл саясаттың білім беру аспектісі Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында [8] нақтырақ сипатталған.

Көпэтникалық, көпконфессиялылық, азаматтық бірегейліктің дамуы және мәдени әртүрлілікті сақтау «әртүрліліктегі бірлік» қағидатына негізделген әлеуметтік интеграция моделінің пайда болуына жағдай жасады. Оның мәні ортақ саяси байланысты сақтай отырып, халық топтары арасындағы бар айырмашылықтарды мойындаумен байланысты. Бұл модель шеңберінде этникалық, тілдік, діни және мәдени айырмашылықтар әлеуметтік бөлінудің негізі болып саналмайды. Олардың болуы мемлекеттің әлеуметтік құрылымының бөлігі ретінде танылады. Сонымен қатар, ортақ саяси кеңістіктегі әртүрлі топтардың өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету тетіктері қолдау табады.

Мұндай тетіктерге этносаралық диалог пен мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимыл үшін институционалдық платформа ретінде қызмет ететін Қазақстан халқы Ассамблеясы [19] жатады. Оның маңыздылығы этносаралық келісімге тек мәдени ғана емес, сонымен қатар ұйымдастырушылық және саяси форма берілуінде. Осы арқылы әртүрлі этникалық және мәдени топтар азаматтық қатысудың ортақ жүйесіне кіреді және олардың өкілдігі әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық интеграция мақсаттарымен байланысты.

Бұл тәсіл ұжымдық тиесілілiктің бірнеше деңгейінің болуын болжайды. Этникалық бірегейлік адамды тарихи тәжірибемен және мәдени дәстүрмен байланыстырады. Діни көзқарас адамның дүниетанымын қалыптастырады. Азаматтық бірегейлік саяси қатынастардың ортақ жүйесіне қатысу арқылы әртүрлі топтарды біріктіреді. Бұл элементтердің үйлесімі қазақстандық қоғамға тән көп қырлы сәйкестікті қалыптастырады. Мәдени әртүрлілікті сақтау әлеуметтік өзара әрекеттесу механизмдерін үнемі жаңғыртып отыруды талап етеді. Оларға білім беру тәжірибелері, мәдени алмасу, қоғамдық бірлестіктердің қызметі және мемлекеттік мекемелердің жұмыс істеуі жатады. Бұл процестің мәдени өлшемі 2023–2029 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының мәдени саясат тұжырымдамасында [9] қарастырылған. Бұл құжат мәдени сабақтастық пен этномәдени ерекшелікті сақтау тек отбасылық дәстүр немесе жергілікті қауымдастық деңгейінде ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік мәдени саясат арқылы да қолдау табатынын көрсетеді. Нәтижесінде, мәдени мекемелер топтық ерекшелікті сақтау тетігі ретінде бірнеше бірегейлікті қалыптастыруға қатысады, сонымен бірге әртүрлі мәдени тәжірибелерді ортақ қоғамдық кеңістікке бір уақытта енгізеді.

Өзара әрекеттесудің бұл формалары әртүрлі топтардың біртұтас қоғамдық кеңістікке енуін қамтамасыз етеді. Қазақстандық деректер бізге бірнеше бірегейлікті ортақ саяси кеңістіктегі бірнеше ұжымдық тиесілілік негіздерінің қатар өмір сүруінің моделі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсілде этникалық, мәдени, діни және азаматтық компоненттер өзін-өзі анықтаудың өзара байланысты деңгейлері ретінде әрекет етеді, бірақ олардың әлеуметтік байланыстарға нақты әсері бөлек эмпирикалық тексеруді қажет етеді. Бұл зерттеуде қазақстандық тәжірибе көпұлттылықтың, көпконфессиялық бірегейліктің, азаматтық интеграцияның және мәдени дәстүрлерді сақтаудың үйлесімінің мысалы ретінде қарастырылады.

Қорытынды

Философиялық және әлеуметтік ғылымдардың дамуымен бірегейлік ұғымы өзгерді. Жеке бастың салыстырмалы түрде тұрақты сипаттамасы ретіндегі алғашқы түсінігі оның әлеуметтік детерминанттылығы туралы түсініктермен толықтырылды. Жеке бас жеке тұлғаның өзін-өзі тануының әлеуметтік қатынастар жүйесімен, мәдени нормалармен, институционалдық күтулермен және ұжымдық көріністермен өзара әрекеттесуінің нәтижесі ретінде қарастырылды. Әлеуметтік құрылымның күрделенуінің артуы және ұжымдық байланыстың формаларының өсуі өзін-өзі анықтау шарттарын өзгерткендіктен, ол жеке тұлғаның бекітілген сипаттамасы ретінде қарастырылуды тоқтатты. Ерекше маңыздысы жеке бастың институционалдық өлшемін нақтылау болды, себебі құқықтық нормалар, білім беру саясаты, мәдени институттар және қоғамдық қатысу формалары жеке тұлғаның өзін-өзі түсінуі тиесілілiктің ұжымдық негіздерімен байланысты тұрақты негіздерді қамтамасыз етеді.

Нәтижелер көрсеткендей, көптеген бірегейліктер жаңғырту процестерімен қалыптасқан, әлеуметтік байланыстардың өзгеруімен, әлеуметтік мобильділіктің артуымен, коммуникациялық технологиялардың дамуымен және мәдени байланыстардың кеңеюімен қатар жүреді. Еңбектің әлеуметтік бөлінісінің күрделенуінің артуы жеке тұлғалардың әртүрлі әлеуметтік кеңістіктерге бір мезгілде қосылуына әкелді, олардың әрқайсысы өзін-өзі анықтаудың өзіндік негіздерін қалыптастырды. Жаһандану мәдениетаралық өзара әрекеттесу және трансұлттық коммуникация түрлері арқылы сәйкестік сілтемелерінің санын арттырды. Цифрлық орта онлайн қауымдастықтармен, цифрлық өзін-өзі таныстырумен, онлайн коммуникациямен және әлеуметтік қатысудың жаңа тәсілдерімен байланысты көптік сәйкестікті қалыптастырудың жеке деңгейі ретінде қарастырылды. Нәтижесінде, өзін-өзі анықтау өзара байланысты әлеуметтік, мәдени, азаматтық, кәсіби және цифрлық компоненттер жиынтығына негізделді.

Қазақстанды зерттеу бізге көпұлттылықты, көпконфессиялылықты, азаматтық қауымдастықты және ұлттық мәдени дәстүрлерді сақтауды біріктіретін модель ретінде көпұлттылықты сипаттауға мүмкіндік берді. Өзін-өзі анықтаудың этникалық және діни формалары өздерінің тәуелсіз маңыздылығын сақтап қалды және азаматтық бірегейлікпен қатар дамыды. Қазақстандық жағдайды зерттеу сонымен қатар институционалдық өлшемдердің маңыздылығын көрсетті: құқықтық нормалар, білім беру саясаты, Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі, мәдени институттар, этносаралық диалог және азаматтық қатысу. Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары азаматтық бірегейлікті жалпы мемлекеттік жаңғырту стратегиясымен байланысты қарастыруға мүмкіндік берді. 2023-2029 жылдарға арналған мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамыту тұжырымдамасы білім берудің азаматтық және мәдени интеграциядағы рөлін нақтылады. 2023-2029 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының мәдени саясат тұжырымдамасы мәдени әртүрлілікті сақтау тек жергілікті дәстүрлер арқылы ғана емес, мемлекеттік мәдени механизмдер арқылы да қолдау табатынын көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

1 Kukenov S.N., Gabitov T.K. Researching The Issues Of Ethnic Minorities In Kazakhstan From The Perspective Of Contemporary Philosophy And Existentialism // Journal of Philosophy, Culture & Political Science. 2024. – №89(3) // [Electronic resource] URL: https://openurl.ebsco.com/EPDB%3Agcd%3A13%3A15193901/detailv2?sid=ebsco%3Aplink%3Acrawler-gcd&id=ebsco%3Agcd%3A181004243&crl=c&jrnl=15630307&link_origin=scholar.google.com

2 Ibrayeva A., Zhanbulatova R. Formation of national identity in Kazakhstan: Challenges for the state and society // Journal of Central Asian Studies. - 2022. - №87(3). P. 25-33. // [Электронный ресурс] URL: https://doi.org/10.52536/2788-5909.2022-3.03

3 Sadvokassova A., Burkhanov A., Sharipova D. In Search for Kazakhstani Identity: Societal Perceptions of Kazakhstan's Nation-Building // Nationalism and Ethnic Politics. - 2025. - №31(1). P. 114-137.// [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.1080/13537113.2024.2422198

4 Chermukhambetov Y., Barlybayeva G., Nussipova G., Imanmoldayeva B., Madalieva Z., Chargynova G. Spiritual and Moral Aspects of the Human Problem in the National Consciousness of the Kazakh People // Pharos Journal of Theology. - 2024. - №105(5) // [Electronic resource] URL: https://openurl.ebsco.com/EPDB%3Agcd%3A4%3A19221956/detailv2?sid=ebsco%3Aplink%3Ascholar&id=ebsco%3Agcd%3A180946281&crl=c&link_origin=scholar.google.com

5 Burova E., Sagikyzy A., Jamanbalayeva S., Kassabekova Y., & Shagyrbay A. The role of religion in shaping sociocultural self-identification of society in Kazakhstan // Academic Journal of Interdisciplinary Studies. – 2023. - 12(5). – P. 145-156. // [Electronic resource] URL: https://www.academia.edu/download/118661390/13053.pdf

6 Balabekova L.G. (2025). The problem of humanism in Kazakh philosophy // Bulletin of the Karaganda university History // Philosophy series. - №30(3). – P.254–261. // [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.31489/2025hph3/254-261

7 Manassova M.M., Karipbaev B.I. Socio-philosophical analysis of the phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan // Bulletin of the Karaganda university History. Philosophy series. - 2023. - №109(1), 284-290// [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.31489/2023hph1/284-290

8 Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы // [Электронный ресурс] URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249

9 Об утверждении Концепции культурной политики Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы // [Электронный ресурс] URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000250

10 Etzioni-Halevy E. Social change: The advent and maturation of modern society. Routledge. - 2024. // [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.4324/9781003519805

11 Durkheim E. The Division of Labour in Society. - New York: Macmillan, 1984 // [Electronic resource] URL: https://mypaperhub.com/Durkheim-Emile-The-Division-of-Labour-in-Society.pdf

12 Castells M. The power of identity. - Malden, Mass.: Blackwell Pub, 2004 // [Electronic resource] URL: https://archive.org/details/powerofidentity0000cast_x1l6

13 Уалиханов Ш. О мусульманстве в степи // Чокан Валиханов. Избранные произведения. Под редакцией А.Х. Маргулана. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1958. - С. 187-195.

14 President of the Republic of Kazakhstan. (2024). On approval of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2029: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated July 30, 2024 No. 611. // [Electronic resource] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611

15 Gerfanova E., Rudik Z., Nemchenko N. Exploring the Multidimensional Civic Identity of Adolescents in Kazakhstan // Journal of Culture and Values in Education. - 2025. - №8(3). – P. 284-316. // [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.46303/jcve.2025.36

16 Конституция Республики Казахстан. Конституция принята на республиканском референдуме 15 марта 2026 г. // [Электронный ресурс] URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000

17 Кунанбаев А. Слова назидания // [Электронный ресурс] URL: https://flibusta.su/book/117984-slova-nazidaniya/read/

18. Об образовании. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III. // [Электронный ресурс] URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_

19 Government of the Republic of Kazakhstan (2023). The Assembly of People of Kazakhstan // [Electronic resource] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-berlin/press/article/details/122792?lang=en

Transliteration

1 Kukenov S.N., Gabitov T.K. Researching The Issues Of Ethnic Minorities In Kazakhstan From The Perspective Of Contemporary Philosophy And Existentialism // Journal of Philosophy, Culture & Political Science. 2024. – №89(3) // [Electronic resource] URL: https://openurl.ebsco.com/EPDB%3Agcd%3A13%3A15193901/detailv2?sid=ebsco%3Aplink%3Acrawler-gcd&id=ebsco%3Agcd%3A181004243&crl=c&jrnl=15630307&link_origin=scholar.google.com

2 Ibrayeva A., Zhanbulatova R. Formation of national identity in Kazakhstan: Challenges for the state and society // Journal of Central Asian Studies. - 2022. - №87(3). R. 25-33. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://doi.org/10.52536/2788-5909.2022-3.03

3 Sadvokassova A., Burkhanov A., Sharipova D. In Search for Kazakhstani Identity: Societal Perceptions of Kazakhstan's Nation-Building // Nationalism and Ethnic Politics. - 2025. - №31(1). R. 114-137.// [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.1080/13537113.2024.2422198

4 Chermukhambetov Y., Barlybayeva G., Nussipova G., Imanmoldayeva B., Madalieva Z., Chargynova G. Spiritual and Moral Aspects of the Human Problem in the National Consciousness of the Kazakh People // Pharos Journal of Theology. - 2024. - №105(5) // [Electronic resource] URL: https://openurl.ebsco.com/EPDB%3Agcd%3A4%3A19221956/detailv2?sid=ebsco%3Aplink%3Ascholar&id=ebsco%3Agcd%3A180946281&crl=c&link_origin=scholar.google.com

5 Burova E., Sagikyzy A., Jamanbalayeva S., Kassabekova Y., & Shagyrbay A. The role of religion in shaping sociocultural self-identification of society in Kazakhstan // Academic Journal of Interdisciplinary Studies. – 2023. - 12(5). – R. 145-156. // [Electronic resource] URL: https://www.academia.edu/download/118661390/13053.pdf

6 Balabekova L.G. (2025). The problem of humanism in Kazakh philosophy // Bulletin of the Karaganda university History // Philosophy series. - №30(3). – R.254–261. // [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.31489/2025hph3/254-261

7 Manassova M.M., Karipbaev B.I. Socio-philosophical analysis of the phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan // Bulletin of the Karaganda university History. Philosophy series. - 2023. - №109(1), 284-290// [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.31489/2023hph1/284-290

8 Ob utverzhdenii Koncepcii razvitija doshkol'nogo, srednego, tehnicheskogo i professional'nogo obrazovanija Respubliki Kazahstan na 2023 – 2029 gody // [Jelektronnyj resurs] URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249

9 Ob utverzhdenii Koncepcii kul'turnoj politiki Respubliki Kazahstan na 2023 – 2029 gody // [Jelektronnyj resurs] URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000250

10 Etzioni-Halevy E. Social change: The advent and maturation of modern society. Routledge. - 2024. // [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.4324/9781003519805

11 Durkheim E. The Division of Labour in Society. - New York: Macmillan, 1984 // [Electronic resource] URL: https://mypaperhub.com/Durkheim-Emile-The-Division-of-Labour-in-Society.pdf

12 Castells M. The power of identity. - Malden, Mass.: Blackwell Pub, 2004 // [Electronic resource] URL: https://archive.org/details/powerofidentity0000cast_x1l6

13 Ualihanov Sh. O musul'manstve v stepi // Chokan Valihanov. Izbrannye proizvedenija. Pod redakciej A.H. Margulana. – Alma-Ata: Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1958. - S. 187-195.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

14 President of the Republic of Kazakhstan. (2024). On approval of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2029: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated July 30, 2024 No. 611. // [Electronic resource] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611

15 Gerfanova E., Rudik Z., Nemchenko N. Exploring the Multidimensional Civic Identity of Adolescents in Kazakhstan // Journal of Culture and Values in Education. - 2025. - №8(3). – R. 284-316. // [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.46303/jcve.2025.36

16 Konstitucija Respubliki Kazahstan. Konstitucija prinjata na respublikanskom referendume 15 marta 2026 g. [Constitution of the Republic of Kazakhstan. The Constitution was adopted in a national referendum on March 15, 2026.]// [Jelektronnyj resurs] URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000

17 Kunanbaev A. Slova nazidanija [Words of Edification] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://flibusta.su/book/117984-slova-nazidaniya/read/

18. Ob obrazovanii. Zakon Respubliki Kazahstan ot 27 ijulja 2007 goda № 319-III [On Education. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007, No. 319-III] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_

19 Government of the Republic of Kazakhstan (2023). The Assembly of People of Kazakhstan // [Electronic resource] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-berlin/press/article/details/122792?lang=en

Р.Қ. Қадыржанов, М.Ю. Насырова

Социально-философский анализ множественной идентичности в Казахстане

Аннотация. Цель исследования заключается в выявлении взаимосвязи между процессами модернизации и формированием полиэтнической идентичности, рассматриваемой как одна из форм множественной идентичности в условиях трансформации основ социальной, культурной и политической принадлежности. Исследование носит теоретический и социально-политический характер и основывается на историко-философском, сравнительном и структурно-функциональном подходах. Для анализа представлений о личной и гражданской идентичности, национальной интеграции, политическом сообществе и культурном плюрализме использовались методы концептуального анализа, синтеза и интерпретации философских и социально-гуманитарных концепций. Казахстан рассматривается как пример формирования полиэтничности в контексте развития многоэтнического, многоконфессионального общества и гражданского сообщества. Идентичность характеризуется не как относительно устойчивое свойство личности, а как многоуровневая система социальных, культурных и политических связей. Концептуальный анализ позволил связать формирование множественной идентичности с усложнением социальных структур, расширением социальных связей, ростом социальной мобильности, а также развитием глобальных коммуникаций и цифровой среды. Гражданская, этническая, культурная, религиозная и цифровая идентичности рассматриваются как формы принадлежности, которые могут одновременно функционировать и формировать взаимосвязанную структуру самоопределения. Национальная интеграция в условиях культурного плюрализма характеризуется сочетанием различных уровней принадлежности в рамках единого политического пространства. Риск социальной фрагментации связывается с ослаблением интегрирующих институтов, тогда как социальная консолидация обеспечивается посредством правовых норм, образовательных механизмов и гражданского участия. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его

результатов при разработке образовательных программ, анализе процессов социальной интеграции, а также формировании политики в сфере национальной идентичности и культурного многообразия в условиях модернизации.

Ключевые слова: гражданственность, этническая группа, плюрализм, национальная интеграция, консолидация, культурное многообразие, самоопределение, идентичность.

R. Kadyrzhanov, M. Nassyrova

A Socio-Philosophical Analysis of Multiple Identity in Kazakhstan

Abstract. The aim of the study is to identify the relationship between modernization processes and the formation of multiethnic identity, understood as a form of multiple identity within the context of transformations in the foundations of social, cultural, and political belonging. The study is theoretical and socio-political in nature and is based on historical-philosophical, comparative, and structural-functional approaches. To analyze concepts of personal and civic identity, national integration, political community, and cultural pluralism, the study employs methods of conceptual analysis, synthesis, and interpretation of philosophical and social science concepts. Kazakhstan is considered as an example of the formation of multiethnicity in the context of the development of a multiethnic, multiconfessional society and a civic community. Identity is characterized not as a relatively stable attribute of an individual, but as a multilevel system of social, cultural, and political relations. Conceptual analysis made it possible to associate the formation of multiple identities with the increasing complexity of social structures, the expansion of social ties, the growth of social mobility, as well as the development of global communications and the digital environment. Civic, ethnic, cultural, religious, and digital identities are considered as forms of belonging that can function simultaneously and constitute an interconnected structure of self-identification. National integration in conditions of cultural pluralism is characterized by the combination of different levels of belonging within a common political space. The risk of social fragmentation is associated with the weakening of integrative institutions, whereas social consolidation is supported through legal norms, educational mechanisms, and civic participation. The practical significance of the study lies in the possibility of applying its findings to the development of educational programs, the analysis of social integration processes, and the formulation of policies concerning national identity and cultural diversity in the context of modernization.

Keywords: civic identity, ethnic group, pluralism, national integration, consolidation, cultural diversity, self-identification, identity.

Қаржыландыру. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (BR31714927 «Көпқырлы бірегейліктер және қазақстандық динамиканың әлеуметтік аясындағы қоғамдық консенсус: гибридті үндеулер жағдайында азаматтық бірлік үлгісін іздеу»)

Авторлардың үлесі. Қадыржанов Р.Қ., Насырова М. зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, талдау жүргізуге, мәтінін дайындауға және оны жариялауға, рәсімдеуге тең дәрежеде үлес қосты.

Келіп түсті 08.10.2026
Қабылданды 14.10.2026

МРНТИ 02.41.51 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.08

ГИБРИДНОСТЬ ДО САМОНАЗВАНИЯ: РЕФЛЕКСИВНЫЙ РАЗРЫВ ИДЕНТИЧНОСТИ НА МАТЕРИАЛЕ ОПРОСА КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ

[1]А.Г. Сабитов, [2]А.С. Танабаева[*], [3]Д.В. Бакарасов,
[4]С.Е. Нурмуратов, [5]Ж.Н. Бекенова
[1,3,4]Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (Алматы, Казахстан)
[2]Казахско-Американский университет (Алматы, Казахстан)
[5]Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
[1]almas.sabitov.founder@gmail.com, [2]anarasaduakas2030@gmail.com,
[3]denis.bakarassov@gmail.com, [4]s.nurmuratov@mail.ru, [5]bekenova.zhumagul@kaznu.kz

[1]A. Sabitov, [2]A. Tanabayeva[*], [3]D. Bakarassov, [4]S. Nurmuratov, [5]Zh.N. Bektenova
[1,3,4]Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)
[2]Kazakh-American University (Almaty, Kazakhstan)
[5]Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
[1]almas.sabitov.founder@gmail.com, [2]anarasaduakas2030@gmail.com,
[3]denis.bakarassov@gmail.com, [4]s.nurmuratov@mail.ru, [5]bekenova.zhumagul@kaznu.kz

Ссылка: Сабитов А.Г., Танабаева А.С., Бакарасов Д.В., Нурмуратов С.Е., Бекенова Ж.Н. Гибридность до самоназвания: рефлексивный разрыв идентичности на материале опроса казахстанских студентов // *Аль-Фараби.* – 2026. – Т. 24. № 4(96). – С. 103-117.

Аннотация. В работе исследуется несовпадение между сообщаемой множественной культурно-социальной принадлежностью и выбором «смешанной» идентичности. Это наблюдаемое несовпадение обозначено как рефлексивный разрыв. Материал исследования включает неслучайную выборку 234 студентов, опрошенных онлайн 13–25 февраля 2026 года. Применены таблицы сопряжённости, критерий χ^2 Пирсона, коэффициент φ и бинарная логистическая регрессия. Множественную принадлежность отметили 73,9% респондентов. Профиль «множественность без смешанного самоназвания» составил 48,7% выборки (95% ДИ: 42,4–55,1) и 65,9% среди участников с множественной принадлежностью (95% ДИ: 58,6–72,5). Половина носителей разрыва ранее встречала термин «гибридная идентичность», а 78,1% выбрали одну из предложенных содержательных интерпретаций. Множественная принадлежность была связана с более высокими шансами смешанного самоназвания (ОШ = 2,38; 95% ДИ: 1,11–5,11) и внутреннего конфликта (скорректированное ОШ = 2,64; 95% ДИ: 1,36–5,15). Самоназвание независимой связи с конфликтом не показало. «Рефлексивный разрыв» описывает отношение между ответами, а не психологический дефицит или доказанную

* Автор-корреспондент: А.С. Танабаева, anarasaduakas2030@gmail.com

временную стадию. Практическая множественность может не становиться главным именем «Я» даже при доступном понятийном словаре.

Ключевые слова: гибридная идентичность, множественная принадлежность, самоназвание, рефлексивный разрыв, студенческая молодёжь, Казахстан, внутренний конфликт.

Введение

Идентичность похожа на карту, которая всегда немного запаздывает за местностью: человек уже живёт между несколькими культурными берегами, а линия его самоописания всё ещё проведена по прежнему руслу. Это запаздывание обычно остаётся за пределами измерения. Исследователь фиксирует принадлежность или ярлык, но редко спрашивает, совпали ли они. Между тем именно несовпадение может быть ключом к пониманию современной идентичности. Оно показывает не только то, кем субъект себя считает, но и то, какую часть собственного опыта он ещё не перевёл в устойчивое имя.

Понятие гибридности вошло в гуманитарные науки как способ мыслить формы жизни, которые не помещаются в логику чистого происхождения и закрытых культурных границ. В постколониальной теории Х. Бхабхи гибридность связана с промежуточным пространством производства новых значений [1]. У С. Холла культурная идентичность понимается не как завершённая сущность, а как позиционирование внутри истории и репрезентации [2]. Эти подходы освободили анализ от предположения, будто смешение есть отклонение от нормы. Однако мы можем заметить, что их успех породил обратный риск. Аналитическое понятие стало слишком легко переноситься на самих акторов. Если исследователь видит гибридную конфигурацию, то субъекту нередко молчаливо приписывается и гибридное самосознание.

Такой перенос смешивает два уровня. Р. Брубейкер и Ф. Купер предложили различать идентичность как категорию анализа и как категорию практики [3]. Первая создаётся исследователем. Вторая принадлежит языку повседневного самоопределения. Их совпадение нельзя считать заранее данным. Человек может участвовать в нескольких культурных мирах, менять регистры речи и нормы поведения, но не считать себя «смешанным». Возможна и обратная ситуация. Когда смешанное самоназвание может выражать биографический нарратив, хотя одновременная принадлежность к нескольким сообществам субъективно не переживается. Поэтому самоназвание следует изучать как отдельный социальный акт, а не как прозрачное отражение положения субъекта.

Социальная психология уже располагает средствами для различения множественности и её внутренней организации. Концепция сложности социальной идентичности описывает то, как человек представляет отношения между своими групповыми членствами [4]. Модель интеграции бикультурной идентичности разводит восприятие дистанции и конфликта между культурными ориентациями [5]. Когнитивно-развивающий подход показывает, что множественные идентичности могут проходить через категоризацию, компартментализацию и

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

интеграцию [6]. Позднее эта логика получила психометрическое развитие в шкале интеграции мультикультурной идентичности [7]. Исследования этнокультурного конфликта, в свою очередь, доказали, что наличие нескольких культурных связей и напряжение между ними не являются одним и тем же феноменом [8].

Но мы видим, что и в этих моделях недостаточно прояснён переход от конфигурации опыта к имени. Интеграция отвечает на вопрос, как элементы идентичности соотносятся внутри Я. Самоназвание отвечает на другой вопрос: в какой форме субъект готов сделать это соотношение явным. Между ними находится рефлексивная артикуляция. Она включает распознавание множественности, доступность понятия и готовность применить его к себе. Эти операции могут расходиться во времени и по смыслу. Поэтому гибридность не обязана начинаться с декларации «*я - гибрид*». Она может сначала существовать как режим повседневного переключения, совмещения и напряжения.

В поздней современности вероятность такого расхождения возрастает. Диалогическое Я формируется во множестве реальных и воображаемых позиций [9]. Рефлексивный проект личности требует непрерывного согласования биографии с меняющимися условиями [10]. Глобализация добавляет к локальным источникам самоопределения транснациональные и медиатизированные репертуары [11]. При этом культурные ориентации не вытесняют друг друга механически. Современные модели аккультурации исходят из их относительной независимости и множественности траекторий [12]. Следовательно, объективное расширение репертуара принадлежностей не гарантирует ни их субъективной интеграции, ни появления нового имени.

Казахстан представляет особенно продуктивный контекст для такого вопроса. Его социальное пространство исторически соединяет этничность, язык, гражданство, религию, регион и постсоветские формы мобильности. Исследования показывают, что множественные идентичности здесь не являются новым исключением [13]. На уровне государственного дискурса сосуществуют модели казахскости, казахстанскости и транснациональной открытости [14]. На уровне массовых представлений национальная гордость, язык и религия образуют неодинаковые комбинации [15]. Новейшая казахстанская дискуссия также связывает множественную идентичность с демографической, языковой и гражданской конфигурацией общества [16]. Этот контекст требует от нас не выбора между «традиционным» и «глобальным», а анализа того, как субъект удерживает их вместе и как называет такое удержание.

Само несовпадение переживаемой множественности и выбираемого ярлыка не является неизвестным эффектом. Исследования многорасовой идентификации показали контекстуальную изменчивость самоклассификации и зависимость ответа от предложенных категорий, особенно при принудительном единичном выборе [17–19]. Новизна нашей работы состоит поэтому не в объявлении любого несовпадения новым фактом. Она заключается в переносе вопроса за пределы расового происхождения и в его операционализации на казахстанском материале как отношения между культурно-социальной множественностью, доступностью

понятия, самоназванием и конфликтом. Рефлексивный разрыв именует измеренное несовпадение этих уровней, но не дефицит рефлексии у субъекта.

Соответственно, цель нашей работы состоит в том, чтобы концептуализировать и эмпирически выявить рефлексивный разрыв между сообщаемой множественной принадлежностью и смешанным самоназванием в изученной студенческой выборке. Мы проверяем два ожидания.

Первое: множественная принадлежность связана с большей вероятностью смешанного самоназвания, но профиль M = 1, S = 0 остаётся распространённым.

Второе: внутренний конфликт связан с множественной принадлежностью, тогда как для самого ярлыка «смешанная» такая связь может отсутствовать.

Отметим, что наша формулировка не предполагает временной последовательности между «опытом» и «именем». Наш теоретический вклад состоит в разведении измеряемой принадлежности, лексической доступности, самоназвания и нормативной оценки.

Методология

Наше исследование имеет поперечный разведывательно-аналитический дизайн. Эмпирическую базу составили 234 полные записи электронной анкеты, полученные с 13 по 25 февраля 2026 года. Прямые персональные идентификаторы в аналитическом файле отсутствовали. Оснований считать отбор вероятностным нет, поэтому выборка аналитически рассматривается как неслучайная. Выводы относятся к изученной группе и не экстраполируются на всех студентов Казахстана. В выборке 165 мужчин (70,5%) и 69 женщин (29,5%). Возраст 219 респондентов составлял 18-20 лет (93,6%). На первом курсе учились 93 человека, на втором 83, на третьем 52, на четвёртом 5. Один респондент указал докторантуру. Вариант «технические науки и IT» выбрали 211 участников (90,2%).

Участие в соцопросе было добровольным и анонимным. В начале анкеты было получено информированное согласие от каждого участника.

Ключевые переменные образованы из одиночных вопросов. Множественная принадлежность (M) кодировалась нами как 1 при ответах «да» или «скорее да» на вопрос об одновременной принадлежности к нескольким культурным или социальным сообществам; «скорее нет» и «нет» кодировались как 0. Поскольку вопрос соединяет культурные и социальные сообщества, M фиксирует широкую субъективную множественность, а не гибридную идентичность как таковую. Смешанное самоназвание (S) кодировалось нами как 1 при выборе варианта «смешанная» среди пяти взаимоисключающих ответов; остальные варианты образовали S = 0. Аналитический термин «гибридная» и анкетный вариант «смешанная» мы не считали полными синонимами. У нас S служит минимальным прокси явного самообозначения, а разрыв несовпадением именно этих двух измерительных операций.

Рефлексивный разрыв определён нами как наблюдаемый профиль M = 1, S = 0. Его безусловная выборочная доля рассчитывалась как 114/234, условная

ISSN 1999-5911 (Print) ISSN 2960-2173 (Online)

доля среди участников с M = 1 как 114/173. Для обеих долей приведены 95%-ные интервалы Уилсона. Пересечение M и S образовало четыре описательных профиля. Заметим, что эта типология не является латентной классификацией личности. Она также не доказывает, что множественный опыт хронологически предшествовал самоназванию или оставался нерефлексивным.

Знакомство с понятием задавалось вопросом о прежнем контакте с термином «гибридная идентичность». Для моделей ответы «слышал(а), но не углублялся(ась)» и «да, хорошо знаком(а)» мы объединили и сопоставили с ответом «слышу впервые». Отдельно мы проверили исходную трёхкатегориальную форму. Следующий вопрос предлагал три содержательные интерпретации термина и вариант «затрудняюсь ответить». Он использован нами как дополнительный описательный индикатор понимания, а не как валидированная шкала. Внутренний конфликт мы кодировали как 1 при ответах «иногда» или «часто» на вопрос о конфликте между традиционными ценностями и современным образом жизни; «редко» и «никогда» мы кодировали как 0.

Нами были рассчитаны частоты, таблицы сопряжённости, χ^2 Пирсона и коэффициент φ для таблиц 2 × 2. Две бинарные логистические модели оценивали шансы смешанного самоназвания и внутреннего конфликта. Результаты представлены как отношения шансов (ОШ) с 95%-ными доверительными интервалами; порог $p < 0{,}05$. В модели конфликта дополнительно сопоставлены коэффициенты M и S с помощью критерия Вальда. Устойчивость связи M и S проверена на исходной четырёхкатегориальной переменной принадлежности. Контраст курса включал третий–четвёртый курсы бакалавриата. Единственное наблюдение докторанта для этого контраста кодировано как 0. Все 234 записи полны. Одиночные категориальные вопросы не суммировались в психометрическую шкалу [20].

Множественность опыта и границы самоназвания

Множественную культурную или социальную принадлежность признали 173 студента (73,9%). В то же время вариант «смешанная» выбрали 69 человек (29,5%). Уже это несовпадение показывает, что множественность опыта и форма самоописания имеют разные эмпирические объёмы. Оно не означает, что остальные участники обладают «неверным» сознанием. Цифровое, глобальное или национально-религиозное самоопределение может оставаться для них более значимым, чем способ соединения принадлежностей. Самоназвание и структура опыта отвечают на разные вопросы.

Профиль M = 1, S = 0 включал 114 человек, или 48,7% выборки (95% ДИ: 42,4–55,1). Среди участников с M = 1 его доля составила 65,9% (95% ДИ: 58,6–72,5). Полное совпадение множественности и смешанного самоназвания зафиксировано у 59 человек (25,2% выборки). Ещё 10 респондентов (4,3%) выбрали смешанное самоназвание при M = 0; у 51 человека (21,8%) отсутствовали оба признака. Эти доли описывают ответы в данной выборке, а не скрытые типы личности.

Таблица-1. Характеристики выборки и основные распределения (N = 234)

Показатель	n	%
Женщины	69	29,5
Возраст 18–20 лет	219	93,6
Технические науки и IT	211	90,2
Множественная принадлежность	173	73,9
Смешанное самоназвание	69	29,5
Внутренний конфликт: иногда/часто	105	44,9
Ранее слышали термин	114	48,7
Совместимость национального и глобального	211	90,2
Гибридность — естественный результат	95	40,6
Гибридность способствует толерантности	109	46,6
Связь с новой моделью гражданственности	167	71,4
Усиление гражданской активности	66	28,2

Таблица-2. Профили соответствия множественной принадлежности и самоназвания

Профиль	n	% выборки	% знакомы с термином	% с конфликтом
Множественность с самоназванием	59	25,2	55,9	54,2
Множественность без самоназвания: рефлексивный разрыв	114	48,7	50,0	50,0
Самоназвание без множественности	10	4,3	60,0	40,0
Нет обоих признаков	51	21,8	35,3	23,5

Доступность понятия и структура рефлексивного разрыва

При бинарной кодировке множественная принадлежность была слабо связана со смешанным самоназванием: $\chi^2(1) = 6{,}80$; $p = 0{,}009$; $\varphi = 0{,}171$. Доля S = 1 составила 34,1% при M = 1 и 16,4% при M = 0. В скорректированной модели M = 1 соответствовало более высоким шансам смешанного самоназвания (ОШ = 2,38; 95% ДИ: 1,11–5,11; p = 0,026). Однако анализ с исходными четырьмя категориями принадлежности дал $\chi^2(3) = 7{,}60$; $p = 0{,}055$. Следовательно, первое ожидание поддерживается основной бинарной спецификацией, но сила вывода зависит от порога дихотомизации.

Прежнее знакомство с термином само по себе не объясняло выбор ярлыка. Выражение «гибридная идентичность» впервые увидели 120 человек (51,3%), ранее слышали о нём 92 (39,3%), хорошо знали 22 (9,4%). Доля S = 1 возрастала от 25,0 до 33,7 и 36,4% соответственно, но различия были статистически

неопределёнными: $\chi^2(2) = 2,45$; $p = 0,294$. В скорректированной модели бинарный индикатор знакомства также не был связан с S (ОШ = 1,41; 95% ДИ: 0,79–2,51; $p = 0,250$).

В профиле M = 1, S = 0 ровно 57 участников впервые встретили термин в анкете, а 57 были знакомы с ним ранее. Кроме того, 89 из 114 участников этой группы (78,1%) выбрали одну из трёх содержательных интерпретаций термина, а не вариант «затрудняюсь ответить».

Следовательно, мы можем сказать, что отсутствие прежнего контакта со словом не является универсальным объяснением разрыва. Эти данные, однако, не показывают, обладали ли респонденты устойчивым гибридным самопониманием, сознательно отвергали ярлык или выбрали более значимую единичную категорию.

Конфликт до имени

Внутренний конфликт между традиционными ценностями и современным образом жизни возникал «иногда» или «часто» у 105 респондентов (44,9%). Его доля составила 51,4% при M = 1 и 26,2% при M = 0: $\chi^2(1) = 11,59$; $p < 0,001$; $\varphi = 0,223$. Для смешанного самоназвания различие было меньше и статистически неопределённо: 52,2% при S = 1 против 41,8% при S = 0; $\chi^2(1) = 2,11$; $p = 0,146$; $\varphi = 0,095$. Таким образом, в двумерном анализе доказательность связи с конфликтом была выше для M, чем для S; различие самих коэффициентов здесь ещё не проверяется.

В многомерной модели M = 1 было связано с более высокими шансами внутреннего конфликта при контроле самоназвания, знакомства с термином, пола и курса (ОШ = 2,64; 95% ДИ: 1,36–5,15; $p = 0,004$). Для S = 1 независимая связь не обнаружена (ОШ = 1,20; 95% ДИ: 0,66–2,18; $p = 0,555$), как и для знакомства с термином (ОШ = 1,19; 95% ДИ: 0,69–2,06; $p = 0,527$). При этом прямое сопоставление коэффициентов M и S критерием Вальда не достигло принятого порога значимости ($p = 0,104$). Паттерн согласуется со вторым ожиданием, но не доказывает, что конфликт порождается множественностью и предшествует ярлыку.

Женщины чаще сообщали о конфликте, чем мужчины: 59,4% против 38,8%; связь сохранилась после контроля других предикторов (ОШ = 2,16; 95% ДИ: 1,19–3,91; $p = 0,011$). Неравный состав выборки и отсутствие измерений гендерных норм не позволяют объяснить это различие. Контраст третьего–четвёртого курсов бакалавриата с остальными наблюдениями также не показал независимой связи (ОШ = 1,55; 95% ДИ: 0,83–2,91; $p = 0,172$).

Таблица-3. Логистические модели самоназвания и внутреннего конфликта

Исход	Предиктор	ОШ	95% ДИ	p
Модель 1: смешанное самоназвание	Множественная принадлежность	2,38	1,11–5,11	0,026
	Знакомство с термином	1,41	0,79–2,51	0,250

Исход	Предиктор	ОШ	95% ДИ	p
	Внутренний конфликт	1,23	0,68–2,22	0,498
	Женский пол	1,26	0,68–2,37	0,462
Модель 2: внутренний конфликт	Множественная принадлежность	2,64	1,36–5,15	0,004
	Смешанное самоназвание	1,20	0,66–2,18	0,555
	Знакомство с термином	1,19	0,69–2,06	0,527
	Женский пол	2,16	1,19–3,91	0,011
	Третий–четвёртый курс бакалавриата	1,55	0,83–2,91	0,172

Примечание. ОШ - отношение шансов; ДИ - доверительный интервал. Модель 1 включает множественную принадлежность, знакомство с термином, внутренний конфликт и пол. Модель 2 включает множественную принадлежность, смешанное самоназвание, знакомство с термином, пол и контраст третьего–четвёртого курсов бакалавриата. N = 234. R^2 Мак-Фаддена равен 0,036 и 0,069 соответственно. Модели оценивают связи и не предназначены для классификации.

Нормативная совместимость и практическое напряжение

В наших данных мы выявили ещё одно продуктивное несовпадение. Возможность одновременно быть носителем национальных традиций и частью глобальной культуры признали 211 респондентов (90,2%). Однако 44,9% сообщали о повторяющемся внутреннем конфликте между традиционным и современным. Нормативная совместимость, следовательно, не равна бесконфликтной интеграции.

Мы можем заключить, что человек может считать два мира совместимыми в принципе и всё же сталкиваться с трудностью их согласования в конкретных решениях. Универсальная формула согласия существует легче, чем биографическая практика согласования.

Мы также обнаружили, что общественная допустимость гибридности оказалась шире её личного присвоения. Связь гибридности с новой моделью гражданственности признали 71,4% участников, с толерантностью 46,6%, естественным результатом общественного развития 40,6%, с гражданской активностью 28,2%; смешанное самоназвание выбрали 29,5%. Эти вопросы не образуют общей шкалы, поэтому проценты нельзя непосредственно вычитать друг из друга. Распределение лишь указывает, что публичное нормативное признание не тождественно самокатегоризации.

Обсуждение

Итак, полученные нами результаты требуют рассматривать гибридную идентичность как многоуровневый объект.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Первый уровень: сообщаемая принадлежность к нескольким культурным или социальным сообществам. Это широкая множественность, а не прямое измерение гибридности.

Второй уровень: знакомство с термином и способность предложить его содержательное толкование.

Третий: выбор смешанного самоназвания в условиях единичного ответа.

Четвёртый: нормативные оценки последствий гибридности.

Отметим, что эти уровни эмпирически расходятся и не образуют доказанной временной лестницы.

Рефлексивный разрыв обозначает центральную асимметрию: сообщаемая множественность шире, чем готовность выбрать идентичность «смешанная». Это не шкала зрелости и не диагноз. Отказ от ярлыка может сохранять более конкретное цифровое, глобальное или национально-религиозное самоопределение. Поэтому S = 0 нельзя трактовать как отсутствие множественности, а M = 1 автоматически объявлять гибридной идентичностью.

В этом смысле понятие развивает различие между категориями анализа и практики [3]. Оно делает их несовпадение наблюдаемым, но не раскрывает его механизм. Один и тот же профиль M = 1, S = 0 может выражать конкуренцию словарей, непригодность общего ярлыка, приоритет другой идентичности или эффект принудительного выбора. Различить эти варианты способны интервью, многоответные инструменты и продольный дизайн. Таблица сопряжённости фиксирует расстояние между ответами. И его субъективный смысл ещё предстоит установить.

Наши результаты также дополняют модели сложности и интеграции идентичности. Сложность описывает субъективную архитектуру членств [4], а интеграция описывает способы их соединения и переживания совместимости [5–7]. Рефлексивный разрыв вводит иной параметр: степень совпадения между этой архитектурой и публично доступным самоописанием. Он не заменяет существующие конструкты. Он показывает, почему одинаковая множественность может иметь разные дискурсивные исходы. Один субъект присваивает смешанное имя. Другой пользуется несколькими регистрами, но сохраняет единичное имя. Третий признаёт термин, но отвергает его как слишком общий.

Полагаем, что результат о конфликте наиболее содержателен, но не окончателен. В одной модели M имело независимую связь с конфликтом, а S нет. Однако поперечный дизайн и статистически неопределённый контраст коэффициентов ($p = 0{,}104$) не позволяют нам утверждать, что напряжение возникает «до» имени или что имя не может на него влиять. Мы обосновали более узкий вывод. А именно, в данной спецификации доказательность связи выше для сообщаемой множественности, чем для смешанного ярлыка. То есть, данные не поддерживают стигматизацию самого самоназвания, но и не устанавливают механизм конфликта.

Полагаем, что для Казахстана наш вывод имеет особое значение. Макроописания национальной идентичности часто организованы вокруг

отношения этнического и гражданского, казахского и казахстанского, локального и транснационального [13–16]. Наши данные показывают микросоциальную сторону той же проблемы. Эти полюса соединяются не только в государственных формулах. Они ежедневно удерживаются отдельным субъектом. Его принадлежности могут быть множественными даже тогда, когда его самоназвание остаётся единичным. Следовательно, устойчивость общей гражданской рамки зависит не от устранения множественности, а от возможности проживать её без принудительного выбора и без хронического конфликта.

Сопоставление с ранее опубликованным исследованием онтологической гибридизации студенческой повседневности позволяет нам провести дополнительную границу. В той работе гибридность означала взаимопроникновение цифрового и физического в структуре реальности [21]. Здесь мы анализируем культурно-социальную множественность и её рефлексивное имя. Эти процессы могут пересекаться, но не должны смешиваться. Цифровая инфраструктура расширяет репертуар контактов и ролей, однако из этого не следует автоматическое смешанное самоназвание. Общим остаётся принцип асимметрии: социальная реальность меняется неодинаково по разным измерениям и не обязана сразу становиться прозрачной для субъекта.

Ограничения исследования

Наше исследование имеет шесть ограничений.

Во-первых, локальная неслучайная выборка с преобладанием участников 18–20 лет, мужчин и студентов технических и IT-направлений не репрезентирует студенчество Казахстана.

Во-вторых, поперечный дизайн не устанавливает временной порядок. Слово «до» в заглавии обозначает логическое несовпадение измеренных уровней, а не доказанную индивидуальную последовательность.

В-третьих, одиночный вопрос M объединяет культурные и социальные сообщества и не заменяет валидированную шкалу интеграции идентичности.

В-четвёртых, единичный выбор из пяти вариантов мог искусственно увеличить профиль M = 1, S = 0. Участник не мог одновременно выбрать, например, глобальную и смешанную идентичности.

В-пятых, дихотомизация упростила интерпретацию, но анализ чувствительности показал зависимость результата от порога кодирования.

В-шестых, самоотчёт подвержен общей вариативности метода и социальной желательности.

Соответственно, мы можем отметить, что будущие исследования должны сочетать многоответное самоописание, валидированные шкалы, когнитивные интервью и повторные измерения.

Заключение

Итак, в изученной нами выборке профиль M = 1, S = 0 охватил 48,7% участников (95% ДИ: 42,4–55,1) и 65,9% респондентов с множественной

принадлежностью (95% ДИ: 58,6–72,5). Множественность была связана с более высокими шансами смешанного самоназвания, но не делала его типичным. Половина носителей разрыва ранее встречала термин, а большинство выбрало его содержательную интерпретацию. Следовательно, мы можем заключить, что лексическая доступность не является достаточным объяснением самоназвания.

Главный наш вывод состоит в том, что гибридность аналитически продуктивнее мыслить как отношение между множественностью, словарём и режимом самоописания. В этой выборке конфликт был связан с M, но не с S. Такая асимметрия не доказывает ни временного первенства множественности, ни различия двух коэффициентов. Она переносит исследовательский вопрос с ярлыка на условия, при которых несколько принадлежностей становятся (или не становятся) единым именем «Я».

Понятие рефлексивного разрыва позволяет вернуть в анализ эту невидимую работу. Оно предохраняет исследователя от двух ошибок. А именно, объявлять гибридным всякого, чьи принадлежности множественны и считать негибридным всякого, кто не пользуется соответствующим именем.

Между социальной конфигурацией и словом расположен субъект. Он не только отражает свои связи, но и решает, какие из них сделать основанием публичного «Я». Поэтому опоздание карты не является её дефектом. Иногда это след свободы как право человека не совпасть с категорией, которая уже кажется очевидной наблюдателю.

Список литературы

1 Bhabha, H. K. (2012). The location of culture. The Location of Culture (pp. 1–408). Taylor and Francis. https://doi.org/10.4324/9780203820551

2 Hall, S. (2014). CULTURAL IDENTITY AND DIASPORA. In The Postcolonial Studies Reader, Third Edition (pp. 497–501). Taylor and Francis. https://doi.org/10.4324/9780429469039-101

3 Brubaker, R., Cooper, F. Beyond “identity”. Theory and Society 29, 1–47 (2000). https://doi.org/10.1023/A:1007068714468

4 Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social Identity Complexity. Personality and Social Psychology Review, 6(2), 88-106. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0602_01

5 Benet-Martínez, V. and Haritatos, J. (2005), Bicultural Identity Integration (BII): Components and Psychosocial Antecedents. Journal of Personality, 73: 1015-1050. https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2005.00337.x

6 Amiot, C. E., de la Sablonnière, R., Terry, D. J., & Smith, J. R. (2007). Integration of Social Identities in the Self: Toward a Cognitive-Developmental Model. Personality and Social Psychology Review, 11(4), 364-388. https://doi.org/10.1177/1088868307304091

7 Yampolsky, M. A., Amiot, C. E., & de la Sablonnière, R. (2016). The Multicultural Identity Integration Scale (MULTIIS): Developing a comprehensive measure for configuring one’s multiple cultural identities within the self. Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology, 22(2), 166–184. https://doi.org/10.1037/cdp0000043

8 Ward, C., Stuart, J., & Kus, L. (2011). The Construction and Validation of a Measure of Ethno-Cultural Identity Conflict. Journal of Personality Assessment, 93(5), 462–473. https://doi.org/10.1080/00223891.2011.558872

9 Hermans, H. J. M., & Dimaggio, G. (2007). Self, Identity, and Globalization in Times of Uncertainty: A Dialogical Analysis. Review of General Psychology, 11(1), 31-61. https://doi.org/10.1037/1089-2680.11.1.31

10 Giddens, A. (2020). Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. In The New Social Theory Reader (pp. 354–361). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003060963-59

11 Arnett, J. J. (2002). The psychology of globalization. American Psychologist, 57(10), 774–783. https://doi.org/10.1037/0003-066X.57.10.774

12 Schwartz, S. J., Unger, J. B., Zamboanga, B. L., & Szapocznik, J. (2010). Rethinking the concept of acculturation: Implications for theory and research. American Psychologist, 65(4), 237–251. https://doi.org/10.1037/a0019330

13 Schatz, E. (2000). The Politics of Multiple Identities: Lineage and Ethnicity in Kazakhstan. Europe-Asia Studies, 52(3), 489–506. https://doi.org/10.1080/713663070

14 Laruelle, M. (2014). The Three Discursive Paradigms of State Identity in Kazakhstan: Kazakhness, Kazakhstanness, and Transnationalism. In Nationalism and Identity Construction in Central Asia: Dimensions, Dynamics, and Directions (pp. 1–29). Bloomsbury Publishing Plc.

15 Sharipova, D. (2020), Perceptions of National Identity in Kazakhstan: Pride, Language, and Religion. Muslim World, 110: 89-106. https://doi.org/10.1111/muwo.12320

16 Бакытжан Ш., Тасболат А. Множественные идентичности в контексте биполярного общества: казахстанская модель // Адам әлемі, 2025. 103(2), 105-113. https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.740

17 Harris, D. R., & Sim, J. J. (2002). Who is multiracial? Assessing the complexity of lived race. American Sociological Review, 67(4), 614–627. https://doi.org/10.2307/3088948

18 Campbell, M. E. (2007). Thinking outside the (black) box: Measuring black and multiracial identification on surveys. *Social Science Research*, *36*(3), 921–944. https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2006.07.001

19 Townsend, S. S. M., Markus, H. R., & Bergsieker, H. B. (2009). My choice, your categories: The denial of multiracial identities. Journal of Social Issues, 65(1), 185–204. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2008.01594.x

20 Шайкемелев М.С. Методология этносоциальных исследований: анализ зарубежного и казахстанского опыта исследований этничности // Аль-Фараби. – 2022. – Т. 79, № 3. – С. 122–138. https://doi.org/10.48010/2022.3/1999-5911.09

21 Sabitov AG, Knar Bisenbaev A and Jamanbalayeva SE (2026) Asymmetric ontological hybridization: a sociological snapshot of a local student community. Front. Hum. Dyn. Volume 8 - 2026 | https://doi.org/10.3389/fhumd.2026.1835603

Transliteration

1 Bhabha, H. K. (2012). The location of culture. The Location of Culture (pp. 1–408). Taylor and Francis. https://doi.org/10.4324/9780203820551

2 Hall, S. (2014). CULTURAL IDENTITY AND DIASPORA. In The Postcolonial Studies Reader, Third Edition (pp. 497–501). Taylor and Francis. https://doi.org/10.4324/9780429469039-101

3 Brubaker, R., Cooper, F. Beyond "identity". Theory and Society 29, 1–47 (2000). https://doi.org/10.1023/A:1007068714468

4 Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social Identity Complexity. Personality and Social Psychology Review, 6(2), 88-106. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0602_01

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

5 Benet-Martínez, V. and Haritatos, J. (2005), Bicultural Identity Integration (BII): Components and Psychosocial Antecedents. Journal of Personality, 73: 1015-1050. https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2005.00337.x

6 Amiot, C. E., de la Sablonnière, R., Terry, D. J., & Smith, J. R. (2007). Integration of Social Identities in the Self: Toward a Cognitive-Developmental Model. Personality and Social Psychology Review, 11(4), 364-388. https://doi.org/10.1177/1088868307304091

7 Yampolsky, M. A., Amiot, C. E., & de la Sablonnière, R. (2016). The Multicultural Identity Integration Scale (MULTIIS): Developing a comprehensive measure for configuring one's multiple cultural identities within the self. Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology, 22(2), 166–184. https://doi.org/10.1037/cdp0000043

8 Ward, C., Stuart, J., & Kus, L. (2011). The Construction and Validation of a Measure of Ethno-Cultural Identity Conflict. Journal of Personality Assessment, 93(5), 462–473. https://doi.org/10.1080/00223891.2011.558872

9 Hermans, H. J. M., & Dimaggio, G. (2007). Self, Identity, and Globalization in Times of Uncertainty: A Dialogical Analysis. Review of General Psychology, 11(1), 31-61. https://doi.org/10.1037/1089-2680.11.1.31

10 Giddens, A. (2020). Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. In The New Social Theory Reader (pp. 354–361). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003060963-59

11 Arnett, J. J. (2002). The psychology of globalization. American Psychologist, 57(10), 774–783. https://doi.org/10.1037/0003-066X.57.10.774

12 Schwartz, S. J., Unger, J. B., Zamboanga, B. L., & Szapocznik, J. (2010). Rethinking the concept of acculturation: Implications for theory and research. American Psychologist, 65(4), 237–251. https://doi.org/10.1037/a0019330

13 Schatz, E. (2000). The Politics of Multiple Identities: Lineage and Ethnicity in Kazakhstan. Europe-Asia Studies, 52(3), 489–506. https://doi.org/10.1080/713663070

14 Laruelle, M. (2014). The Three Discursive Paradigms of State Identity in Kazakhstan: Kazakhness, Kazakhstanness, and Transnationalism. In Nationalism and Identity Construction in Central Asia: Dimensions, Dynamics, and Directions (pp. 1–29). Bloomsbury Publishing Plc.

15 Sharipova, D. (2020), Perceptions of National Identity in Kazakhstan: Pride, Language, and Religion. Muslim World, 110: 89-106. https://doi.org/10.1111/muwo.12320

16 Baky`tzhan Sh., Tasbolat A. Mnozhestvenny`e identichnosti v kontekste bipolyarnogo obshhestva: kazaxstanskaya model` [Multiple identities in the context of a bipolar society: the Kazakhstan model] // Adam əlemi, 2025. 103(2), 105-113. https://doi.org/10.48010/aa.v103i2.740

17 Harris, D. R., & Sim, J. J. (2002). Who is multiracial? Assessing the complexity of lived race. American Sociological Review, 67(4), 614–627. https://doi.org/10.2307/3088948

18 Campbell, M. E. (2007). Thinking outside the (black) box: Measuring black and multiracial identification on surveys. Social Science Research, 36(3), 921–944. https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2006.07.001

19 Townsend, S. S. M., Markus, H. R., & Bergsieker, H. B. (2009). My choice, your categories: The denial of multiracial identities. Journal of Social Issues, 65(1), 185–204. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2008.01594.x

20 Shajkemelev M.S. Metodologiya e`tnosocial`ny`x issledovanij: analiz zarubezhnogo i kazaxstanskogo opy`ta issledovanij e`tnichnosti [Methodology of Ethnosocial Research: An Analysis of Foreign and Kazakhstani Experience in Studying Ethnicity] // Al`-Farabi. – 2022. – T. 79, № 3. – S. 122–138. https://doi.org/10.48010/2022.3/1999-5911.09

21 Sabitov AG, Knar Bisenbaev A and Jamanbalayeva SE (2026) Asymmetric ontological hybridization: a sociological snapshot of a local student community. Front. Hum. Dyn. Volume 8 - 2026 | https://doi.org/10.3389/fhumd.2026.1835603

Сабитов А.Ғ., Танабаева А.С., Бакарасов Д.В., Нұрмұратов С.Е., Ж.Н. Бекенова

Өзін-өзі атауға дейінгі гибридтілік: Қазақстандық студенттер сауалнамасы негізіндегі бірегейліктің рефлексивті алшақтығы

Аңдатпа. Мақалада тәжірибеде сезілетін көптік тиесілік пен оны айқын түрде атаудың арасындағы әдіснамалық тұрғыдан маңызды сәйкессіздік зерттеледі. Бұл сәйкессіздік бірегейліктің рефлексивті алшақтығы деп анықталады. Эмпирикалық негізді 2026 жылғы 13–25 ақпан аралығында Қазақстан студенттері арасында жүргізілген электрондық сауалнаманың 234 жауабы құрады. Көптік тиесілік бірнеше мәдени немесе әлеуметтік қауымдастыққа бір мезгілде жататынын мойындаумен, ал айқын өзін-өзі атау «аралас» нұсқасын таңдаумен өлшенді. Түйіндестік кестелері, Пирсонның χ^2 критерийі, φ коэффициенті және бинарлық логистикалық регрессия қолданылды. Респонденттердің 73,9%-ы көптік тиесілікті көрсетті. Алайда бүкіл іріктеменің 25,2%-ы ғана әрі көптік тиесілікті мойындап, әрі өзін «аралас» деп атады. Рефлексивті алшақтық іріктеменің 48,7%-ын (95% CA: 42,4–55,1) және көптік тиесілігі бар студенттердің 65,9%-ын (95% CA: 58,6–72,5) қамтыды. Бұл топтың тең жартысы «гибридті бірегейлік» терминін бұрын естіген. Демек, алшақтықты сөздік қордың жетіспеуімен ғана түсіндіруге болмайды. Көптік тиесілік «аралас» өзіндік атаудың жоғары ықтималдығымен байланысты болды (МҚ = 2,38; 95% CA: 1,11–5,11) және дәстүрлі құндылықтар мен қазіргі өмір салты арасындағы ішкі қақтығыспен байланысты болды (түзетілген МҚ = 2,64; 95% CA: 1,36–5,15). Ал «аралас» өзіндік атаудың өзі қақтығыспен тәуелсіз байланыс көрсетпеді. Нәтижелер тәжірибелік көптік пен өзіндік атаудың бір мезетте сәйкес келмеуі мүмкін екенін көрсетеді; көлденең дизайн олардың уақыттық ретін анықтамайды.

Түйін сөздер: гибридті бірегейлік, көптік тиесілік, өзін-өзі атау, рефлексивті алшақтық, студент жастар, Қазақстан, ішкі қақтығыс.

F. Sabitov, F. Tanabayeva, D. Bakarassov, S. Nurmuratov, Zh. Bekenova

Hybridity Before Self-Naming: the Reflexive Identity Gap in a Survey of Kazakhstani Students

Abstract. This article examines the mismatch between reported multiple cultural-social belonging and the selection of a "mixed" identity. The observed mismatch is conceptualized as a reflexive identity gap. The data come from a non-probability online survey of 234 students conducted on 13–25 February 2026. Cross-tabulations, Pearson's chi-square, phi, and binary logistic regression were used. Multiple belonging was reported by 73.9% of respondents. The profile combining multiple belonging with no mixed self-label comprised 48.7% of the sample (95% CI: 42.4–55.1) and 65.9% of respondents with multiple belonging (95% CI: 58.6–72.5). Half of this group had encountered the term "hybrid identity," and 78.1% selected a substantive interpretation of it. Multiple belonging was associated with higher odds of mixed self-naming (OR = 2.38; 95% CI: 1.11–5.11) and identity conflict (adjusted OR = 2.64; 95% CI: 1.36–5.15); mixed self-naming was not independently associated with conflict. The reflexive gap denotes a relationship between survey responses, not a psychological deficit or a demonstrated temporal stage. Practical multiplicity may remain without a dominant mixed self-label even when the relevant vocabulary is available.

***Keywords*:** hybrid identity, multiple belonging, self-naming, reflexive gap, university students, Kazakhstan, identity conflict.

Вклад авторов: **Сабитов А.Г.,** разработка концепции и постановка исследовательской проблемы; определение целей и задач исследования; разработка методологии; **Танабаева А.С.,** проведение теоретического анализа и обзор научной литературы; сбор и систематизация материалов исследования; анализ основных научных подходов по теме статьи; **Бакарасов Д.В**., проведение аналитической части исследования; обработка и интерпретация полученных результатов; подготовка таблиц, материалов и аналитических выводов; **Нурмуратов С.Е., Ж.Н. Бекенова** участия в обсуждении и интерпретации результатов; формулирование выводов и научных положений; редактирование и окончательная доработка рукописи; общее научное руководство исследованием.

Поступила: 15.08.2026
Принята:14.10.2026

МРНТИ: 02.51.65 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.09

ФУТБОЛЬНЫЙ УСПЕХ И ТУРИСТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ТРАНСФОРМАЦИИ МЕЖДУНАРОДНОГО ИМИДЖА УЗБЕКИСТАНА

[1] Б.Х. Мирзарахимов*
[1]Ферганский государственный университет (Фергана, Узбекистан)
[1]alfargoniy.uz@gmail.com

[1] B.Kh. Mirzarakhimov*
[1]Fergana State University (Fergana, Uzbekistan)
[1]alfargoniy.uz@gmail.com

Ссылка: Мирзарахимов Б.Х. Футбольный успех и туристическая идентичность: социально-философский анализ трансформации международного имиджа узбекистана // *Аль-Фараби*. – 2026. – Том 24. № 4(96). – С. 118-135 .

Аннотация. В статье с социально-философских позиций анализируется влияние национальных успехов в области футбола на трансформацию международного имиджа государства и идентичности туристической дестинации. Опираясь на концепцию «воображаемого сообщества» Бенедикта Андерсона, понимание идентичности как социального конструкта у Стюарта Холла, теорию «мягкой силы» Джозефа Ная и теорию сетевого общества Мануэля Кастельса, исследование стремится обосновать взаимосвязь между спортивным успехом, национальной идентичностью, международным имиджем и туристической идентичностью в рамках единой концептуальной модели. В качестве эмпирической основы рассматривается выход национальной сборной Узбекистана на чемпионат мира по футболу FIFA 2026 года и резонанс этого события в международных средствах массовой информации и туристической сфере. Исследование выполнено с применением методов социально-философского анализа, сравнительного анализа, дискурс- и контент-анализа, а также концептуального моделирования. Результаты показывают, что футбольный успех предстаёт не просто спортивным событием, а комплексным социально-философским механизмом, укрепляющим национальную гордость и социальную сплочённость, расширяющим присутствие государства в цифровом информационном пространстве и повышающим привлекательность страны как туристической дестинации. Предложенная в статье пятиэтапная концептуальная модель может служить теоретической основой для дальнейших эмпирических исследований.

Ключевые слова: футбольный успех; национальная идентичность; мягкая сила; спортивная дипломатия; международный имидж; идентичность туристической дестинации; Узбекистан.

*Автор-корреспондент: Б.Х. Мирзарахимов, alfargoniy.uz@gmail.com

Введение

В XXI веке интенсификация процессов глобализации существенно изменила факторы, определяющие положение государств на международной арене. Если ранее международный авторитет страны оценивался преимущественно по экономическому потенциалу, политическому влиянию или военной мощи, то сегодня культура, спорт, образование, инновации и туризм также превратились в важные ресурсы, формирующие международный облик государства [1, с. 81]. В этом контексте спорт, и в особенности футбол, приобретает всё большую актуальность не просто как соревновательная или развлекательная деятельность, а как социально-философское явление, служащее укреплению национальной идентичности, привлечению внимания международного сообщества и формированию позитивного имиджа страны.

Футбол сегодня является самым популярным видом спорта в мире и представляет собой глобальный культурный феномен, объединяющий миллиарды людей в едином коммуникативном пространстве [2, с. 219]. Его влияние не ограничивается спортивными результатами, а непосредственно затрагивает ценности общества, национальную самобытность, коллективную память и международный авторитет. Поэтому в современных социально-философских исследованиях футбол трактуется как явление, тесно связанное с национальной идентичностью, символическим капиталом, культурной дипломатией и брендингом государства [3, с. 494]. Вместе с тем спортивные успехи, усиливая у граждан чувство национальной гордости и солидарности, укрепляют социальную сплочённость и способствуют наращиванию символического капитала государства на международной арене.

В последние годы успехи узбекского футбола на международной арене значительно расширили присутствие страны в глобальном информационном пространстве. Выход национальной сборной в финальную стадию чемпионата мира по футболу FIFA впервые в истории – по итогам заключительных матчей с Объединёнными Арабскими Эмиратами и Катаром в июне 2025 года – стал не только важнейшим событием в истории спорта страны, но и получил широкое международное признание как достижение сборной, впервые в истории вышедшей на чемпионат мира от Центральноазиатского региона [15]. Данный успех открыл новые возможности для переосмысления международного имиджа и национальной самобытности Узбекистана. Рост числа материалов об Узбекистане в международных СМИ, социальных сетях и спортивных платформах способствовал укреплению образа страны как современного, открытого и динамично развивающегося государства [8; 20].

С точки зрения социальной философии крупные спортивные успехи представляют собой важный социальный механизм, воздействующий на процесс самопознания общества. Как отмечает Бенедикт Андерсон, нация есть прежде всего воображаемое политическое сообщество, формирующееся через общие символы, исторические события и коллективный опыт [4, с. 6]. Всенародные спортивные успехи порождают именно такой общий опыт, усиливая среди

граждан чувство солидарности и национальной гордости. Стюарт Холл, в свою очередь, рассматривает идентичность как социальный конструкт, постоянно выстраиваемый заново, и подчёркивает, что средства массовой коммуникации играют в этом процессе решающую роль [5, с. 4]. Поэтому футбольные успехи также можно рассматривать как один из факторов переосмысления традиционной национальной идентичности в современном глобальном информационном пространстве.

Спортивные успехи являются важным элементом концепции «мягкой силы» (soft power) в укреплении международного авторитета государства. Согласно теории Джозефа Ная, государства способны влиять на международной арене не только посредством принуждения или экономического давления, но и через свою культурную привлекательность, ценности и международную репутацию [6, с. 5]. Футбол является именно таким инструментом мягкой силы, позволяющим формировать позитивные представления о стране, вызывать интерес у зарубежной аудитории и развивать международное сотрудничество. Как отмечает Стюарт Мюррей, спортивная дипломатия превращается в инструмент, сознательно и стратегически используемый государственными и негосударственными акторами для продвижения политики, торговли, образования, имиджа и репутации [13, с. 2]. Джонатан Грикс и Барри Хулихан теоретически обосновали роль крупных спортивных мероприятий и достижений как составной части государственной стратегии «мягкой силы» [14, с. 574]. В этом смысле спортивная дипломатия становится важной составляющей брендинга государства.

Сегодня международный имидж стран всё в большей степени формируется посредством цифровых коммуникаций. Во время международных спортивных соревнований социальные сети, интернет-издания и мультимедийные платформы выполняют функцию основного источника информации для миллионов пользователей [9]. Как отмечает Мануэль Кастельс, в условиях сетевого общества информационные потоки становятся основным механизмом социальных отношений, а представления о государстве формируются именно через глобальные коммуникационные сети [7, с. 21]. Поэтому футбольные успехи предстают не просто спортивной новостью, а коммуникативным явлением, служащим созданию нового нарратива страны в международном информационном пространстве.

Данный процесс порождает новые тенденции и в сфере туризма. В современной теории туризма особое значение приобретает понятие «destination identity», или идентичности туристической дестинации [10; 11]. Как отмечают Михалис Каватарзис и Мэри Джо Хэтч, бренд территории формируется не статично, «декларативно», а представляет собой динамическое явление, возникающее в результате постоянного диалога между внутренними (резиденты, государственные институты) и внешними (посетители, международная аудитория) взглядами [11, с. 72]. Туристическая идентичность формируется не только на основе исторического и культурного наследия страны, но и её современных достижений, международного авторитета, уровня безопасности, участия в спортивных и культурных мероприятиях. Следовательно, футбольный

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

успех может опосредованно воздействовать на представления туристов о стране, становясь одним из факторов повышения её привлекательности.

Применительно к Узбекистану данный вопрос представляет особый научный интерес. Если на протяжении многих лет страна была известна в международном туризме преимущественно благодаря историческим городам – Самарканду, Бухаре и Хиве, а также наследию «Великого шёлкового пути» [17; 18], то сегодня спорт, молодёжная политика, международные фестивали и современная инфраструктура также становятся неотъемлемой частью её международного бренда. Как отмечает Лаура Адамс, в годы независимости национальная культура и идентичность Узбекистана последовательно формировались посредством управляемых государством символических мероприятий [16, с. 12], и достижения в области футбола можно рассматривать как новый, современный, но уже ориентированный на глобальную аудиторию этап данного процесса конструирования идентичности, направляемого государством. В результате международный облик Узбекистана обретает новое содержание в единстве исторического наследия и современного развития.

Вместе с тем анализ существующей научной литературы показывает, что влияние футбольного успеха на международный имидж и туристическую идентичность Узбекистана изучалось преимущественно с точки зрения спортивного менеджмента, маркетинга или экономической эффективности [12; 19], тогда как его социально-философская сущность остаётся недостаточно раскрытой. В частности, практически отсутствуют исследования, анализирующие взаимосвязь между спортивным успехом, национальной идентичностью, международным имиджем и туристической идентичностью в рамках единой концептуальной модели. Именно это обстоятельство определяет научную актуальность настоящего исследования.

Цель настоящей статьи заключается в социально-философском анализе влияния футбольного успеха на трансформацию международного имиджа и туристической идентичности Узбекистана, теоретическом обосновании взаимосвязи между спортивной дипломатией, национальной идентичностью и туристической идентичностью, а также в разработке концептуальной модели процесса – от футбольного успеха до трансформации международного имиджа.

Для понимания международного контекста темы уместно кратко обратиться к опыту других государств. Если Германия успешно использовала чемпионат мира 2006 года для смягчения жёстких и излишне официозных стереотипов о стране, формируя образ открытой и гостеприимной нации [14, с. 578–580], то опыт проведения чемпионатов мира и Олимпийских игр такими странами, как Катар и Россия, стал поводом и для критики в духе «спортсвошинга» (sportswashing), то есть отвлечения международного внимания от негативных политико-правовых проблем посредством спорта [9]. Это свидетельствует о том, что связь между спортом и имиджем государства неоднозначна и представляет собой сложное явление, зависящее от того, с какими институциональными и коммуникативными стратегиями сочетается достигнутый успех. Опыт Узбекистана же, как будет показано ниже, отличается тем, что в его основе лежит не мезбонство крупного

затратного турнира, а естественный спортивный успех национальной сборной, что создаёт предпосылки для более позитивного и естественного восприятия со стороны международной общественности.

Обозначенная проблемная ситуация требует ответа на три исследовательских вопроса. Во-первых, посредством каких механизмов спортивный успех, с социально-философской точки зрения, укрепляет национальную идентичность? Во-вторых, каким образом укрепление национальной идентичности влияет на международный имидж и «мягкую силу» государства? В-третьих, каким образом данный процесс приводит к трансформации идентичности туристической дестинации и как эту трансформацию можно описать в рамках единой теоретической модели? Ответы на эти вопросы последовательно раскрываются в последующих разделах статьи.

Методология

Исследование основывается на качественном (qualitative) подходе, свойственном изучению социально-философских явлений, и выполнено с применением комплекса нескольких методов.

Во-первых, метод социально-философского анализа позволил использовать теоретические взгляды Бенедикта Андерсона, Стюарта Холла, Джозефа Ная и Мануэля Кастельса в качестве концептуальной основы для понимания взаимосвязи между футболом и национальной идентичностью.

Во-вторых, посредством метода сравнительного анализа стратегии спортивной дипломатии и брендинга государства, применявшиеся в международной практике (Германия – чемпионат мира 2006 года, футбольная стратегия Китая и Японии), были сопоставлены с опытом Узбекистана.

В-третьих, с помощью методов дискурс- и контент-анализа были рассмотрены материалы, опубликованные в международных средствах массовой информации (в частности, BBC, ESPN, Fox News, The Guardian, Euronews и других источниках) в связи с выходом сборной Узбекистана на чемпионат мира по футболу FIFA в 2025–2026 годах, а также официальные данные Комитета по туризму Узбекистана [8; 15; 20]. В центре внимания находились следующие аспекты: изменение количества и направленности публикуемых о стране материалов, динамика поисковых запросов по ключевому слову «Узбекистан», а также тенденция перехода от спортивной тематики к туристической.

В-четвёртых, на основе метода концептуального моделирования была разработана теоретическая модель, отражающая поэтапный процесс – от спортивного успеха через укрепление национальной идентичности, цифровую коммуникацию и брендинг государства к трансформации идентичности туристической дестинации.

В качестве эмпирико-иллюстративной базы исследования были отобраны вторичные источники – научная литература, материалы международных СМИ и официальные статистические данные; исследование не ставило целью проведение первичного социологического опроса, что определяет его теоретико-

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

концептуальный характер и позволяет рассматривать его как отправную точку для последующих эмпирических исследований.

При отборе источников соблюдались три критерия: во-первых, теоретическая литература отбиралась из числа наиболее цитируемых и признанных в науке работ по национальной идентичности, мягкой силе и брендингу территорий; во-вторых, эмпирические источники по Узбекистану брались из рецензируемых научных изданий, опубликованных за последние десять лет; в-третьих, материалы международных СМИ отбирались из официальных и авторитетных источников за 2025–2026 годы, то есть за период выхода Узбекистана на чемпионат мира и подготовки к нему. Ограничение методологии исследования состоит в том, что число источников, отобранных для контент-анализа, ограничено и не охватывает полностью всё международное медиапространство; поэтому полученные выводы носят иллюстративно-теоретический характер и не должны интерпретироваться на уровне статистического обобщения.

Спорт, национальная идентичность и теория «воображаемого сообщества»

При изучении проблемы национальной идентичности особое значение приобретает концепция «воображаемого сообщества» (imagined community) Бенедикта Андерсона. По мнению Андерсона, нация – это прежде всего политическое сообщество, члены которого, даже не зная друг друга лично, представляют себя единой общностью [4, с. 6]. Такое представление формируется и закрепляется главным образом посредством общих символов, прессы, исторических событий и коллективного опыта. Выступления национальной сборной на международных соревнованиях – одновременное сплочение миллионов граждан Центральной Азии перед экранами, объединённых единым чувством, – являются одним из наиболее ярких современных проявлений подобного коллективного опыта. В этом процессе нация ощущает себя не только политическим, но и эмоционально-символическим единством.

Стюарт Холл трактует идентичность не как раз и навсегда сложившуюся и неизменную сущность, а как социальный конструкт, постоянно перерабатываемый и выстраиваемый заново в рамках истории, языка и культуры [5, с. 4]. Согласно этому подходу, футбольные успехи можно рассматривать как один из этапов «переписывания» национальной идентичности: традиционные представления о стране (историческое наследие, географическая самобытность) сочетаются с современными достижениями (спорт, технологии, экономические реформы), формируя новый, динамичный национальный нарратив. В случае Узбекистана данный процесс проявляется особенно ярко: традиционный образ страны как «наследницы Великого шёлкового пути» сегодня дополняется образом «современного государства, динамично развивающегося в сфере спорта и опирающегося на потенциал молодёжи».

С социально-философской точки зрения процесс наблюдения за играми национальной сборной выражает и своеобразную современную коллективную

ритуальность. Государственный флаг, гимн, командная форма и другие символические атрибуты образуют повторяющуюся визуально-эмоциональную матрицу на протяжении выступлений сборной, что усиливает отмеченное Андерсоном чувство «одновременно происходящего опыта» (simultaneity) [4, с. 6]. То обстоятельство, что народы Центральной Азии одновременно, в разных городах и сёлах, наблюдая за одной игрой, переживают одно и то же чувство, формирует новый пласт коллективной памяти, который впоследствии превращается в символический ресурс, к которому вновь и вновь обращаются в национальных праздниках, музейных экспозициях и официальных выступлениях.

Мягкая сила и спортивная дипломатия: теоретические основы

Теория «мягкой силы» Джозефа Ная объясняет международное влияние государств не только военным или экономическим потенциалом, но и культурной привлекательностью, ценностями и институциональной репутацией [6, с. 5]. По определению Ная, мягкая сила – это «способность влиять посредством формирования у других желания того же, чего хочешь ты сам, без принуждения» [6, с. 5]. Спорт, и в частности футбол, будучи одной из наиболее заметных и эмоционально насыщенных форм проявления культуры, становится эффективным инструментом реализации подобного влияния.

Стюарт Мюррей определяет спортивную дипломатию как инструмент, сознательно и стратегически используемый государственными и негосударственными акторами для продвижения политики, торговли, образования, имиджа, бренда и межнациональных связей [13, с. 2]. Джонатан Грикс и Барри Хулихан на примере Германии (чемпионат мира 2006 года) и Великобритании (Олимпиада 2012 года) проанализировали роль крупных спортивных мероприятий как составной части государственной стратегии «мягкой силы» и показали, что подобные мероприятия способны коренным образом изменить международный образ страны [14, с. 574–576]. На примере Китая Джонатан Салливан с соавторами проанализировали роль футбола как инструмента расширения гражданского пространства государства и накопления символического капитала [3, с. 494–496]. Данный опыт свидетельствует о том, что спортивный успех служит для государств эффективным средством завоевания международного внимания за относительно короткий срок и без значительных финансовых затрат.

Последовательные инвестиции правительства Узбекистана начиная с 2018 года в футбольную инфраструктуру, в том числе в создание молодёжных футбольных академий в 14 регионах страны, можно оценивать именно как практическое проявление подобного стратегического подхода. Выход национальной сборной на чемпионат мира 2026 года стал результатом этой многолетней стратегии, которой руководство страны придавало особое значение как в спортивном, так и в национально-патриотическом отношении [15].

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Трансформация имиджа государства в эпоху цифровой коммуникации

Согласно теории «сетевого общества» Мануэля Кастельса, в современном обществе социальные отношения и институты всё в большей степени организуются вокруг информационно-коммуникационных сетей, при этом скорость и масштаб информационных потоков становятся основным критерием социального влияния [7, с. 21]. Данное теоретическое положение объясняет, что международный имидж государства формируется сегодня не только по традиционным дипломатическим каналам, но и через социальные сети, онлайн-СМИ и контент, создаваемый пользователями (user-generated content).

Ярким примером данного процесса служит международная информационная кампания, проведённая Комитетом по туризму Узбекистана во время чемпионата мира. Согласно официальным данным, в рамках кампании общее количество просмотров материалов о стране превысило 1,07 миллиарда, число поисковых запросов по ключевому слову «Узбекистан» выросло на 40%, запрос «Узбекистан – Колумбия» – на 450%, а рост запросов, связанных с туризмом, составил дополнительные 10% [20]. Материалы о стране были опубликованы более чем в 3 тысячах международных СМИ и изданий, включая BBC, ESPN, The Guardian, Fox News, Daily Mail, а общий охват аудитории составил более 52 миллионов взаимодействий (interaction) [20]. Эти показатели имеют особое значение тем, что интерес аудитории вышел за пределы спортивной тематики и трансформировался в непосредственный туристический интерес не только к Узбекистану, но и к другим странам Центральной Азии – Казахстану, Кыргызстану, Таджикистану и Туркменистану.

Подобная динамика прямо подтверждает тезис Кастельса о превращении информационных потоков в основной механизм социальных отношений: одно спортивное событие (выход на чемпионат мира) через цифровые сети достигло миллионов пользователей, заново сформировав их общее представление о стране – не только в спортивном, но и в туристическом, и в культурном отношении.

Дискурсивный анализ материалов международных СМИ показывает, что на начальном этапе (июнь 2025 года, выход сборной на чемпионат мира) издания готовили материалы преимущественно в жанре спортивной новости, в рамках таких формулировок, как «впервые», «историческое событие», «впервые от Центральной Азии» [15]. На последующем этапе, особенно весной и летом 2026 года, дискурс всё больше смещался в сторону рамки «открытия» и «путешествия»: наряду со статьями о сборной издания стали писать также об исторических и природных местах, национальной кухне и традициях гостеприимства стран Центральной Азии [20]. Данная смена рамки (frame shift) – переход от спортивной новости к туристическому нарративу – может трактоваться как связующий механизм между третьим и четвёртым этапами предлагаемой концептуальной модели (цифровое распространение и эффект брендинга государства).

Для понимания данного процесса важное значение имеет более широкий анализ Кастельсом природы коммуникации в сетевом обществе: традиционные СМИ (газеты, телевидение) и цифровые социальные сети образуют взаимодополняющую

двухэтапную систему распространения информации [7, с. 21–24]. На первом этапе крупные международные агентства и авторитетные издания (такие как BBC, ESPN, Fox News) официально «легитимируют» событие, на втором этапе рядовые пользователи в социальных сетях повторно распространяют этот контент, обогащая его личными комментариями, фотографиями и видео. Именно на этом втором этапе представление о стране переходит с официально-институционального на личностно-эмоциональный уровень, что существенно повышает степень доверия к нему и силу его воздействия.

Идентичность туристической дестинации и футбольный успех: опыт Узбекистана

В современной теории туризма понятие «destination identity» выражает сложное соотношение между тем, как место (страна, город, регион) осознаёт само себя, и тем, каким образом это самоосознание передаётся внешней аудитории. Согласно основанному на идентичности подходу Михалиса Каватарзиса и Мэри Джо Хэтч, бренд территории не «провозглашается» статично, а представляет собой динамичный процесс, формирующийся в результате постоянного диалога между резидентами, государственными институтами и внешней аудиторией [11, с. 70–72]. Саймон Анхольт, в свою очередь, отмечает, что «конкурентная идентичность» государств зависит не от того, насколько эффективно они «продают» свой потенциал на международном уровне, а от того, какой реальный вклад они вносят в развитие мира [10, с. 3–4].

Туристический образ Узбекистана традиционно формировался в связи с историческими городами – Самаркандом, Бухарой, Хивой – и наследием «Великого шёлкового пути». Согласно исследованию Камолиддина Файзуллаева с соавторами, официальный туристический бренд Узбекистана строился преимущественно с акцентом на древнее культурное наследие и исторические традиции, однако благодаря контенту, создаваемому пользователями в социальных сетях, образ страны обогащается новыми трактовками природы, современности и постсоветской идентичности [12, с. 449–452]. Это свидетельствует о том, что туристический бренд Узбекистана представляет собой не однонаправленный, а «многоголосый» (multi-vocal) процесс.

С семиотической точки зрения национальный бренд Узбекистана до настоящего времени состоял в основном из двух пластов: первого, глубинного исторического пласта (Шёлковый путь, архитектурное наследие, наследие исламской цивилизации) и второго, пласта эпохи реформ (упрощение визового режима, открытость, инвестиционный климат). Футбольный успех добавляет к этим двум пластам третий, новый пласт – образ «конкурентоспособной, молодой и жаждущей побед нации». Своеобразие этого третьего пласта состоит в том, что, в отличие от предыдущих двух, он носит преимущественно эмоционально-аффективный характер и вызывает особенно сильный резонанс среди молодой и активной в социальных сетях аудитории, что расширяет потенциал привлечения новых, более молодых сегментов туристов Узбекистана.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Именно в этом отношении особую роль играет футбольный успех. Если исследования Раимкулова с соавторами показали влияние «незабываемого туристического опыта» на привлекательность дестинации в контексте туризма по Шёлковому пути [18], то футбольный успех добавляет к этому новый «эмоциональный пласт» – современный, динамичный и ориентированный на победу национальный образ. Как отмечает Лаура Адамс, в период независимости национальная идентичность Узбекистана во многом формировалась посредством организуемых государством символических мероприятий (праздники, фестивали, массовые зрелища) [16, с. 12]; международные футбольные успехи пополняют ряд подобных символических ресурсов, однако их своеобразие состоит в том, что на этот раз национальный нарратив широко и активно воспринимается также внешней, международной аудиторией.

Как отмечается в исследованиях, туристическая сфера Узбекистана всё чаще обращается к новым маркетинговым стратегиям, основанным на цифровых и «умных» технологиях [19]; цифровой контент и международный интерес, возникшие вокруг футбола, могут служить естественным продолжением и усиливающим фактором подобных стратегий. Таким образом, хотя футбольный успех не является непосредственно туристическим продуктом, он играет решающую роль на этапе «привлечения внимания» (attention-generating) к идентичности дестинации, и в дальнейшем институты туристической сферы получают возможность преобразовать этот интерес в туристический поток.

Вместе с тем необходимо подчеркнуть, что превращение интереса в туристический поток не является автоматическим процессом. Согласно модели Каватарзиса и Хэтч, бренд территории формируется через «диалог идентичностей» между резидентами, институтами и внешней аудиторией [11, с. 74–76], а значит международное внимание, завоёванное посредством спорта, превращается в устойчивый туристический результат лишь при наличии инфраструктуры гостеприимства (авиасообщение, гостиничный фонд, порядок оформления виз, языковая и культурная подготовка). В противном случае кратковременное внимание СМИ рискует остаться лишь скоротечным «повальным увлечением» (fad). Это указывает на необходимость институционального закрепления мягкой силы, обретённой Узбекистаном благодаря спорту.

Сравнительный анализ с международным опытом: примеры Германии, Китая и Катара

Прежде чем обосновать предлагаемую концептуальную модель, целесообразно проверить её на трёх сравнительных примерах – опыте Германии, Китая и Катара, поскольку эти государства демонстрируют разные проявления взаимосвязи между спортом и национальным имиджем.

Германия, приняв у себя чемпионат мира 2006 года, успешно сформировала образ «открытой, жизнерадостной и современной нации», свободной от негативных исторических стереотипов, связанных со Второй мировой войной

[14, с. 578–582]. Данный опыт показывает, что спортивное мероприятие, будучи сочетаемым с правильной коммуникативной стратегией, способно в короткий срок переформировать даже национальный имидж, отягощённый глубоким историческим грузом.

Опыт Китая, напротив, представляет собой пример иной модели – долгосрочного стратегического плана, управляемого государством «сверху». Как отмечают Салливан, Чедвик и Гоу, руководство Китая рассматривает футбол как стратегический инструмент расширения гражданского пространства, укрепления национальной гордости и накопления международного символического капитала, однако, в отличие от Германии, эта стратегия опирается не на быстрые спортивные результаты, а на институциональные и инфраструктурные реформы (сеть детско-юношеских футбольных школ, реформа профессиональной лиги) [3, с. 496–500]. Стратегия Узбекистана по созданию сети молодёжных футбольных академий, реализуемая с 2018 года, по своему содержанию ближе к китайской модели, однако отличается от неё по масштабу и объёму ресурсов.

Пример Катара представляет собой важный предостерегающий сравнительный ориентир. Проведение чемпионата мира 2022 года принесло Катару, с одной стороны, беспрецедентное международное медиавнимание, а с другой – усилило международную критику в отношении трудовых и иных прав человека, вследствие чего ряд исследователей охарактеризовали эту ситуацию термином «спортсвошинг» (sportswashing) [9]. Данный сравнительный пример показывает, что эффективность завоевания мягкой силы посредством спорта зависит не только от самого спортивного результата, но и от того, как воспринимается международной аудиторией более широкий социально-политический контекст, в котором этот результат достигнут.

На фоне трёх рассмотренных примеров опыт Узбекистана может быть представлен как своеобразная «четвёртая модель»: здесь основным фактором послужило не мезбонство затратного турнира и не сугубо управляемый «сверху» государственный проект, а естественный спортивный успех, достигнутый в результате многолетних инфраструктурных инвестиций, что позволило международной аудитории воспринять его как относительно нейтральную и искреннюю «историю успеха» (success story) [15; 20].

От футбольного успеха к трансформации международного имиджа: концептуальная модель

На основе рассмотренных выше теоретических положений и эмпирико-иллюстративных данных предлагается пятиэтапная концептуальная модель, описывающая влияние футбольного успеха на трансформацию международного имиджа и туристической идентичности Узбекистана:

Этап 1 – Спортивное достижение (Sportive Achievement): значительный успех национальной сборной на международном уровне (например, выход на чемпионат мира).

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Этап 2 – Укрепление национальной идентичности (National Identity Reinforcement): усиление в обществе коллективной гордости, солидарности и чувства «воображаемого сообщества» (на основе теорий Андерсона и Холла).

Этап 3 – Цифровое коммуникативное распространение (Digital Communicative Diffusion): распространение события в глобальном масштабе через социальные сети, международные СМИ и пользовательский контент (на основе теории Кастельса).

Этап 4 – Эффект национального бренда и мягкой силы (Nation Brand and Soft Power Effect): расширение позитивных представлений о стране, рост интереса и доверия у международной аудитории (на основе теорий Ная, Мюррея, Грикса и Хулихана).

Этап 5 – Трансформация идентичности туристической дестинации (Destination Identity Transformation): включение в туристический бренд страны новых, современных и динамичных смысловых пластов, что повышает общую привлекательность дестинации (на основе теорий Каватарзиса–Хэтч и Анхольта).

Данная модель носит не линейный, а рефлексивный (reflexive) характер: укрепление туристической идентичности, в свою очередь, дополнительно усиливает национальную гордость и идентичность, что стимулирует направление ещё большего внимания и ресурсов в сферу спорта. Таким образом, между спортивным успехом и туристической идентичностью возникает циклическая, взаимоусиливающая (mutually reinforcing) связь.

Критическая рефлексия: границы модели и потенциальные риски

При применении предлагаемой концептуальной модели необходимо учитывать ряд критических аспектов. Во-первых, мягкая сила, основанная на спортивных результатах, обладает неустойчивым характером: если на последующих международных соревнованиях ожидаемые результаты не будут достигнуты, эффект позитивного имиджа может быстро угаснуть или даже смениться отрицательным. Как отмечают Грикс и Хулихан, обретённый посредством спорта «фактор хорошего настроения» (feelgood factor) трудно точно измерить и сохранить в течение длительного времени [14, с. 573].

Во-вторых, чрезмерная концентрация государственных ресурсов и политического внимания на спортивных успехах может привести к относительному сокращению ресурсов, выделяемых на другие социально-культурные сферы (образование, здравоохранение, экологический туризм), что требует критической оценки с точки зрения долгосрочного устойчивого развития.

В-третьих, внимание международной аудитории закономерно снижается после завершения спортивного мероприятия, поэтому на каждом этапе цепочки «спортивное достижение – национальная идентичность – международный имидж – туристическая идентичность» решающее значение приобретает фактор времени (timing): стратегии конвертации в туризм должны реализовываться одновременно со спортивным событием или сразу после него, иначе существует риск, что данное «окно возможностей» закроется.

В-четвёртых, с социально-философской точки зрения важен вопрос о том, в какой мере направляемый государством «сверху» дискурс национальной гордости соответствует реальным, внутренним чувствам граждан; отмеченное Холлом свойство идентичности как «постоянно выстраиваемой» [5, с. 4] показывает, что официальный нарратив не всегда одинаково воспринимается всеми слоями общества, что может стать отдельным предметом дальнейших исследований.

Практические рекомендации

На основе изложенного выше теоретического анализа можно сформулировать следующие практические рекомендации. Во-первых, между государственными органами (Министерством спорта, Комитетом по туризму, Министерством иностранных дел) необходимо создать постоянный институциональный механизм координации стратегий спортивной дипломатии и туристического маркетинга, поскольку международное внимание, завоёванное посредством спорта, представляет собой ограниченное по времени «окно возможностей» (window of opportunity), которое необходимо своевременно конвертировать в туристический контент [20].

Во-вторых, синхронное сопровождение появляющихся в международных СМИ спортивных новостей туристическо-культурным контентом (материалы об истории страны, традициях гостеприимства, гастрономии, фестивалях) способно повысить эффективность естественного перехода внимания аудитории от спортивной тематики к туристической – подобно тенденции, наблюдавшейся во время чемпионата мира [20].

В-третьих, целесообразно привлекать футболистов, тренеров и руководство спортивной федерации в качестве неформальных «послов культуры», обеспечивая, чтобы в их выступлениях на международных пресс-конференциях и в социальных сетях транслировались позитивные, но естественные, не навязчивые сообщения о стране [13, с. 4–5].

В-четвёртых, для превращения интереса, завоёванного посредством спорта, в устойчивый туристический результат следует уделять особое внимание укреплению инфраструктуры гостеприимства (авиасообщение, гостиничный фонд, языковые услуги), поскольку в противном случае практический эффект временного внимания СМИ может оказаться ограниченным [11, с. 76].

Спорт, потенциал молодёжи и национальная идея: социально-философская взаимосвязь

Взаимосвязь между спортивным успехом и национальной идентичностью необходимо рассматривать не только с точки зрения внешнего, международного имиджа, но и с точки зрения внутреннего самопознания общества и национальной идеи. Исследования Дюсембековой с соавторами, проведённые на примере Казахстана, показывают, что спорт, наряду с формированием международного

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

имиджа государства, служит также внутренним социально-воспитательным инструментом, укрепляющим среди молодёжи чувство патриотизма и национального самосознания [1, с. 85–88]. Данный вывод имеет практическое значение и для государств Центральноазиатского региона, включая Узбекистан.

Учитывая, что значительную часть населения Узбекистана составляет молодёжь, международный успех национальной сборной выполняет функцию важного инструмента социализации и идентификации не только для старшего, но и для молодого поколения. Формирующееся посредством спорта чувство «мы» – в соответствии с концепцией воображаемого сообщества Андерсона [4, с. 6] – укрепляет эмоциональную связь молодёжи с государством и обществом, что приобретает особое значение с точки зрения национальной идеи и патриотического воспитания. В этом смысле между спортивной политикой и политикой национальной идеи существует неразрывная связь – не на институциональном, а на социально-психологическом уровне.

Вместе с тем, как отмечает Мюррей, эффективность спортивной дипломатии зависит не только от внешней, но и от внутренней аудитории – от доверия и гордости граждан по отношению к собственному государству [13, с. 3]. Следовательно, процесс – от футбольного успеха до трансформации международного имиджа (предложенная выше пятиэтапная модель) – протекает параллельно с процессом укрепления внутренней социальной сплочённости и национальной идеи, причём эти два процесса взаимно подкрепляют и усиливают друг друга.

Заключение

Проведённый социально-философский анализ показывает, что национальные успехи в области футбола в современных условиях выходят за рамки чисто спортивного явления и превращаются в комплексный социально-философский механизм, формирующий национальную идентичность государства, его международный имидж и туристическую привлекательность. Теории «воображаемого сообщества» Бенедикта Андерсона, конструирования идентичности Стюарта Холла, «мягкой силы» Джозефа Ная и сетевого общества Мануэля Кастельса создают прочную теоретическую основу для понимания взаимосвязи между спортом, идентичностью и брендингом государства.

Теоретический вклад исследования состоит в том, что оно объединяет в едином поле социально-философского анализа три направления, развивавшиеся до сих пор в значительной степени обособленно – в рамках социологии спорта, политической философии (теория мягкой силы) и теории туризма (идентичность дестинации). Большинство существующих исследований изучают данные явления по отдельности – либо исключительно с точки зрения спортивного менеджмента, либо маркетинга, либо политических наук [12; 19], тогда как предложенная модель раскрывает их социально-философскую взаимосвязь как единый целостный процесс.

Проведённый на примере Узбекистана анализ показал, что выход национальной сборной на чемпионат мира по футболу FIFA 2026 года стал для страны событием не только спортивного, но и социально-политического, и туристического значения. Значительный рост числа материалов о стране в международных СМИ, изменение динамики поисковых запросов, а также естественный переход внимания аудитории от спортивной тематики к туристическому интересу служат эмпирическим подтверждением данного процесса.

Предложенная в статье пятиэтапная концептуальная модель – описывающая процесс от спортивного достижения через укрепление национальной идентичности, цифровое коммуникативное распространение, эффект национального бренда и мягкой силы до трансформации идентичности туристической дестинации – предлагается в качестве единой теоретической основы, объединяющей сферы спорта, идентичности и туризма. Данная модель применима не только к Узбекистану, но и к анализу опыта других развивающихся государств со схожими социально-политическими условиями.

С практической точки зрения результаты исследования указывают на необходимость координации стратегий спортивной дипломатии и туристического маркетинга со стороны государственных органов, в частности Комитета по туризму и Министерства спорта: международное внимание, завоёванное посредством спортивных успехов, должно своевременно и целенаправленно конвертироваться в туристический контент.

В качестве ограничения исследования следует отметить его теоретико-концептуальный характер, то есть опору не на первичные социологические данные, а на анализ вторичных источников. В дальнейших исследованиях представляется целесообразным осуществить эмпирическую проверку предложенной концептуальной модели, в частности посредством социологических опросов среди иностранных туристов и аудитории СМИ.

В заключение следует подчеркнуть, что рассмотренный на примере футбола процесс представляет собой частное проявление более широкой социально-философской закономерности: тесная взаимосвязь культуры, спорта и национальной идеи в современном обществе порождает новую, нетрадиционную форму конструирования международной субъектности государств. Опыт Узбекистана как самобытное и перспективное проявление данной общемировой тенденции в Центральноазиатском регионе даёт богатый материал для дальнейших философских и социальных исследований.

Список литературы

1 Дюсембекова М., Жанпейісова Қ., Акимов О. Қазақстанның халықаралық имиджін қалыптастырудағы спорт жұмсақ күш құралы ретінде // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2026. – № 2(155). – Б. 80–94. – DOI: 10.32523/2616-6887/2026-155-2-80-94.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

2 Giulianotti R. Football: A Sociology of the Global Game. – Cambridge: Polity Press, 1999. – 218 p.

3 Sullivan J., Chadwick S., Gow M. China's Football Dream: Sport, Citizenship, Symbolic Power, and Civic Spaces // Journal of Sport and Social Issues. – 2019. – Vol. 43, No. 6. – P. 493–514. – DOI: 10.1177/0193723519867588.

4 Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Rev. ed. – London; New York: Verso, 2006. – 240 p.

5 Hall S. Introduction: Who Needs 'Identity'? // Questions of Cultural Identity / ed. by S. Hall, P. du Gay. – London: SAGE Publications, 1996. – P. 1–17.

6 Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York: PublicAffairs, 2004. – 191 p.

7 Castells M. The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 1. – Oxford: Blackwell Publishers, 1996. – 556 p.

8 UzDaily.uz. World Cup Boosts Uzbekistan's Tourism Brand Past 1 Billion Views [Elektron resurs]. URL: https://www.uzdaily.uz/en/world-cup-boosts-uzbekistans-tourism-brand-past-1-billion-views/

9 Grix J., Brannagan P.M., Houlihan B. Interrogating States' Soft Power Strategies: A Case Study of Sports Mega-Events in Brazil and the UK // Global Society. – 2015. – Vol. 29, No. 3. – P. 463–479. – DOI: 10.1080/13600826.2015.1047743.

10 Anholt S. Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007. – 134 p.

11 Kavaratzis M., Hatch M.J. The Dynamics of Place Brands: An Identity-Based Approach to Place Branding Theory // Marketing Theory. – 2013. – Vol. 13, No. 2. – P. 69–86. – DOI: 10.1177/1470593112467268.

12 Fayzullaev K., Cassel S.H., Brandt D. Destination Image in Uzbekistan – Heritage of the Silk Road and Nature Experience as the Core of an Evolving Post-Soviet Identity // The Service Industries Journal. – 2021. – Vol. 41, No. 7–8. – P. 446–461. – DOI: 10.1080/02642069.2018.1519551.

13 Murray S. Sports Diplomacy: Origins, Theory and Practice. – London: Routledge, 2018. – 274 p.

14 Grix J., Houlihan B. Sports Mega-Events as Part of a Nation's Soft Power Strategy: The Cases of Germany (2006) and the UK (2012) // The British Journal of Politics and International Relations. – 2014. – Vol. 16, No. 4. – P. 572–596. – DOI: 10.1111/1467-856X.12017.

15 Euronews. Uzbekistan Celebrates Historic World Cup Qualification with Victory Against Qatar [Elektron resurs]. URL: https://www.euronews.com/2025/06/11/uzbekistan-celebrates-historic-world-cup-qualification-with-victory-against-qatar.

16 Adams L.L. The Spectacular State: Culture and National Identity in Uzbekistan. – Durham: Duke University Press, 2010. – 281 p.

17 Navruz-Zoda B., Navruz-Zoda Z. The Destination Marketing Development of Religious Tourism in Uzbekistan // International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage. – 2016. – Vol. 4, No. 7. – Article 3. – P. 15–24.

18 Raimkulov M., Juraturgunov H., Ahn Y. Destination Attractiveness and Memorable Travel Experiences in Silk Road Tourism in Uzbekistan // Sustainability. – 2021. – Vol. 13, No. 4. – Article 2252. – DOI: 10.3390/su13042252.

19 Nurmamat o'g'li D.O. Integrating Smart Tourism into Tourism Service Development and Tourism Product Marketing: The Case of Uzbekistan // Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance. – 2026. – Vol. 7, No. 2. – P. 21–27. – DOI: 10.51699/cajitmf.v7i2.1161.

20 Kursiv Media. Uzbekistan's World Cup Debut Drives Global Broadcast Interest [Elektron resurs]. URL: https://uz.kursiv.media/en/2026-05-31/uzbekistans-world-cup-debut-drives-global-broadcast-interest/ (Дата обращения: 18.07.2026).

Транслитерация

1 Djusembekova M., Janpejisova Q., Akimov O. Qazaqstannyң halyқaralyқ imidjin qalyptastyrudaғy sport jұmsaқ kүsh құraly retinde [Sport as a soft power tool in shaping the international image of Kazakhstan] // L.N. Gumilev atyndaғy Evrazija ұlttyқ universitetinің Habarshysy. Sajasi ғylymdar. Ajmaқtanu. Shyғystanu. Tүrkitanu serijasy. – 2026. – N 2(155). – S. 80–94. (in Kaz)

Б.Х. Мирзарахимов

Футболдағы жетістіктер және туристік бірегейлік: Өзбекстанның халықаралық имиджінің трансформациясына әлеуметтік-философиялық талдау

Аңдатпа. Мақалада әлеуметтік-философиялық тұрғыдан футбол саласындағы ұлттық жетістіктердің мемлекеттің халықаралық имиджі мен туристік дестинациясының бірегейлігінің трансформациясына ықпалы талданады. Зерттеу Бенедикт Андерсонның «елестетілген қауымдастық» тұжырымдамасына, Стюарт Холлдың бірегейлікті әлеуметтік конструкция ретінде түсінуіне, Джозеф Найдың «жұмсақ күш» теориясына және Мануэль Кастельстің желілік қоғам теориясына сүйене отырып, спорттық жетістік, ұлттық бірегейлік, халықаралық имидж және туристік дестинацияның бірегейлігі арасындағы өзара байланысты біртұтас тұжырымдамалық модель аясында негіздеуді мақсат етеді. Эмпирикалық негіз ретінде Өзбекстан ұлттық футбол құрамасының 2026 жылғы FIFA футболдан әлем чемпионатына жолдама алуы және осы тарихи оқиғаның халықаралық бұқаралық ақпарат құралдары мен туризм саласында туғызған кең қоғамдық резонансы қарастырылады. Зерттеу әлеуметтік-философиялық талдау, салыстырмалы талдау, дискурстық және контент-талдау, сондай-ақ тұжырымдамалық модельдеу әдістері арқылы жүзеге асырылды. Зерттеу нәтижелері футболдағы табыс тек спорттық жетістік қана емес, сонымен қатар ұлттық мақтаныш пен әлеуметтік тұтастықты нығайтатын, мемлекеттің жаһандық цифрлық ақпараттық кеңістіктегі көрінуін кеңейтетін және елдің туристік дестинация ретіндегі тартымдылығын арттыратын кешенді әлеуметтік-философиялық механизм екенін көрсетеді. Мақалада ұсынылған бес кезеңді тұжырымдамалық модель спорт, ұлттық бірегейлік, халықаралық имидж және туристік дестинация брендингі арасындағы өзара байланысты одан әрі эмпирикалық зерттеуге теориялық негіз бола алады.

Түйін сөздер: футболдағы жетістік; ұлттық бірегейлік; жұмсақ күш; спорт дипломатиясы; халықаралық имидж; туристік дестинацияның бірегейлігі; Өзбекстан.

B.Kh. Mirzarakhimov

Achievements in Football and Tourism Identity: A Socio-Philosophical Analysis of the Transformation of Uzbekistan's International Image

Abstract. This article examines, from a socio-philosophical perspective, the influence of national achievements in football on the transformation of a state's international image and the identity of a tourist destination. Drawing upon Benedict Anderson's concept of the *imagined*

community, Stuart Hall's understanding of identity as a social construct, Joseph Nye's theory of *soft power*, and Manuel Castells' theory of the *network society*, the study seeks to substantiate the interrelationship between sporting success, national identity, international image, and tourism destination identity within an integrated conceptual framework. As its empirical case, the research examines the qualification of the Uzbekistan national football team for the 2026 FIFA World Cup and the international media and tourism resonance generated by this historic achievement. The study employs socio-philosophical analysis, comparative analysis, discourse analysis, content analysis, and conceptual modeling. The findings demonstrate that football success should be understood not merely as a sporting achievement but as a multidimensional socio-philosophical mechanism that reinforces national pride and social cohesion, expands the country's presence in the global digital information space, and enhances its attractiveness as a tourism destination. The five-stage conceptual model proposed in this article provides a theoretical foundation for future empirical research on the interconnections between sport, national identity, international image, and destination branding.
Keywords: football success; national identity; soft power; sports diplomacy; international image; tourism destination identity; Uzbekistan.

Вклад авторов. **Мирзарахимов Б.Х**., концепция и дизайн исследования, методология, анализ литературы, написание текста, редактирование и подготовка окончательного варианта текста.

Поступила: 15.08.2026
Принята:14.10.2026

ҒТАХР 02.41. https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.10

ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАННЫҢ КӨПТҮРЛІЛІГІ

[1]А.Т. Кулсариева, [2]Б.А. Кулыбек*
[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
[2]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Шымкент, Қазақстан)
[1]aktolkyn777@mail.ru, [2]bagdatkali541997@gmail.com

[1]A.T. Kulsariyeva, [2]B.A. Kulybek
[1]Kazakh National Women's Teacher Training University (Almaty, Kazakhstan)
[2]M. Auezov South Kazakhstan University (Shymkent, Kazakhstan)
[1]aktolkyn777@mail.ru, [2]bagdatkali541997@gmail.com

***Сілтеме**:* Кулсариева А.Т., Кулыбек Б.А. Жаңғыру және қазіргі заманның көптүрлілігі // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96). – 136-150 бб.

Аңдатпа. Мақалада жаңғыру қоғамдық қатынастарды, институттар мен мәдени құндылықтарды өзгертетін көпөлшемді үдеріс ретінде зерттеледі. Зерттеудің мақсаты - қазіргі заман нысандарының көптүрлілігінің әлеуметтік-мәдени негіздерін айқындау және қоғамдық өзгерістерді бағалаудағы адами өлшемнің маңызын анықтау. Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы, тарихи-философиялық және аксиологиялық тәсілдер құрайды. Индустриялық, постиндустриялық және постмодерндік қоғам тұжырымдамалары салыстырылып, бастапқы және екінші реттік жаңғырудың, батыстанудың, қуып жетуші дамудың, постмодернизацияның, неомодернизация мен демодернизацияның айырмашылықтары ашылады. Жаңғыру траекторияларының көптүрлілігі институционалдық өзгерістердің, мәдени дәстүрлер мен әлеуметтік субъектілер қызметінің өзара ықпалдастығымен айқындалатыны анықталды. Білімнің, ақпарат пен символдық ресурстардың рөлі артуы әлеуметтік жіктелу, қоғамдық қатысу және бірегейліктің қалыптасу тетіктерін өзгертетіні көрсетілді. Тұлға автономиясының кеңеюі жаңа тәуелділіктермен, ресурстарға қол жеткізудегі теңсіздікпен және адамгершілік жауапкершілігінің күшеюімен қатар жүретіні айқындалды. Жаһандық өзара байланыстардың тереңдеуі қауымдастықтардың мәдени, этностық және діни төлтумалығын сақтауға ұмтылысымен ұштасатыны анықталды. Жаңғыруды кезеңдердің әмбебап реттілігіне немесе батыстық тәжірибені қайталауға телуге болмайтыны туралы қорытынды жасалды. Оның нәтижелерін өмір сапасы, тұлға еркіндігі, білімнің қолжетімділігі, әлеуметтік байланыстардың орнықтылығы және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктері тұрғысынан бағалау қажеттілігі негізделді. Адами өлшем технологиялық және институционалдық жаңаруды тұлғаның дамуы мен қоғамдық ынтымақтастық жағдайларымен сабақтастыруға мүмкіндік беретін біріктіруші өлшемшарт ретінде ұсынылады. Алынған нәтижелер жаңғырудың

* Автор-корреспондент: Б.А. Кулыбек, bagdatkali541997@gmail.com

тарихи тұрғыдан әртүрлі нысанда жүзеге асатын үдеріс ретіндегі түсінігін нақтылап, мәдени сабақтастық пен азаматтық қатысудың маңызын ашады, сондай-ақ жаһандық өзгерістер жағдайында қазіргі қоғамның әртүрлі үлгілерін салыстырмалы бағалаудың негіздерін айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: жаңғыру, қазіргі заман, постмодерн, жаһандану, мәдениет, бірегейлік, автономия, ақпарат.

Кіріспе

Жаңғыру қоғамдық өзгерістерді әлеуметтік-философиялық тұрғыдан пайымдауда маңызды орын алады, өйткені ол дамудың экономикалық және технологиялық негіздерімен қатар, адамның болмыс тәсілдерін, құндылық бағдарлары мен бірлескен өмір нысандарын да қамтиды. Әлеуметтік институттардың өзгеруі, ақпараттық байланыстардың кеңеюі және мәдени өзара ықпалдастықтардың күрделенуі қазіргі заманның мазмұны мен жүріп жатқан өзгерістердің бағыттылығын бағалау өлшемшарттары туралы мәселені алға тартады. Осы тұрғыдан жаңғыру институционалдық жаңару, мәдени сабақтастық және тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктері арасындағы арақатынас мәселесі ретінде көрінеді.

Жаңғырудың классикалық теориялары қазіргі қоғамның қалыптасуын негізінен индустрияландырумен, рационалданумен, секулярланумен және тұлға автономиясының орнығуымен байланыстырды. Бұл ретте Батыстың тарихи тәжірибесі өзге қоғамдарды бағалауға негіз болатын әмбебап үлгі ретінде жиі қабылданды. Алайда қоғамдық даму жолдарының көптүрлілігі жаңғыруды міндетті кезеңдердің бірыңғай реттілігі ретінде түсінудің шектеулілігін көрсетті. Жаңа технологиялар мен институттарды игеру дәстүрлі құндылықтардың сақталуымен қатар жүруі мүмкін, ал экономикалық өзгерістер әртүрлі саяси және мәдени салдарларға әкелуі ықтимал. Сондықтан жаңарудың әмбебап үрдістерінің нақты қоғамдардың тарихи және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерімен өзара ықпалдасу тәсілдерін зерттеу айрықша маңызға ие болады.

Қоғамдық өмірді ұйымдастырудың постиндустриялық нысандарына көшу жаңғыру зерттеулерінің проблемалық өрісін кеңейтеді. Білімнің, ақпарат пен коммуникацияның рөлі артуы жұмыспен қамту құрылымын, әлеуметтік теңсіздік тетіктері мен қоғамдық қатысу жағдайларын өзгертеді. Сонымен бірге бірегейліктің, символдық мойындалудың және өмірлік стратегияларды еркін таңдаудың маңызы күшейеді. Бұл үдерістер қайшылықты сипатқа ие: жеке мүмкіндіктердің кеңеюі жаңа тәуелділіктермен, ал жаһандық өзара байланыстардың тереңдеуі қауымдастықтардың мәдени дербестігін сақтауға ұмтылысымен ұштасады. Осыған байланысты институционалдық және технологиялық өзгерістерді олардың адам өміріне тигізетін салдарларымен сабақтастыра қарастыру қажеттілігі туындайды.

Зерттеудің негізгі мәселесі жаңғыру үдерістерінің көптүрлілігін ашуға және олардың адами өлшемін айқындауға мүмкіндік беретін теориялық негіздерді анықтаудан тұрады. Мақаланың мақсаты – жаңғырудың негізгі

тұжырымдамаларына әлеуметтік-философиялық талдау жүргізу және әлеуметтік-мәдени өзгерістердің қазіргі қоғамдағы тұлғаның орны үшін маңызын анықтау. Осы мақсатқа қол жеткізу модерн мен постмодерн түсіндірмелерін салыстыруды, жаңғыру үлгілерін ажыратуды, сондай-ақ құндылықтардың, бірегейліктің және әлеуметтік белсенділік нысандарының өзгерістерін қарастыруды көздейді.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің әдіснамалық негізін әлеуметтік-философиялық, салыстырмалы және аксиологиялық тәсілдердің үйлесімі құрайды. Әлеуметтік-философиялық тәсіл жаңғыруды институционалдық, экономикалық және мәдени өзгерістердің өзара байланысында қарастыруға, олардың адамның қоғамдағы орны үшін маңызын ашуға мүмкіндік береді. Салыстырмалы тәсіл жаңғыру тұжырымдамаларын салыстыру, олардың бастапқы алғышарттарын, қазіргі заман өлшемшарттарын және қоғамдық дамудың бағыттылығы туралы түсініктерін анықтау үшін қолданылады. Аксиологиялық тәсіл әлеуметтік өмірдің құндылықтық негіздеріндегі өзгерістерді, дәстүр мен жаңарудың, тұлға автономиясы мен ұжымдық жауапкершіліктің арақатынасын зерделеуге бағытталған.

Тарихи-философиялық реконструкция жаңғыру туралы теориялық түсініктердің өзгеруін – индустриялық қоғамға өту үлгілерінен постиндустриялық даму мен постмодерн тұжырымдамаларына дейін - қадағалау үшін қолданылады. Тұжырымдамалық талдау арқылы «модерн», «жаңғыру», «постмодернизация», «батыстану» және «бірегейлік» ұғымдарының мазмұны нақтыланып, олардың мағыналары мен қолданылу аясы ажыратылады. Проблемалық-тақырыптық талдау қарастырылатын тұжырымдамаларды мәдени сабақтастық, әлеуметтік жіктелу, білім мен ақпараттың рөлі, тұлға еркіндігі және оның өзін-өзі жүзеге асыруы мәселелері төңірегінде біріктіруге мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық материалын жаңғыруға, постиндустриялық қоғамға және әлеуметтік-мәдени өзгерістерге арналған еңбектер құрайды. Олар тарихи мәнмәтін мен авторлық ұстанымдардың айырмашылықтары ескеріле отырып қарастырылады. Қоғамдық үдерістердің сипаттамалық тұжырымдары мен қоғамның қалаулы құрылымы туралы нормативтік түсініктерді ажыратуға ерекше назар аударылады. Бұл жекелеген үлгілердің әмбебаптыққа ұмтылысын сыни тұрғыдан бағалауға және технологиялық дамуды әлеуметтік прогреспен теңестіруден аулақ болуға мүмкіндік береді.

Индустриялық модерннен постмодернге: қоғам мен тұлғаның трансформациясы

Қазіргі қоғамның қалыптасуы, яғни жаңғыру, қоғамдық құрылыстың негіздерін қамтитын күрделі әрі қайшылықты үдеріс болып табылады. С. Хантингтон (Huntington S. P.) оның тоғыз негізгі сипаттамасын бөліп көрсетеді:

революциялық сипат, кешенділік, жүйелілік, жаһандық ауқым, ұзақ мерзімділік, кезеңділік, гомогенділік, қайтымсыздық және прогрессивтілік [1]. Революциялық сипат қоғамдық құрылымдар мен негізгі институттардың түбегейлі өзгеруінен; кешенділік қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларының қамтылуынан; жүйелілік жүріп жатқан өзгерістердің өзара байланысынан; жаһандық ауқым жаңғыру үдерістерінің дүниежүзілік деңгейде таралуынан көрінеді. Ұзақ мерзімділік пен кезеңділік өзгерістердің уақытқа созылуын және олардың бірізді жүзеге асуын білдіреді. Гомогенділік қазіргі қоғамдардың құрылымдық және институционалдық сипаттамаларының жақындасуын көздейді, ал қайтымсыздық пен прогрессивтілік өзгерістердің бағыттылығын және олардың нәтижелерінің орнығуын көрсетеді.

Дж. Джермани (Germani G.) жаңғырудың мазмұнын экономикалық, саяси және әлеуметтік салалардағы өзгерістердің өзара байланысы арқылы ашады. Экономикада оның негізгі көрінісі индустрияландыру болып табылады. Саяси салада жаңғыру демократиялық конституциялық режимдердің қалыптасуымен шектелмейді: ол орнықты экономикалық және әлеуметтік дамуға жағдай жасайтын әртүрлі саяси құрылыс нысандары аясында жүзеге асуы мүмкін. Сол сияқты әлеуметтік жаңғыру да тұлғалық ұстанымдардың, нормалардың, әлеуметтік қатынастар мен институттардың өзгеруіне ашық болған жағдайда ұйымдастыру нысандарының көптүрлілігіне мүмкіндік береді [2].

Дж. Коулмен (Coleman J. S.) жаңғыруды қоғам мүмкіндіктерінің саналы әрі дәйекті түрде кеңеюімен байланыстырады. Бұл үдеріс әлеуметтік жіктелу салдарынан туындайтын қайшылықтар мен қақтығыстарды тежеуге мүмкіндік беретін әлеуметтік ықпалдасу мен қоғамдық құрылыстың жаңа тетіктерін қалыптастыруды көздейді. Халықтың қоғамдық өмірге қатысуын кеңейту және ресурстарды теңдік талаптарына сәйкес бөлуді жетілдіру де елеулі маңызға ие болады. Жаңғырудың тағы бір маңызды сипаттамасы - қоғамның жаңа мақсаттарды икемді түрде айқындап, оларға қол жеткізу жолдарын әзірлеу қабілеті [3].

1970–1980 жылдары әлеуметтік-экономикалық даму мен саяси ұйымдасудың қалыптасқан үлгілерін қайта пайымдауға бетбұрыс байқалды. Осы ізденістің бір бағытын қызметтің шағын ауқымына, орталықсыздандыруға және біртіндеп жүзеге асатын институционалдық өзгерістерге басымдық берген Т. Питерс (Peters T. J.) [4], Б. Стоукс (Stokes B.) [5]., Р. Уотермен (Waterman R. H.) [4], Э. Шумахер (Schumacher E. F.) [6] және басқа авторлардың тәсілдері құрады. Бастапқы ұстанымдарының айырмашылықтарына қарамастан, бұл тәсілдер жергілікті бастамаларға және әлеуметтік жүйелерді кезең-кезеңімен жаңартуға деген қызығушылықтың артуын көрсетті.

Мұндай қайта пайымдаудың алғышарты орталықтандырылған басқарудың, өндірісті шамадан тыс ірілендірудің, күнделікті өмірді стандарттау мен қатаң регламенттеудің шектеулерін анықтау болды. Осы жағдайда «шағынның іріге қарсы тұруы» қозғалысы шаруашылық пен әлеуметтік ұйымдасудың неғұрлым икемді әрі адам қажеттіліктеріне сай нысандарына ұмтылысты білдірді. Шағын

ауқымды экологиялық таза өндіріс, орталықсыздандыру, қызметтің жекелеген түрлерін автоматтандыру, жергілікті өзін-өзі басқаруды және өзін-өзі жұмыспен қамтуды дамыту оның негізгі бағдарларына айналды. Постиндустриялық қоғамның қалыптасуы аясында «шағын да көркем» қағидаты жергілікті шешімдер, ресурстарды ұтымды пайдалану және бастамаларды қолдау арқылы елеулі нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігін білдірді.

Э. Шумахер шаруашылық өмірді ұйымдастыруға технологиялардың адам қажеттіліктері мен табиғат мүмкіндіктеріне сәйкестігіне негізделген тәсілді ұсынды. Ірі ауқымды өндірісті сынай отырып, ол оның табиғи және адами ресурстарды шамадан тыс жұмсау, қоршаған ортаны ластау, қызметкерлердің басқару құрылымдарына тәуелділігін күшейту сияқты жойқын салдарларына назар аударды. Шумахер мұндай үлгінің баламасын буддизмнің қарапайымдылық пен зорлық жасамау қағидаттарына сүйене отырып, қанағатшылдықпен, табиғат пен адамға ұқыпты қарым-қатынаспен байланыстырды [6]. Бұл тәсілдің өзегінде күнделікті қам-қарекеті, қажеттіліктері және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылысы бар адам тұрады. Осыдан шағын және орта кәсіпкерліктің, жергілікті білім беру бастамаларының, тұлға дербестігі мен жергілікті қауымдастықтарды қолдаудың айрықша маңызы туындайды.

Осы тәсіл аясында шағын және орта кәсіпорындарды дамыту халықтың әл-ауқатын арттыру шарттарының бірі ретінде қарастырылады. Отбасылық кәсіпкерлік, өнімдердің алуан түрлілігі және еңбекті ұйымдастырудың икемді нысандары жұмыспен қамту мүмкіндіктерін кеңейтіп, жеке бастамаларға жол ашады. Бұл өзгерістермен адам дамуына деген өзгеше көзқарас та байланысты: даралықты ашу, өмірлік мақсаттар мен оларды жүзеге асыру жолдарын дербес айқындау басымдыққа ие болады. Э. Тоффлердің түсінігінде жаңа қоғамның келешегі адамның өз өмірлік әлемін қалыптастыруға қатысу мүмкіндіктерінің кеңеюімен сабақтасады [7].

Индустриялық өркениет халық пен өндірістің ірі қалаларда шоғырлануымен, өнеркәсіптік аймақтардың ұлғаюымен және қалалық өмір салтының таралуымен сипатталды. Ауылдық аумақтардың индустриялық орталықтар қажеттіліктеріне бағындырылуы экологиялық жүктеменің артуымен және қоғамдық өмірдің үйреншікті нысандарының өзгеруімен қатар жүрді. Еңбектің жоғары қарқындылығы, халықтың шамадан тыс тығыз қоныстануы және күнделікті тәжірибелердің бұқаралануы психологиялық шиеленістің қосымша көздерін туындатып, тұлға автономиясының аясын тарылтты.

Ақпараттық және компьютерлік технологиялардың дамуы еңбек пен тұрмысты кеңістіктік және уақыттық тұрғыдан ұйымдастыруды өзгертуге мүмкіндік береді. Э. Тоффлердің «электрондық үй» тұжырымдамасында тұрғын үй отбасылық өмір мен кәсіби қызметті біріктіретін кеңістік ретіндегі маңызын қайта иеленеді. Үйді байланыс құралдарымен және техникалық жүйелермен жабдықтау ақпарат алуға, жұмыс байланыстарын сақтауға және өндірістік міндеттердің бір бөлігін қашықтан орындауға мүмкіндік береді [7]. Мұндай үлгі қалалық қызметтердің қолжетімділігін урбандалу деңгейі төмен ортада

өмір сүрудің артықшылықтарымен ұштастыруды көздейді. Сонымен бірге оның гуманистік әлеуеті технологиялық өзгерістердің адам дербестігін қаншалықты кеңейтетініне және оның толыққанды өмір сүруіне қандай жағдай жасайтынына байланысты.

Постиндустриялық қоғамға өту қажеттіліктердің, құндылық бағдарларының және әлеуметтік мінез-құлық уәждерінің сапалық өзгерістерімен қатар жүреді. Бұл өзгерістер экономикалық қатынастардың түрленуімен, технологиялар мен коммуникацияның жаңа нысандарының дамуымен байланысты. Еңбек адамның өмірлік мақсаттары мен әлеуметтік бірегейлігі қалыптасатын бірден-бір орталық ретіндегі орнын біртіндеп жоғалтады. Сонымен бірге тұтынудың, бос уақытты өткізудің және өмірлік тәжірибелерді еркін таңдаудың маңызы артады. Тұтыну қоғамында гедонистік ұстанымдар күшейеді: ләззат алуға, эмоциялық толымдылыққа және әсерлердің алуан түрлілігіне ұмтылу күнделікті мінез-құлықтың елеулі уәждерінің біріне айналады. *Homo faber* - жасампаз адам бейнесімен қатар, шығармашылыққа, тәжірибе жасауға және тәжірибенің жаңа нысандарын игеруге бағдарланған *homo ludens* - ойнаушы адам бейнесінің маңызы арта түседі. Бұл ретте бос уақыт дербес құндылық әрі тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруының маңызды шарты ретінде көрінеді [8].

Постмодерн әлеуметтік байланыстардың жоғары серпінділігімен, нормалардың өзгермелілігімен және ықтимал даму бағыттарының көптігімен ерекшеленетін қоғамның жалпы күйін сипаттайды. Қоғамдық күйлердің қатаң реттілігі мен бірмәнді себептік шарттылығын көздейтін сызықтық үлгілер арқылы жүріп жатқан өзгерістерді сипаттау барған сайын қиындай түседі. Өткен, қазіргі және болашақ арасындағы байланыс сақталғанымен, ол кездейсоқтық, белгісіздік және әртүрлі бағыттағы үдерістердің өзара ықпалы арқылы жүзеге асады. Осы тұрғыдан броундық қозғалыс метафорасы тәртіптің жоқтығынан гөрі оның қалыптасуының күрделілігін білдіреді: қоғамдық өмірдің уақытша конфигурациялары дамудың бірыңғай траекториясына тоғыспайтын көптеген әрекеттер мен үрдістердің қиылысында пайда болады.

З. Бауманның (Bauman Z.) пікірінше, постмодерн XX ғасырдың соңында неғұрлым дамыған қоғамдарда өзінің табиғатын және әлеуметтік өмірді ұтымды ретке келтіруге деген ұмтылысының шектерін ұғынған модерн ретінде қалыптасады. Осы тұрғыдан азаматтық әлеуметтілік автономды субъектілердің өздігінен туындайтын белсенділік кеңістігі ретінде көрінеді. Олардың әрекеттері ең алдымен бірлескен өмір сүру ортасын өзгертуге, қолжетімді ресурстарды пайдалануға және өз мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталады. Тұрақты тәртіпті, басқарылуды және болжамдылықты сақтау әлеуметтік өзара әрекетке қатысушылардың барлығын біріктіретін ортақ ұстаным болудан қалады [9, 187 б.].

Постмодерндік әлеуметтік орта күрделілігімен және әрекет орталықтарының көптігімен ерекшеленеді. Мемлекет те, жекелеген ұйым да ондағы үдерістерді жан-жақты басқаруды қамтамасыз ете алмайды. Біртұтас азаматтық кеңістікте мүдделері, мақсаттары мен қызмет салалары әртүрлі көптеген субъектілер өзара әрекеттеседі. Қоғамдық тәртіп олардың бастамаларының тоғысуы, мүдделерінің келісілуі және туындайтын қайшылықтар арқылы қалыптасады. Бұл ретте

ресурстарға қол жеткізу дербес қызметтің негізгі шарттарының біріне әрі оның мүмкіндіктері мен шектеулерін айқындайтын факторға айналады.

Әлеуметтік теңсіздік пен қоғамдық байлықты қайта бөлу мәселелерімен қатар, мойындалу, адам құқықтарын қорғау және әлеуметтік топтардың нақты автономиясын кеңейту талаптары барған сайын маңызды бола түседі. Саяси қызмет дербестікті шектейтін кедергілерді еңсеруге, қоғамдық өмірге қатысу мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге және бірегейліктердің көптүрлілігін мойындауға бағытталады.

Бұл өзгерістер адамгершілік реттеуге де ықпал етеді. Құқықтық және институционалдық нормалардың маңызы сақталғанымен, субъектілердің өз іс-әрекеттерінің негіздері мен салдарлары үшін жеке жауапкершілігі күшейеді. Билік орталықтары мен нормативтік бағдарлардың көптігі дербес таңдау кеңістігін кеңейтеді, алайда оны жүзеге асыру мүмкіндіктері қолжетімді ресурстарға және адамның нақты тәуелсіздік дәрежесіне байланысты болады. Осылайша таңдау еркіндігі өзіндік рефлексия, өзін-өзі бақылау және өз әрекеттерін сыни бағалау қажеттілігімен ұштасады.

Жеке тәжірибе шеңберінен шығатын адамгершілік мәселелері бірлескен талқылауды және ұстанымдарды келісуді талап етеді. Диалог, жария пікірталас пен келіссөздер ортақ бағдарларды тұжырымдаудың, қалыптасқан нормаларды қайта қараудың және бірлескен өмір ережелерін түсіндірудің тәсілдеріне айналады. Осындай өзара әрекет барысында қатысушылардың автономиясын олардың өзге адамдар алдындағы жауапкершілігімен үйлестіру мүмкіндігі қалыптасады.

Жаңғырудың теориялық тәсілдері мен әлеуметтік-мәдени үлгілері

Л. Туроудың идеяларына сүйене отырып, XX–XXI ғасырлар тоғысында батыс қоғамдарының өзгеруін айқындаған бірқатар үдерістерді бөліп көрсетуге болады: 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басындағы коммунистік режимдердің ыдырауы, білім экономикасының қалыптасуы, халықтың қартаюын қоса алғанда, демографиялық өзгерістер және шаруашылық байланыстардың жаһандануы. Көпполярлылық жағдайында әлемдік тепе-теңдікті сақтау қоғамдық укладтардың, мүдделер мен өмір салттарының көптүрлілігін ескеруді талап етеді. Мұндай тепе-теңдік өзгермелі сипатқа ие болып, әртүрлі бағыттағы үдерістердің өзара ықпалы, жергілікті деңгейдегі келісімдер мен нақты жағдайларға сай қабылданатын шешімдер нәтижесінде қалыптасады [10].

Модерн теорияларының дамуы жаңғыру ұғымының нақтылануына, соның ішінде оның бастапқы және екінші реттік нысандарын ажыратуға ықпал етті. Бастапқы жаңғыру Батыс Еуропа мен Солтүстік Америка елдерінде капитализмнің қалыптасуымен қатар жүрген әлеуметтік-мәдени өзгерістер кешенін білдіреді. Бұл өзгерістерге сословиелік және мұрагерлік шектеулердің әлсіреуі, дәстүрлі өмір салтының өзгеруі, азаматтық тең құқықтылықтың орнығуы және демократиялық институттардың қалыптасуы жатады. Осы үлгі

аясында жеке еркіндік, тұлға автономиясы және оның құқықтарының кеңеюі индустрияландыру мен капиталистік қатынастар дамуының елеулі алғышарттары ретінде қарастырылады. Мұндай түсінік Ағартушылық философиясында дамыған индивидуализм қағидатына, сондай-ақ Г. В. Ф. Гегель философиясындағы тұлға еркіндігі мен дербестігін пайымдауға сүйенеді. Бұл идеялар қазіргі қоғам туралы көптеген тұжырымдамалардың теориялық негіздеріне енді.

Екінші реттік жаңғыру қалыптасқан институционалдық, экономикалық және технологиялық үлгілерді игеруші қоғамдардағы өзгерістермен байланысты. Тарихи тұрғыдан батыстық ықпалдың таралуы жаңғырудың батыстанумен, яғни батыстық мәдени нормалар мен қоғамдық ұйымдасу нысандарын қабылдаумен жақындасуына ықпал етті. Алайда сырттан қабылданған үлгілердің жергілікті дәстүрлермен өзара ықпалдастығы дамудың әртүрлі нұсқаларын туындатады. Олардың арасында пайда болатын қайшылықтар мәдени және әлеуметтік шиеленісті күшейтуі мүмкін. Бұл, әсіресе, институционалдық өзгерістер қалыптасқан құндылықтармен және тәжірибелермен үйлеспеген жағдайда байқалады. Сондықтан жаңғыруды түсіну нақты тарихи жағдайларды және өзгерістерді әлеуметтік-мәдени ортаға бейімдеу тәсілдерін ескеруді талап етеді.

Екінші реттік жаңғыру неғұрлым дамыған қоғамдардың қалыптасқан экономикалық, институционалдық және мәдени үлгілерін игеруші елдердегі әлеуметтік-мәдени өзгерістерді қамтиды. Бұл үдерістерде жергілікті дәстүрлермен және қоғамдық ұйымдасу нысандарымен өзара әрекеттескен Батыстың ықпалы тарихи тұрғыдан елеулі рөл атқарды [11], [12].

Теориялық тәсілдердің көптүрлілігіне қарамастан, жаңғыру тұжырымдамаларын қоғамдық ұйымдасудың дәстүрлі нысандарынан қазіргі нысандарына өту тетіктеріне және қазіргі заманның өзінің кейінгі өзгерістеріне деген назар біріктіреді. Бұл үдерістердің негізгі сипаттамаларына дәстүрлі құндылықтар рөлінің өзгеруі, секулярлану, тұлға автономиясының кеңеюі, қызметті ұйымдастырудың ұтымды тәсілдерінің дамуы, индустрияландыру және технологиялардың таралуы жатады. Аталған үрдістердің арақатынасы нақты қоғамның тарихи жағдайларына, мәдени ерекшеліктері мен институционалдық құрылымына байланысты.

Постиндустриялық және ақпараттық қоғам теорияларында ғылыми білімнің, білім беру мен ақпараттық технологиялардың рөлі артуы ерекше маңызға ие болады. Өнеркәсіптік кәсіпорындармен және корпорациялармен қатар, университеттердің, зерттеу орталықтары мен білімді өндіруді және таратуды қамтамасыз ететін ұйымдардың ықпалы күшейеді. Ақпарат және оны білімге, технологиялар мен практикалық шешімдерге айналдыру қабілеті қоғамдық дамудың аса маңызды ресурстарына айналады. Бұл ретте капиталдың, меншіктің және материалдық инфрақұрылымның маңызы сақталады, ал оларды пайдалану мүмкіндіктері зияткерлік ресурстармен барған сайын тығыз байланысады.

Елеулі өзгерістер мәдени саланы да қамтиды. Бұрынғы дүниетанымдық және құндылықтық жүйелердің біртұтастығы әлсіреп, ғылым, өнер, дін және философия арасындағы қатынастар күрделене түседі. Мәдени стильдердің

араласуы, бұқаралық мәдениеттің таралуы және ойын-сауық индустриясының дамуы дүниені қабылдау мен түсіндіру тәсілдерінің алуан түрлілігінің артуымен қатар жүреді. Э. Гидденстің көзқарастарын баяндауда жаһандық әлеуметтік байланыстардың қалыптасуы ортақ ақпараттық кеңістіктің кеңеюімен сабақтастырылады. Бұл үдерістер ұлттық мемлекеттің жағдайын өзгертіп, оның трансұлттық өзара әрекеттестіктерге тәуелділігін күшейтеді әрі жергілікті және өңірлік орталықтардың, қоғамдық қозғалыстар мен азаматтық бірлестіктердің маңызын арттырады [13].

Постиндустриялық және ақпараттық қоғам теориялары технологиялық өзгерістердің экономикалық қатынастардағы, әлеуметтік институттар мен күнделікті тәжірибелердегі өзгерістермен өзара байланысын ашады. Оларда ұсынылатын тарихи кезеңдеу үлгілері постиндустриялық қоғамның қалыптасуын қызмет көрсету, ақпарат өндіру және зияткерлік еңбек үлесі арта түсетін шаруашылық қызметтің өзгеше құрылымына өту ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Инновациялар мен шешім қабылдаудың негізіне айналатын теориялық білім ерекше маңызға ие болады. Материалдық өндірістің өзгеруімен қатар, тұлғааралық өзара әрекеттестік аясы кеңейеді: білім беру, басқару, зерттеушілік және кәсіби қызмет коммуникацияға, білім алмасуға және іс-әрекеттерді келісуге барған сайын көбірек тәуелді болады. Бұл ретте технологиялық өзгерістер қоғамдық қайта құрулардың алғышарттарын қалыптастырады, ал олардың нақты нысандары мен салдары мәдени, саяси және институционалдық жағдайлармен де айқындалады.

Жаһандану және қазіргі қоғамның адами өлшемі

Қазіргі қоғамды анықтауда қоғамдық ұйымдасудың жалпы қасиеттері мен тарихи дамудың нақты кезеңіне байланысты белгілерін ажырату қажет. Алғашқыларына өзін-өзі ұйымдастыру және әлеуметтік байланыстарды қайта өндіру қабілеті, салыстырмалы автономия және бірлескен өмірді реттейтін институттардың болуы жатады. Қазіргі қоғамның тарихи қалыптасуы индустрияландырумен, ірі өндірістің дамуымен, қызмет көрсету саласының кеңеюімен және урбандалумен байланысты. Бұл үдерістер аграрлық укладтарды, жұмыспен қамту құрылымын және адам қажеттіліктерін қанағаттандыру тәсілдерін өзгертеді.

Қазіргі қоғам дүниетанымдық плюрализммен, қоғамдық қатынастардың рационалдануымен, тұлға автономиясының кеңеюімен және жария институттардың зайырлы құрылымымен де сипатталады. Зайырлылық аражолдан бостандығы мен наным-сенімдердің көптүрлілігін сақтай отырып, діни және мемлекеттік биліктің аражігін ажыратуды білдіреді [14]. Қоғамдық өмірдің ашықтығы қалыптасқан нормаларды талқылау, шешімдерді қайта қарау және әртүрлі мүдделердің заңдылығын мойындау мүмкіндігі арқылы қамтамасыз етіледі. Сонымен бірге утилитарлық ұстанымдар мен нарықтық өлшемшарттардың таралуы дәстүрлі құндылықтардың жағдайын өзгертіп, олардың әлсіреуіне де, қайта пайымдалуына да жағдай жасайды.

Экономикалық тұрғыдан индустриялық модерн ұйымдасқан капитализмнің, жаппай өндіріс пен стандартталған тұтынудың дамуымен байланысты. Нарықтардың кеңеюі бос уақыт индустриясы мен бұқаралық мәдениеттің өсуімен қатар жүреді; олардың күнделікті өмірге, өмірлік мақсаттар мен өзін-өзі таныту тәсілдеріне ықпалы барған сайын күшейеді. Тұтыну бірегейлікті қалыптастыру және әлеуметтік жағдайды білдіру тетіктерінің бірі ретінде маңызға ие болады.

Экономиканың өмірдің әртүрлі салаларына ықпалының күшеюі азаматтық қоғамды қоғамдық мүдделерді қорғау және әлеуметтік қатынастардың тек нарық талаптарына бағындырылуына қарсы тұру нысандарын әзірлеуге итермелейді. Сонымен қатар жеке өмірдің дербестігі артып, оның жария кеңістікпен байланыстары өзгереді. Мұндай жағдайда азаматтық бірлестіктер делдалдық және қорғау қызметтерін атқарып, адамдардың мемлекетпен, экономикалық ұйымдармен және мәдениет индустриясымен өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді, сондай-ақ ынтымақтастық пен ұжымдық әрекетке мүмкіндік жасайды.

Жаңғыру теориясын жаңарту әлеуметтік өзгерістердің кеңістіктік өлшемін, ең алдымен олардың жаһандық сипатын ескеруді көздейді. Трансұлттық байланыстардың кеңеюі және ұлттық-мемлекеттік шекаралар рөлінің өзгеруі Канттың дүниежүзілік азаматтық ахуал туралы идеясына қызығушылықтың қайта жануына ықпал етеді. Х. Булл (Bull H.), Дж. Розенау (Rosenau J. N.) және халықаралық қатынастардың басқа да теоретиктерінің зерттеулерінде мемлекетаралық саясат шеңберінен шығатын өзара әрекеттестіктің алғышарттары қарастырылады. Жаһандық азаматтық қоғам ұғымы ұлттық шекаралардан асатын қоғамдық байланыстар мен бастамалар кеңістігін белгілеуге мүмкіндік береді. Оның жаһандық сипаты өзара әрекеттестіктердің географиялық ауқымынан да, жалпыадамзаттық мәселелерге ортақтастық санасының қалыптасуынан да көрінеді [15], [16].

Мұндай кеңістіктің қалыптасуында экологиялық және құқық қорғау қозғалыстары, сондай-ақ мәдени көптүрлілікті қолдайтын ұйымдар маңызды рөл атқарады. Желілік байланыстардың икемділігі мен мемлекеттік құрылымдарға қатысты салыстырмалы дербестігінің арқасында олар тұрғылықты жері мен азаматтық тиесілілігі әртүрлі адамдардың ынтымақтасуына мүмкіндік жасайды. Қалыптасатын бірлестіктер қоғамдық қатысудың, ынтымақтастық пен мәдени алмасудың жаңа кеңістіктерін құрады.

Қарастырылған тәсілдерді қазіргі қоғамның қалыптасуы мен өзгеруін айқындайтын факторларды анықтауға деген ұмтылыс біріктіреді. Бұл ретте қоғамдық даму құрылымдық жағдайлардың, күтпеген мән-жайлар мен адамдардың мақсатты әрекеттерінің өзара ықпалдасу нәтижесі ретінде көрінеді. Өзгерістердің елеулі бөлігі бірыңғай басқару орталығынсыз қалыптасады, алайда олардың бағыттылығы институционалдық шешімдерге, ұжымдық бастамаларға және қатысушылардың өз мүдделерін келісу қабілетіне де байланысты.

Қазіргі қоғамда әлеуметтік қақтығыстар өндірістік қатынастар аясынан барған сайын жиі шығып, тұтынуды, бос уақытты өткізу мен мәдени тәжірибелерді қамтиды. Меншік пен саяси билік үшін күреспен қатар, өмірлік

мүмкіндіктерді кеңейтуге, бірегейлікті мойындауға және өмір салтын еркін таңдауға байланысты талаптардың маңызы артады. Ақпарат қоғамдық ықпалдың негізгі ресурстарының біріне айналады. Әлеуметтік ақпарат саяси және қоғамдық маңызы бар үдерістер, азаматтардың, ұйымдар мен институттардың өзара әрекеттестігі туралы мәліметтерді қамтиды. Ақпараттық ағындардың мазмұнын, оларға қол жеткізу шарттары мен оларды түсіндіру тәсілдерін айқындау мүмкіндігі биліктің елеулі факторына айналады. Сондықтан өнеркәсіптік және технологиялық дамумен қатар, мәдениеттің, коммуникация мен символдық өзара әрекеттестіктің рөлі күшейеді.

Қорытынды

Жүргізілген талдау жаңғыруды қоғамдық институттарды, экономикалық қатынастарды, мәдени құндылықтар мен адам қызметінің тәсілдерін қамтитын көпөлшемді және тарихи тұрғыдан әртүрлі нысанда жүзеге асатын үдеріс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Оның мазмұны индустрияландырумен, технологиялық жаңарумен немесе ұйымдық үлгілерді қабылдаумен шектелмейді. Тұлғаның қоғамдағы орнының, әлеуметтік ықпалдасу нысандарының және бірлескен өмір негіздерінің өзгеруі елеулі маңызға ие. Сондықтан жаңғыруды бағалау құрылымдық өзгерістерді адамның еркін әрі мазмұнды даму мүмкіндіктерімен сабақтастыра қарастыруды талап етеді.

Теориялық тәсілдерді салыстыру қоғамдық прогрестің негізінен сызықтық үлгілерінен қазіргі заман траекторияларының көптігін мойындауға бетбұрысты анықтады. Жаңғырудың бастапқы, екінші реттік және кейінгі нысандарын ажырату тарихи жағдайлардың, бастапқы ресурстардың және жаңа институттарды игеру тәсілдерінің айырмашылықтарын көрсетеді. Дәстүрлер мен инновациялардың өзара әрекеттестігі қатар өмір сүру, қақтығыс және синтез нысандарында көрінуі мүмкін. Бұл ретте мәдени төлтумалықты сақтау өзгерістердің қоғамдық тұрғыдан мағыналылығы мен сабақтастығын қамтамасыз ететін ресурс бола алады.

Қоғамдық ұйымдасудың постиндустриялық және ақпараттық нысандарының қалыптасуы білімнің, коммуникация мен символдық ресурстардың рөлінің артуымен қатар жүреді. Бұл үдерістер өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін кеңейтеді, сонымен бірге теңсіздік пен тәуелділік тетіктерін күрделендіреді. Білім алуға, ақпаратқа және шешім қабылдауға қол жеткізу адамның нақты автономиясының маңызды шартына айналады. Осыған сәйкес жеке таңдау ауқымының кеңеюі қолжетімді ресурстармен, құқықтық кепілдіктермен және азаматтық қатысу мүмкіндіктерімен бекітілгенде қоғамдық маңызға ие болады.

Жаңғырудың қайшылықты сипаты жаһандық өзара тәуелділік пен қауымдастықтардың мәдени, этностық және діни бірегейлігін сақтауға ұмтылысы арасындағы қатынастарда ерекше айқын көрінеді. Оларды үйлестіру диалог, қоғамдық ынтымақтастық және ортақ жауапкершілік институттарын дамытуды көздейді. Осындай жағдайда азаматтық қоғам жеке бастамаларды ортақ мүдделермен сабақтастыруға, ал өмірлік ұстанымдардың алуан

түрлілігін ынтымақтасудың негізіне айналдыруға мүмкіндік беретін кеңістік қалыптастырады.

Адами өлшем жаңғырудың қарастырылған қырларын біріктіріп, оны мазмұндық тұрғыдан бағалау өлшемшарттарын тұжырымдауға мүмкіндік береді. Оларға өмір сапасын арттыру, тұлға дербестігін кеңейту, білімнің қолжетімділігі, маңызды әлеуметтік байланыстарды сақтау және адамдардың қоғамның болашағын айқындауға қатысуы жатады. Одан арғы зерттеулердің перспективалары тарихи және мәдени тәжірибесі әртүрлі қоғамдарда институционалдық және технологиялық жаңарудың осы мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететін нақты жағдайларын анықтаумен байланысты.

Әдебиеттер тізімі

1 Huntington S. P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Politics. – 1971. – Vol. 3, No. 3. – P. 283–322.

2 Germani G. The Sociology of Modernization: Studies on Its Historical and Theoretical Aspects with Special Regard to the Latin American Case. – New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1981. – ISBN 978-1412839044.

3 Coleman J. S. Foundations of Social Theory. – Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1990. – 993 p.

4 Peters T. J., Waterman R. H. Jr. In Search of Excellence: Lessons from America's Best-Run Companies. – New York: Harper & Row, 1982. – 360 p. – ISBN 0-06-015042-4.

5 Stokes B. Helping Ourselves: Local Solutions to Global Problems. – New York; London: W. W. Norton & Company, 1981. – 160 p. – ISBN 978-0-393-01362-7.

6 Schumacher E. F. Small Is Beautiful: A Study of Economics As If People Mattered. – New York: Harper & Row, 1973. – 290 p. – ISBN 978-0-06-136122-7.

7 Тоффлер Э. Третья волна / пер. с англ. К. Ю. Бурмистрова [и др.]. – М.: АСТ, 2009. – 784 с.

8 Изотов М. З. Человеческий капитал как основа инновационного развития общества (социально-философский анализ) // Адам әлемі (Мир человека). – 2013. – № 3. – С. 45–53.

9 Bauman Z. Intimations of Postmodernity. – London; New York: Routledge, 1992. – 234 p. – ISBN 978-0-415-06750-8.

10 Туроу Л. Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999. – С. 186–187.

11 Сартаева Р. С. К проблемам модернизации государственного строительства в современном Казахстане // Адам әлемі. – 2022. – Т. 92, № 2. – С. 58–70. – DOI: 10.48010/2022.2/1999-5849.06.

12 Хамидов А. А. Модернизация сознания как задача и как проблема // Адам әлемі. – 2022. – Т. 93, № 3. – С. 58–71. – DOI: 10.48010/2022.3/1999-5849.06.

13 Гидденс Э. Последствия современности / пер. с англ. Г. К. Ольховикова, Д. А. Кибальчича; науч. ред. Т. А. Дмитриев. – М.: Праксис, 2011. – 352 с. – (Образ общества). – ISBN 978-5-901574-90-4.

14 Сағиқызы А. Гуманистік дүниетаным: әлеуметтік-мәдени негіздер: монография / жалпы ред. З. К. Шәукенова, С. Е. Нұрмұратов. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 92 б. – ISBN 978-601-7082-77-2.

15 Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. – London: Macmillan Press, 1977. – XV, 335 p. – ISBN 0-333-19914-6.

16 Rosenau J. N. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990. – XVIII, 480 p. – ISBN 0-691-02308-5.

Transliteration

1 Huntington S. P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Politics. – 1971. – Vol. 3, N 3. – P. 283–322.

2 Germani G. The Sociology of Modernization: Studies on Its Historical and Theoretical Aspects With Special Regard to the Latin American Case. – New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1981. – ISBN 978-1412839044.

3 Coleman J. S. Foundations of Social Theory. – Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1990. – 993 p.

4 Peters T. J., Waterman R. H. Jr. In Search of Excellence: Lessons from America's Best-Run Companies. – New York: Harper & Row, 1982. – 360 p. – ISBN 0-06-015042-4.

5 Stokes B. Helping Ourselves: Local Solutions to Global Problems. – New York; London: W. W. Norton & Company, 1981. – 160 p. – ISBN 978-0-393-01362-7.

6 Schumacher E. F. Small Is Beautiful: A Study of Economics As If People Mattered. – New York: Harper & Row, 1973. – 290 p. – ISBN 978-0-06-136122-7.

7 Toffler Je. Tret'ja volna [The Third Wave] / per. s angl. K. Ju. Burmistrova [i dr.]. – M.: AST, 2009. – 784 s.

8 Izotov M. Z. Chelovecheskij kapital kak osnova innovacionnogo razvitija obshhestva (social'no-filosofskij analiz) [Human capital as the foundation of innovative societal development (a socio-philosophical analysis)] // Adam alemi (Mir cheloveka). – 2013. – N 3. – S. 45–53.

9 Bauman Z. Intimations of Postmodernity. – London; New York: Routledge, 1992. – 234 p. – ISBN 978-0-415-06750-8.

10 Turou L. Novaja postindustrial'naja volna na Zapade [The new post-industrial wave in the West]. – M., 1999. – S. 186–187.

11 Sartaeva R. S. K problemam modernizacii gosudarstvennogo stroitel'stva v sovremennom Kazahstane [On the problems of modernizing state-building in contemporary Kazakhstan] // Adam alemi. – 2022. – T. 92, N 2. – S. 58–70. – DOI: 10.48010/2022.2/1999-5849.06.

12 Hamidov A. A. Modernizacija soznanija kak zadacha i kak problema [Modernization of consciousness as a task and a problem] // Adam alemi. – 2022. – T. 93, N 3. – S. 58–71. – DOI: 10.48010/2022.3/1999-5849.06.

13 Giddens Je. Posledstvija sovremennosti [The Consequences of Modernity] / per. s angl. G. K. Ol'hovikova, D. A. Kibal'chicha; nauch. red. T. A. Dmitriev. – M.: Praksis, 2011. – 352 s. – (Obraz obshhestva). – ISBN 978-5-901574-90-4.

14 Sagikyzy A. Gumanistik dunietanym: aleumettik-madeni negizder [Humanistic worldview: sociocultural foundations]: monografija / zhalpy red. Z. K. Shaukenova, S. E. Nurmuratov. – Almaty: QR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 2013. – 292 b. – ISBN 978-601-7082-77-2.

15 Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. – London: Macmillan Press, 1977. – XV, 335 p. – ISBN 0-333-19914-6.

16 Rosenau J. N. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990. – XVIII, 480 p. – ISBN 0-691-02308-5.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Кулсариева А.Т., Кулыбек Б.А.
Модернизация и многообразие форм современности

Аннотация. В статье исследуется модернизация как многомерный процесс преобразования общественных отношений, институтов и культурных ценностей. Цель исследования - выявить социокультурные основания многообразия форм современности и определить значение человеческого измерения для оценки общественных преобразований. Методологическую основу составляют сравнительный, историко-философский и аксиологический подходы. Сопоставлены концепции индустриального, постиндустриального и постсовременного общества, раскрыты различия между первичной и вторичной модернизацией, вестернизацией, догоняющим развитием, постмодернизацией, неомодернизацией и демодернизацией. Установлено, что многообразие модернизационных траекторий обусловлено взаимодействием институциональных изменений, культурных традиций и деятельности социальных субъектов. Показано, что возрастание роли знания, информации и символических ресурсов преобразует механизмы социальной дифференциации, общественного участия и формирования идентичности. Расширение индивидуальной автономии сопровождается новыми зависимостями, неравенством доступа к ресурсам и усилением нравственной ответственности. Выявлено, что глобальная взаимосвязанность сочетается со стремлением сообществ сохранять культурную, этническую и религиозную самобытность. Сделан вывод о несводимости модернизации к универсальной последовательности этапов или воспроизведению западного опыта. Её результаты следует оценивать через качество жизни, свободу личности, доступность знаний, устойчивость социальных связей и возможности самореализации. Человеческое измерение выступает объединяющим критерием, позволяющим соотносить технологическое и институциональное обновление с условиями развития личности и общественной солидарности. Полученные результаты уточняют понимание модернизации как исторически вариативного процесса, раскрывают значение культурной преемственности и гражданского участия, а также создают основу для сравнительной оценки различных моделей современного общества в условиях глобальных изменений.

Ключевые слова: модернизация, современность, постсовременность, глобализация, культура, идентичность, автономия, информация.

Kulsariyeva A.T., Kulybek B.A.
Modernization and the Diversity of Forms of Modernity

Abstract. The article examines modernization as a multidimensional process transforming social relations, institutions, and cultural values. The study aims to identify the sociocultural foundations of the diversity of forms of modernity and to establish the significance of the human dimension in evaluating societal transformations. The methodology combines comparative, historical-philosophical, and axiological approaches. Conceptions of industrial, post-industrial, and postmodern society are compared, and distinctions are drawn between primary and secondary modernization, Westernization, catch-up development, postmodernization, neomodernization, and demodernization. The findings establish that the diversity of modernization trajectories is shaped by the interaction of institutional changes, cultural traditions, and the activities of social actors. The growing importance of knowledge, information, and symbolic resources is shown to transform mechanisms of social differentiation, public participation, and identity formation. Expanding individual autonomy is accompanied by new dependencies, unequal

access to resources, and increased moral responsibility. The study demonstrates that global interconnectedness coexists with communities' aspirations to preserve their cultural, ethnic, and religious distinctiveness. It concludes that modernization cannot be reduced to a universal sequence of stages or the replication of Western experience. Its outcomes should be evaluated in terms of quality of life, individual freedom, access to knowledge, the resilience of social ties, and opportunities for self-realization. The human dimension serves as an integrative criterion linking technological and institutional renewal to the conditions for personal development and social solidarity. The findings refine the understanding of modernization as a historically variable process, reveal the importance of cultural continuity and civic participation, and provide a basis for comparatively evaluating diverse models of contemporary society amid global change.

***Keywords*:** Modernization, modernity, postmodernity, globalization, culture, identity, autonomy, information.

Қаржыландыру Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылған (BR24993269 «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының эволюциясы және трансформациясы»).

Авторлардың үлесі. **Құлсариева А.Т.,** ғылыми жетекшілік, әдіснама, мәтінді дайындау; **Құлыбек Б.А.,** хат-хабарға жауапты автор, зерттеу жүргізу, мақаланы форматтау және қолжазбаны дайындау.

Келіп түсті 31.09.2026
Қабылданды 14.10.2026

МРНТИ 02.41.21 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.11

СИМВОЛИЧЕСКИЙ ОБРАЗ КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В ТРАДИЦИОННОЙ И СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХСТАНА: ФИЛОСОФСКО-АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

[1]А.Ш. Нурмагамбетова, [2]Б.М. Божбанбаев*, [3]З.К. Аюпова
[1,3]Казахский национальный педагогический университет им. Абая (Алматы, Казахстан)
[2]Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова (Алматы, Казахстан)
[1]aysa_kz@mail.ru, [2]bbozhbanbaev@gmail.com, [3]zaure567@yandex.ru

[1]A.Sh. Nurmagambetova, [2]B.M. Bozhbanbaev*, [3]Z. K. Ayupova
[1,3]Abai Kazakh National Pedagogical University **(**Almaty, Kazakhstan)
[2]T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts **(**Almaty, Kazakhstan)
[1]aysa_kz@mail.ru,, [2]bbozhbanbaev@gmail.com, [3]zaure567@yandex.ru

Ссылка: Нурмагамбетова А.Ш., Божбанбаев Б.М., Аюпова З.К. Символический образ казахской женщины в традиционной и современной культуре Казахстана: философско-аксиологический анализ // *Аль-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96). – С. 151-167.

Аннотация. Цель исследования заключается в философско-аксиологическом анализе символического образа казахской женщины как динамической структуры традиционной и современной культуры Казахстана. Методологическую основу составляют культурно-философский, герменевтический, структурно-семиотический и аксиологический подходы, позволяющие рассматривать символ как механизм смыслопорождения и трансляции ценностей. В результате установлено, что в традиционной культуре символический образ казахской женщины функционирует через устойчивую систему ценностей, связанных с материнством, семейным очагом, воспитанием и межпоколенческой преемственностью, обеспечивая сохранение культурной памяти и национальной идентичности. Показано, что в современных условиях модернизации и цифровизации происходит расширение семантического поля данного образа за счёт включения правовых, социальных и медиадискурсивных интерпретаций, связанных с категориями равенства, свободы, безопасности и прав человека. Сделан вывод о том, что символический образ казахской женщины представляет собой динамическую форму культурного опыта, в которой сочетаются традиционные и современные ценностные системы, обеспечивая преемственность и трансформацию культурной идентичности.

Ключевые слова: казахская женщина; символ; культура; аксиология; культурная память; ценности; традиция; идентичность; культурная трансформация; философия культуры.

* Автор-корреспондент: Б.М. Божбанбаев, bbozhbanbaev@gmail.com

Введение

В культурно-философском измерении символический образ казахской женщины представляет собой форму осмысления культуры как пространства ценностей и смыслов. Женский образ выступает не только социально-историческим феноменом, но и символической конструкцией, через которую общество воспроизводит представления о норме, морали и идентичности.

Актуальность исследования обусловлена трансформацией символических структур культуры в условиях модернизации, цифровизации и глобализации. Эти процессы приводят к усложнению интерпретации традиционных культурных символов, включая образ женщины, который приобретает многослойный характер, объединяя традиционные, правовые и медиадискурсивные значения. В философии культуры символ понимается как форма смыслопорождения, структурирующая восприятие социальной реальности. В этой логике символический образ женщины выступает как узловая точка культурного опыта, в которой фиксируются представления о семейных ценностях, нравственности и социальной преемственности. В казахстанской гуманитарной традиции женский образ рассматривается как важный элемент культурной идентичности, требующий углублённого анализа как символической системы, включённой в процессы воспроизводства и трансформации ценностей. Цель исследования - философско-аксиологический анализ символического образа казахской женщины как динамической культурной структуры.

Методология

Методологическую основу исследования составляет междисциплинарный культурно-философский и аксиологический подход, позволяющий анализировать символические формы в системе ценностей традиционной и современной культуры Казахстана. В работе используются следующие методы: герменевтический метод - для интерпретации символических смыслов и выявления их историко-культурных контекстов; структурно-семиотический метод - для анализа символа как системы культурных кодов и выявления его уровней (предметного, ритуального и ценностного); аксиологический метод - для исследования ценностных иерархий и механизмов их трансформации; сравнительно-исторический метод — для сопоставления традиционных и современных форм интерпретации женского образа. Источниковую базу составляют философские и культурологические исследования символа, классические работы по философии культуры (Э. Кассирер, П. Рикёр, Х.-Г. Гадамер, П. Бурдье, М. Шелер), нормативно-правовые документы Республики Казахстан, а также элементы казахской традиционной культуры (устная традиция, обряды, пословичный фонд).

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Символический образ казахской женщины в контексте философско-аксиологического анализа культурной памяти

Актуальность исследования обусловлена необходимостью философско-аксиологического осмысления символического образа казахской женщины как одного из значимых элементов культурной памяти и ценностной структуры казахского общества. В современном гуманитарном знании данная проблематика выходит за рамки гендерных или этнографических исследований, поскольку затрагивает вопросы формирования культурных смыслов, механизмов сохранения исторической памяти и воспроизводства базовых общественных ценностей. В этом контексте философия культуры рассматривает символические формы не как вторичные репрезентации социальной реальности, а как активные механизмы смыслопорождения и трансляции ценностей. Как подчёркивает Н.С. Кирабаев, философское понимание культуры основано на единстве знания, традиции и практики, благодаря чему символические структуры выступают важнейшими формами организации культурного опыта и мировоззрения общества [1].

В казахстанской философской традиции символический образ женщины рассматривается как элемент культурной и ценностной структуры общества. Так, Г. Нурышева подчёркивает, что образ женщины в казахской традиции выступает не только социальным феноменом, но и мировоззренческой формой, отражающей систему ценностей и механизм культурной преемственности [2]. Аналогично исследование С. М. Аралбай фиксирует, что женский образ в кочевой культуре связан с воспроизводством национального кода и сохранением культурной идентичности [3]. В работах Т. Габитова акцентируется аксиологическая природа казахской культуры, в которой базовые ценности гуманизма и толерантности формируются через символические формы и социальные практики [4].

В традиционной казахской культуре образ женщины представлен не только как совокупность социальных ролей, но и как особая символическая форма, посредством которой транслируются представления о нравственности, преемственности поколений, семейном укладе и общественной солидарности. Символы «ақ жаулық» (белый платок - символ почтения и материнского статуса), «бесік» (колыбель), «ошақ» (домашний очаг), «шаңырақ» (верхняя часть юрты как символ семейного единства и преемственности), материнская колыбельная, институт воспитания, связанный с образом бабушки, а также уважительное отношение к девушке выступают важными культурными маркерами, закрепляющими определённую систему ценностей. Их философско-аксиологический анализ позволяет глубже понять механизмы формирования и передачи ценностных установок в национальной культуре [5, с. 119].

Анализ представленных символов показывает, что образ казахской женщины в традиционной культуре выполняет функцию ценностного посредника между прошлым и настоящим. Его символическое содержание не сводится к отражению семейно-бытовых ролей, а связано с воспроизводством культурной памяти и сохранением нормативных оснований общественной жизни. Такие символы, как «ақ жаулық», «бесік» и «ошақ», выступают носителями коллективного опыта,

закрепляя представления о преемственности поколений, ответственности и нравственном порядке.

С философско-аксиологической точки зрения данные символы образуют целостную систему, в которой женщина выступает не только объектом культурной традиции, но и субъектом передачи социально значимых ценностей. Через её символический образ общество воспроизводит представления о достоинстве, заботе, взаимной поддержке и семейной солидарности. В этом смысле символический образ казахской женщины представляет собой один из механизмов сохранения культурной идентичности и обеспечения непрерывности ценностного пространства казахской культуры.

Актуальность темы определяется также её непосредственной связью с современными общественными дискуссиями. Вопросы семейных ценностей, национальной идентичности, межпоколенческой преемственности, нравственных ориентиров и места женщины в обществе остаются предметом активного обсуждения. Однако подобные дискуссии нередко ограничиваются социально-политическими или эмоционально окрашенными интерпретациями. Философско-аксиологический подход позволяет рассматривать феномен женщины не только на уровне индивидуальной биографии или социальных функций, но и как элемент символической системы, обеспечивающей устойчивость ценностного порядка общества.

Научная значимость исследования обусловлена недостаточной разработанностью данной проблематики в отечественной философии. Несмотря на то что образ казахской женщины неоднократно становился объектом изучения в литературоведении, этнопедагогике, истории и культурологии, его символическое содержание и аксиологическая структура ещё не получили комплексного философского осмысления. В большинстве работ внимание сосредоточено на воспитательных, этнографических или художественных аспектах образа женщины, тогда как вопросы символической репрезентации, ценностной иерархии и функционирования в пространстве культурной памяти остаются недостаточно исследованными.

Особую актуальность теме придаёт её связь с проблемой культурной преемственности. В казахском мировоззрении образ женщины традиционно ассоциируется с воспитанием подрастающего поколения, сохранением языковой культуры, норм этического поведения и семейного согласия. Через данный образ общество закрепляет представления о достоинстве, ответственности, милосердии, чести и нравственном долге. Исследование символического содержания этих представлений позволяет выявить механизмы сохранения культурной идентичности и духовной устойчивости общества [6, с. 99]. Кроме того, обращение к концепту «казахская женщина» позволяет рассматривать женщину не только как объект культурной традиции, но и как активного субъекта формирования и воспроизводства ценностей. В этой связи особый интерес представляют работы казахстанских исследователей, посвящённые проблемам философии культуры, ценностей и женской субъектности. Такой

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

подход способствует более глубокому пониманию роли женщины в процессах культурного развития и сохранения национального мировоззрения.

В условиях современных социальных трансформаций символический образ женщины приобретает новые смысловые измерения. Если ранее он функционировал преимущественно в рамках семейной и родовой традиции, то сегодня становится объектом общественных дискуссий, медиарепрезентаций и правовых интерпретаций. Вопросы статуса женщины, её прав, общественной роли и культурной идентичности активно обсуждаются как в медиапространстве, так и в академической среде. Это свидетельствует о том, что образ женщины перестаёт быть исключительно элементом частной сферы и становится важным компонентом общественного самопонимания и ценностного самоопределения современного казахстанского общества [7, с. 77].

Вместе с тем современное восприятие женщины формируется под влиянием нескольких ценностных систем одновременно. Традиционная культура сохраняет представления о женщине как носителе семейной преемственности и нравственных норм, тогда как светский дискурс акцентирует внимание на равноправии и индивидуальной автономии личности. Наряду с этим религиозно-этические интерпретации продолжают играть значимую роль в формировании общественных представлений о женском предназначении и ответственности. В результате символический образ казахской женщины приобретает многослойный характер, отражая взаимодействие различных культурных и мировоззренческих моделей.

Одной из характерных особенностей современного этапа является многозначность интерпретации женского образа. С одной стороны, в культурной памяти сохраняются традиционные символы материнства, семейного очага и преемственности поколений. С другой стороны, в современном правовом и светском пространстве женщина всё чаще рассматривается как самостоятельный субъект общественной жизни, обладающий равными правами и возможностями. Наряду с этим религиозно-этические интерпретации продолжают оказывать влияние на понимание роли женщины в обществе. В результате формируется сложное поле взаимодействия традиционных, религиозных и современных ценностных моделей, что делает символический образ казахской женщины многослойным и открытым для различных интерпретаций [8, с. 82].

Современное восприятие женского образа формируется на пересечении нескольких нормативно-ценностных систем: традиционной культуры, религиозно-этических представлений и светских принципов современного общества. Подобная многослойность интерпретаций свидетельствует о том, что символический образ казахской женщины не обладает фиксированным значением. Напротив, его содержание постоянно переосмысливается в зависимости от социокультурного контекста. В философско-аксиологическом аспекте это позволяет рассматривать данный образ как динамическую символическую форму, отражающую процессы трансформации ценностей и идентичности в современном Казахстане.

На процесс усиления многослойного прочтения образа женщины значительное влияние оказали процессы глобальной гуманитаризации и демократизации, а также изменения, происходящие в условиях тотальной цифровизации глобального

информационного общества, где такие вопросы, как одежда и свобода женщины, начинают рассматриваться в новом ракурсе [9, с. 91].

В условиях цифровой среды женский символ начинает формироваться и одновременно подвергаться оценке с беспрецедентной скоростью, что принципиально меняет характер общественного восприятия. Если ранее репутационные оценки и общественное мнение складывались в рамках локальных сообществ, то сегодня они мгновенно приобретают общенациональный и даже глобальный масштаб. Это приводит к трансформации самой природы символов, поскольку образ женщины теперь существует не только в традиционном культурном коде, но и в медиадискурсе, алгоритмах социальных сетей, трендовых практиках и комментарной культуре.

В результате смысл таких понятий, как «ұят» (стыд как форма социальной регуляции), «инабат» (нравственная воспитанность), «еркіндік» (свобода), «қадір-қасиет» (достоинство), «құқық» (право), «қауіпсіздік» (безопасность), начинает переосмысляться. При этом традиционное понимание «стыда» как внутреннего механизма общественного контроля дополняется его новой формой, зависящей от цифровой публичности, где он может усиливаться либо, напротив, нивелироваться под воздействием массовой аудитории. Аналогичным образом категория «свободы», ранее интерпретировавшаяся преимущественно как пространство индивидуального выбора, всё чаще соотносится с проблематикой правовой защиты и обеспечения безопасности личности.

С философской точки зрения символ следует понимать не как простое обозначение объекта, а как культурную силу, способную производить и структурировать смысл. Символ не только указывает на реальность, но и формирует вокруг неё ценностное поле, организует восприятие и закрепляет в обществе представления о значимом и второстепенном. В этом смысле символ выступает как внутренняя «грамматика культуры», определяющая способы её смысловой организации; при ослаблении этой грамматики неизбежно происходит фрагментация ценностного языка общества.

Для различения символа и знака необходимо учитывать различие их смыслообразующих функций. Знак носит преимущественно условный и инструментальный характер, ориентированный на точную и быструю передачу информации. Символ же включает в себя не только информационный, но и опытный, исторический и эмоциональный уровень содержания. Он связан с социальными ожиданиями и культурной памятью, что делает его многослойным и контекстуально изменчивым. Если значение знака, как правило, однозначно и линейно, то символическое значение многомерно и раскрывается в различных культурных ситуациях. Именно поэтому символ можно определить как сложную многозначную структуру, обладающую высокой культурной продуктивностью, поскольку культура развивается не через упрощение смыслов, а через их усложнение и углубление.

При рассмотрении символа на семиотическом уровне принципиальное значение приобретает различие между знаком и символом. Знак выполняет функцию замещения, обеспечивая условную подмену одного объекта другим

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

ради точной и быстрой передачи информации. Символ, напротив, реализует функцию смыслового раскрытия и «приближения» скрытых культурных значений к человеческому восприятию. В этом контексте такие культурные образы, как «ақ жаулық» (белый платок как символ материнства, чести и женского достоинства), «бесік» (колыбель как знак начала жизни и преемственности поколений), «ошақ» (очаг как центр семейного единства), выступают не как предметные обозначения, а как устойчивые культурно-ценностные матрицы. Они концентрируют в себе представления о социальной структуре, семейной преемственности, нравственном порядке и символике рода, формируя многослойное пространство культурного смысла.

В культурно-философском измерении символ не ограничивается функцией представления, а выступает механизмом производства и организации смыслов внутри культуры. Он не просто отражает социальную реальность, но структурирует её восприятие, задавая устойчивые координаты того, что считается значимым и нормативным. В этом отношении символ можно рассматривать как внутреннюю «грамматику культуры», регулирующую способы формирования ценностного языка общества. Ослабление этой символической грамматики неизбежно приводит к фрагментации смыслового поля и размыванию ценностных ориентиров.

Сравнительный анализ символа, метафоры, аллегории и мифа позволяет уточнить его специфику. Метафора обладает преимущественно эстетико-языковой функцией и основана на переносе значения между понятиями. Аллегория закреплена за относительно фиксированным смыслом и допускает ограниченную интерпретацию. Миф представляет собой целостную модель миропонимания, выраженную в сюжетной форме. Символ же занимает промежуточное, но самостоятельное положение: он способен включать в себя элементы всех перечисленных форм, не сводясь ни к одной из них. Он может быть метафорически выразительным, но его функция не исчерпывается эстетикой, поскольку он закрепляет ценностные основания культуры. Он может функционировать как аллегорический знак, но не фиксируется в одном значении, а изменяется во времени. Он может опираться на мифологические структуры, однако выходит за их пределы, переходя в сферу этики, права, ритуала и повседневной социальной практики. Это позволяет определить символ как форму «подвижной устойчивости», в которой сохраняется смысловое ядро при изменении культурных интерпретаций.

Культурно-философское понимание символа получает теоретическое обоснование в концепции Эрнста Кассирера о «символических формах» [10, с. 36]. Согласно данной позиции, человек не воспринимает реальность непосредственно, а конструирует её через символические системы — язык, миф, искусство, религию, науку, право и обряд. Следовательно, символ выступает не частным элементом культуры, а её фундаментальным когнитивно-ценностным механизмом. В рамках анализа концепта «казахская женщина» это означает, что символические образы женщины являются не только отражением социальной реальности, но и способом её культурного конструирования, через который общество артикулирует представления о нравственности, воспитании, семейной гармонии и смысле человеческого существования.

С герменевтической точки зрения символ представляет собой текст, требующий интерпретации [11, с. 128]. Он не является фиксированным кодом, а существует как многослойное смысловое образование, раскрывающееся через контекст. В традиционной культуре символические формы передаются преимущественно опосредованно - через пословицы, запреты, благословения, ритуальные практики и нормы поведения. Поэтому их понимание требует реконструкции историко-культурного контекста, в котором они сформировались, а также ценностных оснований, которые они закрепляют.

Структурно символ может быть рассмотрен на трёх уровнях: материальном, ритуальном и ценностном. Материальный уровень связан с его предметной формой, ритуальный - с практиками его воспроизводства, а ценностный -с закреплением смыслов в социальной и моральной системе. Так, «бесік» (колыбель) на материальном уровне является предметом, на ритуальном -включён в практики ухода за ребёнком и обрядовые действия, а на ценностном - выражает идею преемственности поколений и ответственности за будущее. Нарушение целостности этих уровней приводит либо к редукции символа до этнографического объекта, либо к его превращению в абстрактную моральную категорию.

С аксиологической позиции основная функция символа заключается в институционализации ценностей в социальной реальности [12, с.277]. Ценности не существуют автономно как абстракции: они приобретают реальность только через практику, поведение и социальные формы. Символ выступает посредником этого процесса, делая ценности видимыми, эмоционально переживаемыми и нормативно закреплёнными. Поэтому такие категории, как «ар» (честь), «ұят» (стыд), «инабат» (нравственность), «береке» (благополучие), «мейірім» (милосердие), «жауапкершілік» (ответственность), приобретают устойчивый социальный характер именно через символическое воплощение, тогда как вне него они остаются на уровне декларативных утверждений.

В данном контексте идею М. Шелера о иерархии ценностей можно использовать как аксиологическую опору для анализа. Ценности никогда не находятся на одном уровне, они образуют сложную иерархическую структуру. В одном обществе на первый план выходит полезность, в другом - честь и совесть. В одном контексте абсолютизируется свобода, в другом - ответственность. Символы отражают эту иерархию: то, какие символы считаются сакральными, какие действия - постыдными, какие образы - образцовыми, позволяет реконструировать ценностную структуру общества.

Анализ символов «казахской женщины» также позволяет прочитать ценностную иерархию казахского общества, где центральное место занимают преемственность поколений, семейная целостность, категории чести и совести, милосердие и ответственность, культура слова и уважение к старшим. Однако для понимания того, как эта иерархия трансформируется сегодня, необходимо учитывать современное прочтение символов [13, с.112]. Данная система ценностей не является фиксированной: она исторически подвижна и зависит от социального контекста. Символы выступают не только отражением ценностной структуры, но и механизмом её трансформации. Через изменение интерпретации

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

символов общество переосмысливает собственные нормы и ориентиры, сохраняя при этом культурное ядро.

Символ не только «воспитывает», но и «организует» социальный порядок. В этом контексте важны идеи П. Бурдье о символическом капитале и символической власти. В обществе статус, престиж и уважение определяются не только материальными ресурсами, но и символическим капиталом. Например, символ «ақ жаулық» (белый платок как знак материнства и уважения) в одном контексте может выступать как знак морального авторитета, а в другом - становиться предметом общественной полемики. Аналогично образ «келін» (невестка) может интерпретироваться как символ семейной гармонии либо как точка обсуждения гендерного неравенства. Через символы общество одновременно легитимирует одни практики и проблематизирует другие [14, с. 86]. Таким образом, символы функционируют как форма скрытого социального регулирования. Они не только отражают ценности, но и распределяют социальное признание, формируя структуру видимого и невидимого в общественной жизни. Символический капитал становится важнейшим ресурсом социальной иерархии.

Применительно к символическому образу казахской женщины это означает, что такие культурные символы, как «ақ жаулық» (белый платок - символ материнства и почтенного статуса женщины), «бесік» (колыбель), «ошақ» (домашний очаг) и «шаңырақ» (верхний свод юрты, символ семейного единства и преемственности рода), функционируют не только как элементы традиционной культуры, но и как формы символического признания, закрепляющие социально значимые представления о материнстве, нравственной ответственности и культурной преемственности. Их современная интерпретация свидетельствует о трансформации механизмов символического капитала в условиях модернизации казахстанского общества.

Отсюда вытекает необходимость избегать двух крайностей: абсолютизации и обесценивания символа. Абсолютизация символа означает отождествление формы и содержания, когда внешний атрибут воспринимается как сама ценность; в этом случае форма подменяет смысл. Обесценивание символа, напротив, приводит к его редукции до «устаревшего обычая», что разрушает культурную преемственность. Философский подход позволяет удерживать баланс между этими крайностями, рассматривая символ как динамическую форму культурного смысла. Эта двойственность показывает, что символ всегда находится между сакрализацией и девальвацией. Его устойчивость зависит от способности общества сохранять смысловую глубину при изменении внешних форм. В противном случае нарушается связь между поколениями и культурная память становится фрагментарной.

Ещё одной важной функцией символа является проведение социальных границ: между «своими» и «чужими», «допустимым» и «недопустимым», «сакральным» и «повседневным». Эти границы необходимы для функционирования любой социальной системы, однако их чрезмерная жёсткость может приводить к исключению и социальному давлению. Категория «ұят» (стыд) в данном контексте демонстрирует двойственную природу: с одной

стороны, она выступает механизмом нравственного воспитания, с другой - может становиться инструментом социального контроля и давления.

Таким образом, моральные категории в символической форме обладают как конструктивным, так и потенциально репрессивным характером. Их философский анализ позволяет выявить баланс между воспитательной функцией и риском ограничения индивидуальной свободы.

Символическое значение также функционирует через аффективное воздействие. Символы воздействуют не только на рациональное мышление, но и на эмоциональную сферу, вызывая чувства гордости, стыда, любви, тревоги или ответственности. Например, символ «ана» (мать) активирует не столько рациональное осмысление, сколько эмоционально-нравственную реакцию, связанную с заботой, долгом и преемственностью. Именно эмоциональная природа символа обеспечивает его устойчивость в культуре: символ закрепляется не только в сознании, но и в переживании, становясь частью повседневного опыта и коллективной памяти.Историческая динамика символов проявляется в их переосмыслении. Это не уничтожение старых смыслов, а их адаптация к новым социальным условиям. Так, традиционные символы женственности в казахской культуре, связанные с семьёй и воспитанием, в современном контексте дополняются понятиями прав, достоинства, безопасности и равенства. Это свидетельствует о расширении семантического поля символов, а не о разрыве с традицией. Символическая система сохраняет преемственность, одновременно адаптируясь к новым социальным и культурным условиям. В результате символ перестаёт быть статичным знаком и становится механизмом культурного диалога.

Таким образом, «философско-аксиологический анализ символа» предполагает постановку комплекса взаимосвязанных вопросов: из какого исторического опыта возникает символ, какую ценность он закрепляет, в какую форму действия он преобразуется, какие эмоциональные реакции вызывает, какой социальный порядок легитимирует, какие границы проводит, как переосмысляется в современности, а также в каких случаях он защищает справедливость и в каких может превращаться в инструмент давления. Ограничение анализа только одним из этих аспектов не позволяет раскрыть многослойную природу символа.

Данное теоретическое расширение позволяет перейти к рассмотрению концепта «казахская женщина» как сложной символической системы. В его структуре можно выделить три основных смысловых ядра. Первое ядро связано с преемственностью жизни, поколений и воспитанием. На этом уровне ключевыми символами выступают мать, бабушка, бесік (колыбель), әлди (колыбельная песня). Эти образы фиксируют не только биологическую, но и культурную передачу опыта, обеспечивая непрерывность традиции.

Второе ядро связано с морально-нормативным порядком - категориями чести, совести, кісілік (человеческое достоинство), ответственности и самоконтроля. Здесь центральными символами выступают ақ жаулық (белый платок как знак материнского достоинства), бата (благословение), тыйым (нравственное запрещение), сәлем (этикет приветствия), культура слова. На этом уровне образ женщины функционирует как медиатор моральных норм, закрепляющий внутреннюю этическую регуляцию общества.

Третье ядро связано с социальным согласием и коллективной гармонией. В данном контексте ключевыми символами выступают ошақ (очаг), дастархан (общий стол), гостеприимство, единство, терпение. Здесь женский образ выходит за пределы семейной сферы и становится символом социальной интеграции и устойчивости общинного порядка.

В совокупности эти три ядра формируют целостную аксиологическую систему. Однако при ослаблении любого из них интерпретация символа становится односторонней, что приводит к смысловым конфликтам и общественным дискуссиям.

Одним из наиболее значимых современных изменений является усиление связи символа женщины с правовым пространством. Казахстан в последние десятилетия присоединился к ряду международных документов в сфере защиты прав человека, включая конвенции, направленные на ликвидацию всех форм дискриминации в отношении женщин. В данном контексте образ женщины перестает быть исключительно объектом традиции и становится субъектом правовой защиты.

Конституционный принцип равенства закрепляет это изменение: в статье 14 Конституции Республики Казахстан прямо указано, что никто не может подвергаться дискриминации по признаку пола [15]. Данная норма связывает символический образ женщины с категорией человеческого достоинства, выводя его за пределы исключительно культурной интерпретации. Практическим выражением этой трансформации является Закон 2009 года «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин» [16]. Данный нормативный акт институционализирует образ женщины через принципы равноправия и равных возможностей. В результате символ «казахская женщина» получает новое прочтение: он перестает быть исключительно семейно-традиционной фигурой и становится полноправным субъектом общественного и правового пространства.

Данная линия развития продолжается в Концепции семейной и гендерной политики до 2030 года, утверждённой Указом Президента от 6 декабря 2016 года № 384 [17]. В документе в качестве ключевых направлений гендерной политики обозначаются равное участие женщин в структурах власти, обеспечение экономической самостоятельности женщин, создание условий для профессионального роста и карьерного развития, равенство прав и обязанностей в семейной сфере, а также недопущение дискриминации по признаку пола. Однако именно здесь возникает принципиальный философский вопрос: способна ли подобная политика органично «вписаться» в традиционную систему ценностей казахского общества, его религиозные и духовные ориентиры, а также в обновляющийся национальный код и идеологическое ядро. Этот вопрос раскрывает внутреннюю драму современного образа женщины в Казахстане. Женский символ одновременно существует на пересечении двух пространств: с одной стороны — модерного правового поля, требующего равенства и безопасности, с другой — традиционного символического мира культуры. Если эти пространства начинают взаимно отрицать друг друга, усиливается ценностный раскол общества. Если

же между ними формируется диалог, женский символ приобретает новую устойчивость, а культурная стабильность и правовая справедливость начинают взаимно дополнять друг друга.

Одним из наиболее определяющих факторов современного этапа является связь женского символа с политикой безопасности и противодействия насилию. В общественном дискурсе тема бытового насилия занимает значительное место, что подчёркивается и в анализируемом материале. Принятие 15 апреля 2024 года закона, направленного на борьбу с бытовым насилием и усиливающего ответственность за преступления в отношении женщин и детей, отражает институциональную реакцию государства. Аксиологический смысл подобных мер является глубоко философским: женский символ здесь перестаёт быть исключительно образом «хранительницы очага» и напрямую соотносится с понятием «достоинства, подлежащего защите». В традиционном дискурсе женщина часто описывалась через категории терпения, сдержанности и прощения, тогда как в современном правовом дискурсе на первый план выходят достоинство, телесная неприкосновенность, психологическая безопасность и право на справедливую защиту. Важно, чтобы эти два измерения не вступали в конфликт: терпение не должно легитимировать насилие, а семейное благополучие не может строиться на страхе, а должно опираться на безопасность и справедливость. В этом контексте право выступает как инструмент защиты гуманистического ядра женского символа [18].

Данная трансформация согласуется с современными международными подходами к пониманию гендерного равенства и предотвращения насилия в отношении женщин, закреплёнными в рамках Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW), которая рассматривает насилие не только как частную проблему, но и как структурное нарушение прав человека [19]. С культурологической точки зрения данные нормативные изменения свидетельствуют о включении правового дискурса в структуру символического образа женщины, расширяя традиционные представления о её социальной роли. Трансформация женского символа в современном обществе также отчётливо проявляется в сфере труда и профессиональной деятельности. Экономическая самостоятельность женщин, их профессиональный рост и общественная активность становятся новыми критериями статуса. Однако редукция этого процесса к «отходу от традиции» является упрощением; философски он может быть интерпретирован как функциональное расширение женского символа, а не его утрата. В казахской мировоззренческой традиции ценность труда всегда занимала важное место, что отражено в народных пословицах и этических установках. Сегодня эта трудовая этика реализуется в новых сферах - образовании, бизнесе, управлении и общественной деятельности. В этом контексте архетип «ұйытқы» (центра, организующего начала) переосмысляется: женщина воспринимается не только как организатор семейного пространства, но и как субъект, способный структурировать социальные, профессиональные и гражданские связи.

В результате данных изменений женский символ в современном Казахстане приобретает множественную структуру. В одном пространстве усиливается

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

традиционный образ матери и бабушки, особенно в условиях урбанизации и миграции, где возрастает значимость семейной преемственности. В другом пространстве формируется образ «образованной женщины», «профессиональной женщины» и «женщины-лидера», отражающий логику современной экономики и образования. В третьем пространстве развивается «медийный образ женщины», формируемый через социальные сети, телевидение, рекламу и блогосферу. В четвёртом пространстве усиливается «духовный образ женщины», основанный на религиозных и моральных интерпретациях, где акцент делается на ответственности, семейных ценностях и внутренней дисциплине. Совокупность этих образов формирует сложную полифоническую структуру, в которой женский символ перестаёт быть единым идеалом и становится многослойным культурным феноменом.

Результаты исследования

Проведённый анализ позволил выявить ключевые характеристики и трансформации символического образа казахской женщины в традиционной и современной культуре.

Установлено, что в традиционной культуре символический образ женщины имеет системный характер и функционирует как совокупность взаимосвязанных ценностных символов, включающих материнство, семейный очаг, воспитание и межпоколенческую преемственность. Эти символы обеспечивают передачу базовых культурных норм и устойчивость ценностной структуры общества.

Показано, что традиционные символы обладают не только этнокультурным, но и нормативным значением, выступая механизмами культурной памяти и социальной регуляции поведения.

Выявлено, что в современном обществе происходит расширение семантического поля символического образа женщины за счёт включения правовых, социальных и медиадискурсивных интерпретаций, связанных с категориями равенства, свободы и безопасности.

Установлено, что современный образ женщины приобретает полифункциональный характер и существует одновременно в нескольких регистрах: традиционном, правовом, религиозном и медиадискурсивном.

Проведённый культурфилософский анализ показывает, что символический образ казахской женщины структурируется вокруг трёх взаимосвязанных ценностно-смысловых ядер: преемственности поколений и материнства; морально-нравственной регуляции общественной жизни; социальной интеграции и культурной солидарности. Их взаимодействие обеспечивает сохранение культурной памяти, воспроизводство базовых ценностей и трансформацию культурной идентичности в условиях современных социокультурных изменений.

Показано, что трансформация символического образа не приводит к разрушению традиционной основы, а проявляется как процесс её переинтерпретации.

Выявлено наличие ценностной напряжённости между традиционными и современными моделями интерпретации женского образа, что отражает переходный характер культурной системы.

Установлено, что символический образ женщины выполняет функцию культурной интеграции, обеспечивая связь между различными уровнями социальной реальности.

Заключение

С позиции культурной философии символический образ казахской женщины может быть интерпретирован как особая форма смысловой организации культуры, в которой пересекаются ценностные, нормативные и историко-антропологические измерения. Он не сводится к фиксированному социальному образу или набору ролей, а функционирует как динамическая символическая структура, через которую общество воспроизводит и одновременно переосмысляет собственные основания. В традиционной культуре данный образ укоренён в системе коллективной памяти и выполняет функцию ценностной преемственности. Через символы материнства, семейного очага, воспитания и морального авторитета женщина выступает носителем и транслятором культурной целостности, обеспечивая устойчивость межпоколенческой связи и нормативного порядка.

В условиях современности символический образ женщины приобретает характер открытой и многослойной структуры. Его трансформация обусловлена взаимодействием традиционного культурного кода с правовыми, социальными и медиальными формами рациональности. В результате происходит не разрушение символической традиции, а её переинтерпретация, в рамках которой категории достоинства, свободы, безопасности и равенства включаются в расширенное поле культурных значений. С философско-аксиологической точки зрения это свидетельствует о подвижности ценностной иерархии общества, где символы выступают не только отражением ценностей, но и механизмом их формирования и изменения. В этом смысле символический образ казахской женщины является формой «живой традиции», в которой сохраняется устойчивое смысловое ядро при изменении исторических и социальных контекстов. Символический образ казахской женщины выступает своеобразным культурным медиатором между традицией и модернизацией, обеспечивая сохранение ценностного ядра культуры при изменении форм его социального выражения.

Таким образом, исследование подтверждает, что символ функционирует как медиатор между культурной памятью и современностью, обеспечивая непрерывность идентичности при одновременной трансформации ценностных ориентиров общества.

Список литературы

1 Кирабаев Н. С. Свобода как философская проблема // Вестник РУДН. Серия: Философия. - 2025. - Т. 29. - № 2. - С. 504–519. DOI: 10.22363/2313-2302-2025-29-2-504-519.

2 Nurysheva G., Kaldayeva B. The image of a woman in the Kazakh worldview: philo-

sophical and anthropological analysis // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. - 2021. - Vol. 103(3). - P. 160–166. DOI: 10.31489/2021HPh3/160-166.

3 Aralbay S. M., Azi E. A., Dagarova Zh. U., Abdrakhmanova K. Zh., Akhatova A. A. The essence of a woman in the nomadic Kazakh tradition is the basis of the national code // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. - 2023. - Vol. 110(2). - P. 265–272. DOI: 10.31489/2023HPh2/265-272.

4 Gabitov T. Kazakh culture in the context of the traditional civilizations of Asia // Central Asia and the Caucasus. - 2012. - Vol. 13. - No. 3. - P. 85–93.

5 Нұрышева Г. Ж. Философиялық антропология: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2017. - 170 б.

6 Қазыханова Б. Р. Роль художественного наследия в эстетическом воспитании. - Алма-Ата: Казахстан, 1967. - 225 с.

7 Гадамер Х.-Г. Истина и метод. - М.: Прогресс, 1988. - 704 с.

8 Рикёр П. Символика зла. - М.: Республика, 1995. - 408 с.

9 Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия. - М.: Весь Мир, 2001. - 880 с.

10 Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры. - М.: Гардарика, 1998. - 784 с.

11 Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991. - 367 с.

12 Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей // Избранные произведения. - М.: Гнозис, 1994. - С. 259–337.

13 Тейлор Ч. Истоки самости: становление современной идентичности. - М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. - 967 с.

14 Бурдьё П. Мужское господство. - М.: Алетейя, 2002. - 142 с.

Нормативно-правовые акты

15 Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года (с изм. и доп.).

16 Закон Республики Казахстан «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин» от 8 декабря 2009 года № 223-IV.

17 Концепция семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года: утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 6 декабря 2016 года № 384. - Астана, 2016.

18 Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам обеспечения прав женщин и безопасности детей» от 15 апреля 2024 года № 72-VIII ЗРК.

19 United Nations. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW). New York: United Nations, 1979.

Transliteration

1 Kirabaev N. S. Svoboda kak filosofskaya problema [Freedom as a Philosophical Problem] // Vestnik RUDN. Seriya: Filosofiya. 2025. Vol. 29. No. 2. P. 504–519. DOI: 10.22363/2313-2302-2025-29-2-504-519. (In Russ.)

2 Nurysheva G., Kaldayeva B. The image of a woman in the Kazakh worldview: philosophical and anthropological analysis // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. 2021. Vol. 103(3). P. 160–166. DOI: 10.31489/2021HPh3/160-166.

3 Aralbay S. M., Azi E. A., Dagarova Zh. U., Abdrakhmanova K. Zh., Akhatova A. A. The essence of a woman in the nomadic Kazakh tradition is the basis of the national code // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. 2023. Vol. 110(2). P. 265–272. DOI: 10.31489/2023HPh2/265-272.

4 Gabitov T. Kazakh culture in the context of the traditional civilizations of Asia // Central Asia and the Caucasus. 2012. Vol. 13. No. 3. P. 85–93.

5 Nurysheva G. Zh. Filosofiyalyq antropologiya: oqu quraly [Philosophical Anthropology: Textbook]. Almaty: Qazaq universiteti, 2017. 170 p. (In Kaz.)

6 Qazykhanova B. R. Rol' khudozhestvennogo naslediya v esteticheskom vospitanii [The Role of Artistic Heritage in Aesthetic Education]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1967. 225 p. (In Russ.)

7 Gadamer H.-G. Istina i metod [Truth and Method]. Moscow, 1988. 704 p. (In Russ.)

8 Riker P. Simvolika zla [The Symbolism of Evil]. Moscow, 1995. 408 p. (In Russ.)

9 Khabermas Yu. Teoriya kommunikativnogo deistviya [The Theory of Communicative Action]. Moscow: Ves' Mir, 2001. 880 p. (In Russ.)

10 Kassirer E. Opyt o cheloveke. Vvedenie v filosofiyu chelovecheskoi kul'tury [An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture]. Moscow: Gardarika, 1998. 784 p. (In Russ.)

11 Gadamer H.-G. Aktual'nost' prekrasnogo [The Relevance of the Beautiful]. Moscow: Iskusstvo, 1991. 367 p. (In Russ.)

12 Sheler M. Formalizm v etike i material'naya etika tsennostei [Formalism in Ethics and the Material Ethics of Values] // Izbrannye proizvedeniya [Selected Works]. Moscow: Gnozis, 1994. P. 259–337. (In Russ.)

13 Teilor Ch. Istoki samosti: stanovlenie sovremennoi identichnosti [Sources of the Self: The Making of the Modern Identity]. Moscow: Kanon-Press-Ts, 2001. 967 p. (In Russ.)

14 Burd'e P. Muzhskoe gospodstvo [Masculine Domination]. Moscow: Aleteiya, 2002. 142 p. (In Russ.)

Normative Legal Acts

15 Konstituciya Respubliki Kazahstan: prinyata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda (s izm. i dop.) [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. 1995. Article 14.

16 Zakon Respubliki Kazahstan «O gosudarstvennyh garantiyah ravnyh prav i ravnyh vozmozhnostej muzhchin i zhenshchin» [Law of the Republic of Kazakhstan "On State Guarantees of Equal Rights and Equal Opportunities for Men and Women"] ot 8 dekabrya 2009 goda № 223-IV.

17 Koncepciya semejnoj i gendernoj politiki v Respublike Kazahstan do 2030 goda: utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan [Concept of Family and Gender Policy in the Republic of Kazakhstan until 2030. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan] ot 6 dekabrya 2016 goda № 384. - Astana, 2016.

18 Zakon Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam obespecheniya prav zhenshchin i bezopasnosti detej» [Law of the Republic of Kazakhstan "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Issues of Ensuring Women's Rights and Children's Safety"] ot 15 aprelya 2024 goda № 72-VIII ZRK.

19 United Nations. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW). 1979.

А.Ш. Нурмагамбетова, Б.М. Божбанбаев, З.К. Аюпова

Қазақстанның дәстүрлі және заманауи мәдениетіндегі қазақ әйелінің символдық бейнесі: философиялық-аксиологиялық талдау

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – қазақ әйелінің символдық бейнесін Қазақстанның дәстүрлі және қазіргі мәдениетінің серпінді құрылымы ретінде философиялық-

аксиологиялық тұрғыдан талдау. Зерттеудің әдіснамалық негізін мәдени-философиялық, герменевтикалық, құрылымдық-семиотикалық және аксиологиялық тәсілдер құрайды. Бұл тәсілдер символды мағына қалыптастыру мен құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің маңызды тетігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесінде дәстүрлі қазақ мәдениетінде әйелдің символдық бейнесі ана болу, отбасы құндылықтарын сақтау, ұрпақ тәрбиесі және мәдени сабақтастық сияқты орнықты құндылықтар жүйесі арқылы көрініс табатыны анықталды. Аталған бейне мәдени жадыны, ұлттық бірегейлікті және рухани мұраны сақтаудың маңызды құралы қызметін атқарады. Сонымен қатар, жаһандану, цифрландыру және қоғамдық жаңғыру үдерістері жағдайында бұл символдың семантикалық мазмұны кеңейіп, гендерлік теңдік, адам құқықтары, қауіпсіздік, әлеуметтік әділеттілік және еркіндік сияқты қазіргі заманғы құндылықтармен толыққаны көрсетілді.

Зерттеу қорытындысында қазақ әйелінің символдық бейнесі дәстүрлі және заманауи құндылықтарды өзара сабақтастыратын, мәдени бірегейліктің сақталуы мен жаңаруын қамтамасыз ететін мәдени тәжірибенің серпінді нысаны екендігі негізделді.

Түйін сөздер: қазақ әйелі; символ; мәдениет; аксиология; мәдени жады; құндылықтар; дәстүр; бірегейлік; мәдени трансформация; мәдениет философиясы.

A.Sh. Nurmagambetova, B.M. Bozhbanbaev, Z.K. Ayupova

The Symbolic Image of the Kazakh Woman in Traditional and Contemporary Culture: A Philosophical and Axiological Study

Abstract. The aim of this study is to conduct a philosophical and axiological analysis of the symbolic image of the Kazakh woman as a dynamic structure of both traditional and contemporary culture in Kazakhstan. The methodological framework is based on cultural-philosophical, hermeneutic, structural-semiotic, and axiological approaches, which make it possible to interpret the symbol as a mechanism of meaning production and value transmission. The study shows that in traditional culture, the symbolic image of the Kazakh woman functions through a stable system of values associated with motherhood, the family hearth, upbringing, and intergenerational continuity, thereby ensuring the preservation of cultural memory and national identity. It is demonstrated that in contemporary conditions of modernization and digitalization, the semantic field of this image expands through legal, social, and media discursive interpretations related to the categories of equality, freedom, security, and human rights. It is concluded that the symbolic image of the Kazakh woman represents a dynamic form of cultural experience in which traditional and modern value systems coexist, ensuring both continuity and transformation of cultural identity.

Keywords: Kazakh woman; symbol; culture; axiology; cultural memory; values; tradition; identity; cultural transformation; philosophy of culture.

Вклад авторов. **Нурмагамбетова А.Ш.,** концептуализация исследования, разработка основной идеи статьи, написание основной части рукописи, анализ и интерпретация результатов исследования. **Божбанбаев Б.М.,** разработка методологии исследования, подготовка введения и заключения, научное редактирование и критический анализ содержания статьи. **Аюпова З.К.,** подготовка аннотации и ключевых слов, подбор и анализ научной литературы, оформление библиографического списка и проверка соответствия статьи требованиям журнала.

Поступила: 28.08.2026
Принята:14.10.2026

ҒТАХР 21.41.25 (63) https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.12

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ: ДІНИ, МӘДЕНИ ЖӘНЕ САЯСИ ФАКТОРЛАР

[1] Ж.Ж. Нұрғожа, [2] Д.М. Кокеева*
[1,2] Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
[1]zhadyrash1001@gmail.com, [2]dmkbuddy@gmail.com

[1] Zh.Zh. Nurgozha, [2] D.M. Kokeyeva*
[1,2] Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan
[1]zhadyrash1001@gmail.com, [2]dmkbuddy@gmail.com

***Сілтеме**:* Нұрғожа Ж.Ж., Кокеева Д.М. Тәуелсіз Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесі: діни, мәдени және саяси факторлар // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96). – 168-181 бб.

Аңдатпа. Тәуелсіз Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің өзгеруі құқықтық жаңғыру, дәстүрлі мәдени нормалардың қайта пайымдалуы және діни сананың жаңғыруы сияқты өзара байланысты үдерістер аясында қалыптасты. Кеңестік кезеңде әйелдердің білім алуы, еңбек етуі және қоғамдық өмірге қатысуы заң жүзінде қамтамасыз етілгенімен, гендерлік теңдік әлеуметтік тәжірибеде дәстүрлі еңбек бөлінісімен және отбасылық міндеттермен қатар жүрді. Тәуелсіздік кезеңінде әйелдердің тең құқықтары мен мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін құқықтық-институционалдық негіз кеңейіп, әйелдің дербес құқық субъектісі ретіндегі мәртебесі нығайды. Сонымен бірге ұлттық бірегейлікті қайта пайымдау, дәстүрлі құндылықтардың жаңғыруы және исламның қоғамдық кеңістіктегі көрінуінің артуы әйелдің әлеуметтік рөліне қатысты түсініктердің өзгеруіне ықпал етті. Зерттеудің мақсаты тәуелсіз Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің трансформациясын құқықтық жаңғыру, дәстүрлі мәдени нормалар және діни түсініктердің өзара байланысы тұрғысынан талдау болып табылады. Зерттеудің негізгі әдебиеттік корпусы 2017-2024 жылдары жарияланған ғылыми еңбектерден құралды, ал бұдан бұрынғы зерттеулер тарихи және теориялық негізді айқындау үшін пайдаланылды. Зерттеу пәнаралық сапалық тәсілге, сапалық мазмұндық талдауға, тарихи-салыстырмалы және дискурстық талдау элементтеріне, сондай-ақ әлеуметтік-философиялық пайымдауға негізделеді. Талдау нәтижелері әйелдердің құқықтық мәртебесінің институционалдық тұрғыдан нығайғанын, алайда формальды құқықтық теңдік пен әлеуметтік тәжірибе арасында белгілі бір алшақтықтың сақталуы мүмкін екенін көрсетеді. Дәстүр мен дін әйелдердің мәртебесіне тек шектеуші фактор ретінде емес, әлеуметтік және мәдени бірегейлікті қалыптастыратын құндылықтық негіз ретінде де ықпал етеді. Осыған байланысты аталған зерттеуімізде Қазақстандағы әйелдердің қазіргі

* Автор-кореспондент: Д.М. Кокеева, dmkbuddy@gmail.com

мәртебесін құқық, дін, дәстүр және әлеуметтік тәжірибенің өзара ықпалдастығы арқылы кешенді түрде түсіндіруге талпыныс жасалынды.

Түйін сөздер: Қазақстан, әйелдер құқығы, посткеңестік трансформация, гендерлік саясат, құқық, дін, дәстүр.

Кіріспе

Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы қоғамдық өмірдің саяси, құқықтық және әлеуметтік-мәдени салаларында елеулі өзгерістерге алып келді. Бұл үдерістер әйелдердің қоғамдағы орны мен әлеуметтік-құқықтық мәртебесіне де тікелей әсер етті. Кеңестік кезеңде әйелдердің білім алуы, еңбек етуі және қоғамдық-саяси өмірге қатысуы заң жүзінде қамтамасыз етілгенімен, гендерлік қатынастар мемлекеттік саясат пен әлеуметтік тәжірибенің күрделі арақатынасы негізінде қалыптасты. Тәуелсіздік алғаннан кейін бұл мұраға ұлттық мемлекеттілік, дәстүрлі құндылықтардың жаңғыруы, діни сананың жандануы және халықаралық құқықтық стандарттардың ықпалы қосылды.

1991 жылдан кейін Қазақстанда ұлттық және мәдени бірегейлікті қайта пайымдау үдерісі күшейді. Дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен отбасылық құндылықтарға деген қызығушылықтың артуы және діннің қоғамдық кеңістікте қайта көрінуі әйелдің әлеуметтік рөліне қатысты түсініктердің де өзгеруіне ықпал етті. Осы жағдайда әйел мәртебесі құқықтық теңдік, ұлттық дәстүр және діни құндылықтардың өзара тоғысқан тұсында қалыптасты.

Әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесін тек заңнамалық өзгерістер арқылы түсіндіру жеткіліксіз. Құқықтық нормалар әйелдерге тең мүмкіндіктердің институционалдық негізін қалыптастырғанымен, олардың нақты әлеуметтік тәжірибеде жүзеге асуы мәдени нормаларға, отбасылық қатынастарға және діни түсініктерге де байланысты. Сондықтан құқықтық теңдік пен әлеуметтік шынайылық арасындағы арақатынасты қарастыру зерттеудің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады.

Қазақстандағы әйелдер мәртебесіне қатысты зерттеулер бірнеше бағытта дамып келеді. А. Абдулина, Р. Айткен, М. Ларуел, Д. Кандиоти сынды ғалымдар посткеңестік қоғамдағы гендерлік қатынастардың трансформациясын, кеңестік кезеңнен қалған әлеуметтік тәжірибелердің сабақтастығын және әйелдердің қоғамдық рөлінің өзгеруін қарастырса, Т.К. Ким, К.Н. Изекенова әйелдердің құқықтық жағдайын, гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің заңнамалық негіздерін және құқықтық реформалардың әлеуметтік салдарына зерттеулер жүргізді. Сонымен қатар ислам мен гендерлік қатынастардың арақатынасын, діни бірегейлікті және әйелдің әлеуметтік рөлінің діни түсіндірілуін М.Т. Шайкенова, А.К. Болысбаева, С.Б. Қағазбекова және басқа да қазақстандық зерттеуші ғалымдар талдап өтеді. Аталған еңбектер әйел мәртебесінің өзгеруін бір ғана фактор арқылы түсіндірудің мүмкін еместігін көрсетеді. Құқықтық жаңғыру әйелдердің формальды құқықтарын кеңейтсе, дәстүрлі мәдени нормалар мен діни түсініктер олардың әлеуметтік рөлдерін айқындауға ықпал етеді. Бұл факторлардың арақатынасы біржақты сипатқа ие емес. Себебі дәстүр мен дін кей

жағдайда әлеуметтік шектеулерді күшейтуі мүмкін, ал басқа жағдайда мәдени және діни бірегейлікті сақтаудың, моральдық бағдар қалыптастырудың және әлеуметтік қолдаудың негізіне айналады.

Осы зерттеуде негізгі назар құқық, дін және дәстүрдің әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесіне өзара ықпалына аударылғандықтан, зерттеудің негізгі әдебиеттік корпусы 2017-2024 жылдары жарияланған еңбектерден құралды. Сонымен қатар бұдан бұрын жарық көрген зерттеулер әйел мәртебесінің тарихи және теориялық алғышарттарын анықтау мақсатында пайдаланылды.

Зерттеудің мақсаты – тәуелсіз Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің өзгеруін құқықтық жаңғыру, дәстүрлі мәдени нормалар және діни түсініктердің өзара байланысы тұрғысынан талдау. Осы мақсатқа сәйкес зерттеудің негізгі міндеті тәуелсіз Қазақстан жағдайында әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесі құқықтық жаңғыру, діни түсініктер және дәстүрлі мәдени нормалардың өзара ықпалы нәтижесінде қалай өзгергендігімен тұжырымдалады. Осылайша, Қазақстандағы әйелдер мәртебесінің өзгеруі құқықтық теңдіктің институционалдық тұрғыдан орнығуымен қатар, діни және дәстүрлі мәдени нормалардың қайта түсіндірілуімен сипатталады. Осыған байланысты формальды құқықтық теңдік пен әйелдердің күнделікті әлеуметтік тәжірибесіндегі нақты мүмкіндіктер арасында белгілі бір алшақтық сақталуы мүмкін.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу пәнаралық сапалық тәсілге негізделеді және дінтану, құқықтану, гендерлік зерттеулер мен әлеуметтік философия бағыттарының тұжырымдарын өзара байланыстыра қарастырады. Мұндай тәсіл әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесін тек нормативтік немесе діни тұрғыдан емес, құқықтық институттар, мәдени нормалар және әлеуметтік тәжірибе арасындағы өзара ықпалдастық ретінде талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің дереккөздік негізін Қазақстандағы әйелдердің мәртебесіне арналған отандық және шетелдік ғылыми еңбектер, нормативтік-құқықтық актілер және ғылыми жарияланымдар құрайды. 2017-2024 жылдардағы зерттеулер негізгі әдебиеттік негіздеме ретінде алынды, ал одан бұрын жарық көрген еңбектер зерттеудің тарихи және теориялық негізін айқындайтын іргелі дереккөздер ретінде пайдаланылды.

Зерттеуде сапалық мазмұндық талдау әдісі қолданылды. Талдау барысында дереккөздердегі негізгі мазмұндық бағыттар төмендегідей бірнеше тақырыптық категорияға бөлінді: әйелдердің құқықтық теңдігі; құқықтық қорғаудың институционалдық тетіктері; әйелдердің қоғамдық және әлеуметтік рөлі; дәстүрлі мәдени нормалар; исламдық түсініктер мен діни бірегейлік; формальды құқықтық теңдік пен әлеуметтік тәжірибе арасындағы арақатынас. Бұл категориялар зерттелген еңбектердегі негізгі ұстанымдарды жүйелеуге және олардың арасындағы ортақ әрі ерекшеленетін тұстарды анықтауға мүмкіндік береді.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Тарихи-салыстырмалы әдіс әйелдердің мәртебесін кеңестік және тәуелсіздік кезеңдері аясында салыстыру үшін пайдаланылды. Кеңестік кезеңдегі формальды гендерлік теңдік, әйелдердің еңбек пен қоғамдық өмірге кеңінен тартылуы және осы кезеңде қалыптасқан әлеуметтік рөлдер тәуелсіздік кезеңіндегі құқықтық және мәдени өзгерістермен салыстырылды. Бұл тәсіл әйел мәртебесінің трансформациясындағы сабақтастық пен жаңа үрдістерді ажыратуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әлеуметтік-философиялық қыры әйел мәртебесін адам қадір-қасиеті, теңдік, еркіндік, автономия және әлеуметтік субъектілік ұғымдары арқылы пайымдаудан көрінеді. Бұл жерде негізгі назар құқықтың формальды түрде бекітілуіне ғана емес, сол құқықтарды нақты әлеуметтік өмірде жүзеге асыру мүмкіндігіне аударылады. Сонымен қатар дәстүр мен модернизацияның, діни сенім мен жеке таңдаудың, зайырлы құқықтық тәртіп пен мәдени-діни құндылықтардың арақатынасы қарастырылады.

Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесі: тарих, дін және заңнама

Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесін зерттеу посткеңестік қоғамдағы гендерлік өзгерістерді түсіндіретін кең ғылыми пікірталастың бір бөлігі болып табылады. Бұл бағыттағы еңбектерді төмендегідей үш топқа бөліп қарастыруға болады: (1) әйел мәртебесінің тарихи және әлеуметтік трансформациясын зерттейтін еңбектер, (2) құқықтық-институционалдық өзгерістерді қарастыратын зерттеулер, (3) дін, дәстүр және гендерлік қатынастардың арақатынасын талдайтын жұмыстар.

Бірінші бағыттағы зерттеулер әйелдердің қазіргі мәртебесін кеңестік кезеңнің әлеуметтік мұрасымен байланыстырады. А. Абдулина [1, 135 б.], Р. Айткен [2, 189-210 бб.] посткеңестік Орталық Азиядағы әйелдер жағдайын кеңестік гендерлік саясат пен тәуелсіздік кезеңіндегі әлеуметтік өзгерістердің сабақтастығы тұрғысынан қарастырады. Кеңестік модернизация әйелдердің білім алуына, еңбекке және қоғамдық өмірге араласуына мүмкіндік бергенімен, әйелдің отбасы ішіндегі негізгі қамқоршы ретіндегі дәстүрлі рөлі сақталды. Осылайша, формальды теңдік пен әлеуметтік міндеттердің дәстүрлі бөлінісі қатар өмір сүргендігін көреміз.

М. Ларуэль Орталық Азиядағы ұлттық бірегейлік пен мәдени өзгерістерді талдай отырып, тәуелсіздік кезеңінде ұлттық және діни құндылықтардың қоғамдық маңызы артқанын атап өтеді [3, 264 б.]. Бұл үдеріс әйелдің әлеуметтік рөліне қатысты түсініктерге де ықпал еткені белгілі. Дениз Кандиоти посткеңестік қоғамдардағы гендерлік өзгерістерді зерттей отырып, модернизация әйелдерге жаңа мүмкіндіктер бергенімен, дәстүрлі әлеуметтік құрылымдардың толық жойылмағанын өз зерттеуінде тілге тиек етеді [4, 617 б.]. Аталған еңбектерден Қазақстандағы әйел мәртебесінің өзгерісін дәстүр мен жаңғырудың өзара байланысы арқылы қарастырудың маңызын аңғаруымызға болады.

Әйелдердің құқықтық жағдайы бойынша Ким Тэ Кен Қазақстандағы әйелдер құқықтарының өзгерісін тарихи және құқықтық тұрғыдан талдап, құқықтық реформалардың әйелдердің мәртебесін институционалдық тұрғыдан нығайғанын атап өтеді [5, 41 б.]. К.Н. Изекенова Қазақстандағы әйелдердің құқықтық жағдайын заңнамалық реттеу мәселелерін қарастырып, құқықтық нормалардың гендерлік теңдікті қамтамасыз етудегі маңызын айқындайды [6, 124 б.]. Ал Қазақстан Республикасының «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» Заңы ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерін қамтамасыз етудің құқықтық негіздерін белгілейді [7]. Заңда гендерлік теңдік құқықтар мен мүмкіндіктердің формальды теңдігімен қатар, оларды нақты жүзеге асыруға қажетті жағдайларды қамтамасыз ету тұрғысынан қарастырылады [7].

Дін мен гендерлік қатынастардың арақатынасы туралы М.Т. Шайкенова ислам және гендер мәселесін талдай отырып, исламдағы әйелдің қадір-қасиеті мен әлеуметтік рөліне қатысты түсініктерді қарастырады [8, 75 б.]. С.Б. Қағазбекова және басқа отандық зерттеушілер қазіргі ислам елдеріндегі гендерлік қатынастардың әртүрлі интерпретацияларын талдайды [9, 156 б.]. Бұл зерттеулер әйелдің діни мәртебесін діни мәтіндермен қатар олардың тарихи және мәдени түсіндірілуі арқылы қарастырудың қажеттігін көрсетеді.

А.К. Болысбаева өз зерттеуінде мұсылман әйелдеріндегі діни бірегейліктің қалыптасуын зерттей отырып, әйелдің діни ұстанымдары оның өзіндік бірегейлігі мен әлеуметтік болмысын қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетсе [10, 85-93 бб.], әлемдік діндердегі әйел мәртебесін салыстырмалы түрде қарастырған С.Б. Қағазбекова және әріптестері діни дәстүрлердегі әйел рөлінің тарихи кезеңдерге және интерпретациялық тәсілдерге қарай өзгеріп отырғанын айтады [11, 140-146 бб.]. А.К. Болысбаеваның қазақ мұсылман әйелінің әлеуметтік портретіне арналған зерттеуі де дін, дәстүр және қазіргі әлеуметтік өзгерістердің өзара байланысын түсінуге мүмкіндік береді [12, 85–93 бб.].

Г. Найзабаева басқа ғалымдармен бірлескен зерттеуінде әйелдердің дәстүрлі өмірлеріндегі өзгерістерді талдай отырып, модернизация мен дәстүрдің қатар жүруі әйелдердің әлеуметтік рөлін күрделендіретінін атап өтеді [13, 57 б.]. Бұл тұжырым әйелдердің қазіргі әлеуметтік мәртебесін тек құқықтық өзгерістермен емес, әлеуметтік-мәдени трансформациямен бірге қарастыру қажеттігін айқындайды.

Зерттеулердің басым бөлігінде әйел мәртебесінің жекелеген қырлары – құқықтық жағдай, дін, дәстүр немесе әлеуметтік рөл жеке қарастырылатыны байқалады. Сондықтан осы зерттеу аталған факторларды өзара байланыста қарастыруымен ерекшеленіп, әйелдердің мәртебесін құқықтық нормалар мен діни-мәдени құндылықтардың қарама-қайшылығы ретінде ғана емес, олардың өзара бейімделуі мен қайта түсіндірілуі нәтижесінде қалыптасатын әлеуметтік құбылыс ретінде пайымдауға бағытталғандығын аңғаруға болады.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

Тәуелсіз Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің тарихи трансформациясы

Қазақстандағы әйелдердің қазіргі әлеуметтік-құқықтық мәртебесін түсіну үшін кеңестік кезеңде қалыптасқан гендерлік қатынастардың тарихи алғышарттарын ескеру қажет. Кеңестік саясат әйелдердің білім алуына, еңбек етуіне және қоғамдық-саяси институттарға қатысуына кең мүмкіндік беріп, формальды құқықтық теңдікті орнықтырды. Алайда бұл теңдік әлеуметтік өмірдегі гендерлік міндеттердің толық қайта бөлінуіне әкелген жоқ. Әйел бір мезгілде еңбек нарығының белсенді қатысушысы және отбасының негізгі қамқоршысы ретінде қабылданды.

Кеңестік кезеңде қалыптасқан формальды теңдік тәуелсіздік алғаннан кейін де әйелдердің құқықтық мәртебесінің маңызды алғышарты болып қалды. Сонымен бірге тәуелсіздік ұлттық мемлекеттілік пен мәдени бірегейлікті қайта қалыптастыру қажеттілігін алға шығарды. Осы кезеңде дәстүрлі құндылықтар мен діни түсініктер қоғамдық кеңістікте қайта көріне бастады. М. Ларуэль еңбегінен Орталық Азиядағы бұл үдерісті ұлттық бірегейлік пен мәдени дәстүрдің жаңғыруымен байланыстырғанын көруге болады [3, 267 б.].

Д. Кандиоти посткеңестік қоғамдардағы гендерлік өзгерістерді талдай отырып, модернизация әйелдерге жаңа мүмкіндіктер бергенімен, дәстүрлі әлеуметтік құрылымдардың толық жойылмағанын көрсетеді [4, 617 б.]. Қазақстан жағдайында да әйелдердің білім алуы, кәсіби қызметі және қоғамдық өмірге қатысуы кеңейгенімен, отбасылық жауапкершіліктің басым бөлігі әйелге жүктелуі мүмкін. Демек, әлеуметтік мәртебенің өзгеруі бұрынғы нормалардың толық жойылуын емес, олардың жаңа қоғамдық жағдайларға бейімделуін білдіреді.

Осы тұрғыдан тәуелсіз Қазақстандағы әйел мәртебесінің трансформациясын дәстүр мен жаңғырудың қарапайым қарама-қарсылығы ретінде қарастыру жеткіліксіз. Бұл кеңестік кезеңнен қалған формальды теңдік қағидалары, тәуелсіздік жағдайындағы құқықтық реформалар және жаңарған дәстүрлі-діни түсініктер қатар ықпал ететін күрделі үдеріс болмақ.

Құқықтық жаңғыру және әйелдердің тең құқықтарын институционалдық бекіту

Тәуелсіздік кезеңінде Қазақстанда әйелдердің құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық база біртіндеп жетілдірілді. Әйелдер мен ерлердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету мемлекеттік гендерлік саясаттың маңызды бағыттарының біріне айналды. 2009 жылғы 8 желтоқсанда қабылданған №223-IV Заң ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктерін айқындап, гендерлік теңдікке жағдай жасаудың құқықтық негізін белгіледі [7, https://adilet.zan.kz]. Қолданыстағы заңда гендерлік теңдік тек құқықтардың формальды теңдігі ретінде емес,

саяси, экономикалық, әлеуметтік, қоғамдық және мәдени өмірге нақты қатысу мүмкіндігімен байланыстырылған.

Құқықтық тұрғыдан алғанда, әйелдер мен ерлердің теңдігі мемлекеттік деңгейде мойындалғанымен, заңда бекітілген қағидалардың әлеуметтік өмірде іске асуы әрдайым біркелкі бола бермейді. Осыған орай, К.Н. Изекенова Қазақстандағы әйелдердің құқықтық жағдайын заңнамалық реттеу мәселесін қарастыра отырып, құқықтық нормалардың гендерлік теңдікті қамтамасыз етудегі маңызын көрсетеді [6, 124 б.].

Бұл мәселе әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесін бағалауда формальды және нақты теңдік ұғымдарының арақатынасын ескеруді талап етеді. Формальды теңдік барлық азаматтарға бірдей құқықтық мүмкіндік беруді білдірсе, нақты теңдік сол құқықтарды жүзеге асыруға қажетті әлеуметтік жағдайлардың болуын көздейді. Мысалы, әйелдердің еңбек нарығына қатысуына заңдық кедергілердің болмауы олардың басшылық қызметтерге тең дәрежеде қол жеткізуін қамтамасыз етпейді. Отбасылық міндеттердің бөлінуі, әлеуметтік күтулер және қалыптасқан гендерлік стереотиптер кәсіби мүмкіндіктерге әсер етуі мүмкін.

Т.К. Ким Қазақстандағы әйелдер құқықтарының эволюциясын құқықтық реформалар мен әлеуметтік дәстүрлердің өзара ықпалы тұрғысынан қарастырып, құқықтық қорғаудың күшейгеніне қарамастан, шынайы гендерлік теңдік мәселесінің өзектілігін көрсетеді [5, 41 б.]. Бұл тұжырым әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесін тек заңнаманың дамуымен өлшеудің жеткіліксіз екенін аңғартады.

Құқықтық жаңғырудың маңызды нәтижесі әйелдің отбасы шеңберіндегі тұлға ғана емес, дербес құқықтары мен заңды мүдделері бар азамат ретінде танылуы болмақ. Осы өзгеріс әйелдің әлеуметтік субъектілігін кеңейтуге мүмкіндік береді. Алайда оның нақты жүзеге асуы әлеуметтік ортаға, мәдени нормаларға және институционалдық қолдауға тәуелді.

Дәстүр мен діни түсініктердің әйелдердің әлеуметтік мәртебесіне ықпалы

Тәуелсіздік кезеңіндегі әлеуметтік өзгерістермен қатар Қазақстанда діни сана мен дәстүрлі мәдени құндылықтардың қоғамдық маңызы артты. Бұл үдеріс әйелдің әлеуметтік рөліне қатысты түсініктердің қайта пайымдалуына ықпал етті. Алайда дәстүр мен дінді әйел құқықтарын шектейтін біртұтас жүйе ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан негізсіз. Олардың мазмұны тарихи кезеңге, әлеуметтік ортаға және нақты түсіндіру үлгісіне байланысты өзгеріп отырады.

М.Т. Шайкенова исламдағы әйелдің мәртебесін қарастыра отырып, исламдық дәстүрдегі әйелдің қадір-қасиеті мен қоғамдағы орны мәселелеріне назар аударады [8, 75 б.]. Зерттеу әйелдердің төмен мәртебесін діннің өзімен тікелей байланыстырудан гөрі, діни қағидалардың нақты мәдени ортада қалай түсіндіріліп, қолданылатынын ескерудің маңызын көрсетеді.

С.Б. Қағазбекова және әріптестері әлемдік діндердегі әйел мәртебесін салыстыра отырып, діни мәтіндер мен олардың тарихи интерпретацияларының

арақатынасын қарастырады [9, 156 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, әйелдің әлеуметтік рөліне қатысты діни түсініктер өзгермейтін қағидалар жиынтығы емес, әртүрлі тарихи және мәдени контексте түсіндірілетін құбылыс ретінде қарастырылуы тиіс.

Қазақстандағы діни бірегейліктің қалыптасуын зерттеген А.К. Болысбаева діни ұстанымдардың әйелдің өзін-өзі тануына және әлеуметтік болмысына ықпал ететінін көрсетеді [10, 87 б.]. Әйелдің діни киім таңдауы немесе белгілі бір діни нормаларды ұстануы оның әлеуметтік мәртебесін төмендететін белгі ретінде біржақты түсіндірілмеуі керек. Мұндай таңдау жеке діни сенімнің, мәдени бірегейліктің және әлеуметтік өзін-өзі танытудың бір формасы болуы мүмкін. Сонымен бірге діни түсініктердің әлеуметтік ортада әртүрлі түсіндірілуі әйелдің таңдау еркіндігіне қатысты пікірталастарды да туындатады. Бұл жерде зайырлы құқықтық тәртіп пен діни сенімнің арақатынасын қарастыру маңызды. Қазақстан жағдайында құқықтық жүйе азаматтардың теңдігін қамтамасыз етуге бағытталса, діни сенім адамның жеке таңдауы ретінде қарастырылады. Сондықтан әйелдің діни болмысы мен оның азаматтық құқықтарын бір-біріне қарама-қарсы қоюдан гөрі, олардың өзара үйлесу мүмкіндіктерін зерттеу орынды.

Дәстүрлі мәдени нормалар да осындай екіжақты сипатқа ие. Отандық зерттеуші Г. Найзабаева әйелдердің дәстүрлі өмірлеріндегі өзгерістерді талдай отырып, модернизация мен дәстүрдің қатар жүруі әйелдердің әлеуметтік рөлдерін күрделендіретінін көрсетеді [13, 57 б.]. Әйел бір жағынан қазіргі білім, еңбек және қоғамдық қызмет кеңістігіне белсенді араласса, екінші жағынан отбасы мен мәдени дәстүрді сақтауға қатысты әлеуметтік міндеттерді жалғастырады.

А.К. Болысбаеваның қазақ мұсылман әйелінің әлеуметтік портретіне арналған зерттеуі де әйелдің қазіргі мәртебесін дәстүр, діни бірегейлік және әлеуметтік өзгерістердің өзара байланысында қарастыруға мүмкіндік береді [12, 91 б.]. Осыдан дәстүрдің әйел мәртебесіне ықпалын тек шектеу ретінде бағалау жеткіліксіз екені көрінеді. Дәстүр әлеуметтік жауапкершілік, отбасыаралық байланыс және мәдени сабақтастықты қамтамасыз ететін құндылықтар жүйесі ретінде де қызмет етеді. Негізгі мәселе дәстүрдің болуында емес, оның әйелдің қадір-қасиеті мен дербес таңдау құқығына қатысты қалай түсіндірілетіні мен іске асырылуында екендігін ұғыну қажет.

Құқықтық теңдік пен әлеуметтік тәжірибенің арақатынасы: әлеуметтік-философиялық талдау

Жоғарыда қарастырылған тарихи, құқықтық және діни-мәдени үдерістер әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің бір ғана өлшем арқылы анықталмайтынын көрсетеді. Оның мазмұны құқықтық нормалар, мәдени құндылықтар және нақты әлеуметтік тәжірибенің өзара байланысы арқылы қалыптасады.

Бірінші өлшем – құқықтық-институционалдық деңгей. Бұл деңгейде әйелдердің ерлермен тең құқықтары заңнамалық тұрғыдан бекітіліп, оларды қорғаудың мемлекеттік тетіктері қалыптасты. Тәуелсіздік кезеңіндегі құқықтық жаңғыру әйелді құқық субъектісі ретінде орнықтыруға маңызды негіз қалады.

Екінші өлшем – діни-мәдени деңгей. Діни түсініктер мен дәстүрлі нормалар әйелдің қоғамдағы орнына қатысты моральдық және әлеуметтік бағдарлар қалыптастырады. Бұл нормалар кей жағдайда әйелдің қоғамдық мүмкіндіктерін шектеуі мүмкін, алайда олардың барлығын патриархалдық сипатпен түсіндіру дұрыс емес. Діни және мәдени құндылықтардың ішінде әйелдің қадір-қасиетін, білім алуын, отбасы мен қоғамдағы жауапкершілігін қолдайтын ұстанымдар да бар.

Үшінші өлшем – әлеуметтік-практикалық деңгей. Құқықтық теңдік пен мәдени-діни нормалардың күнделікті өмірдегі нақты арақатынасы осы деңгейде көрінеді. Әйелдердің еңбекке, білімге және қоғамдық өмірге белсенді араласуы олардың әлеуметтік субъектілігінің кеңейгенін көрсетеді. Сонымен қатар отбасы ішіндегі міндеттердің дәстүрлі бөлінуі және әйелге қатысты әлеуметтік күтулер құқықтық мүмкіндіктердің толық іске асуына белгілі бір дәрежеде ықпал етуі мүмкін.

Осы үш өлшемді әлеуметтік-философиялық тұрғыдан қарастырғанда, әйел мәртебесінің негізгі мәселесі тек «теңдік бар ма, жоқ па?» деген сұрақпен шектелмейді. Негізгі мәселе – әйелдің құқық иеленуші, дербес шешім қабылдай алатын және қоғамдық өмірге толыққанды қатысатын әлеуметтік субъект ретінде мойындалуында. Мұнда адам қадір-қасиеті, еркіндік және автономия ұғымдары маңызды теориялық негізге айналады. Сондықтан құқықтық теңдік пен әлеуметтік тәжірибе арасындағы алшақтықты тек құқықтық жүйенің әлсіздігі ретінде түсіндіруге болмайды. Ол құқықтық нормалардың өзгеру қарқыны мен әлеуметтік түсініктердің өзгеру қарқыны әрдайым бірдей болмайтынын көрсетеді. Заңнамалық өзгерістер салыстырмалы түрде қысқа мерзімде жүзеге асуы мүмкін, ал әлеуметтік нормалар мен отбасылық тәжірибелердің өзгеруі ұзақ уақытты талап етеді.

Осы тұрғыдан Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің эволюциясы дәстүр мен модернизацияның, діни сенім мен азаматтық құқықтың, формальды теңдік пен әлеуметтік тәжірибенің өзара ықпалы арқылы жүріп жатқан күрделі үдеріс ретінде сипатталады. Әйелдің қазіргі мәртебесін бағалауда осы факторлардың бірін екіншісіне қарсы қоюдан гөрі, олардың өзара байланысын түсіндіру анағұрлым нәтижелі болмақ.

Қорытынды

Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің өзгеруі тек құқықтық реформалардың нәтижесі емес, ол құқықтық жаңғыру, діни түсініктер және дәстүрлі мәдени нормалардың өзара ықпалы арқылы қалыптасқан күрделі үдеріс. Формальды құқықтық теңдік институционалдық тұрғыдан бекітілгенімен, оның әлеуметтік тәжірибеде жүзеге асуы мәдени және діни контекстке байланысты әркелкі сипатта болуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері тәуелсіз Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің өзгеруі бір ғана құқықтық реформалардың нәтижесі емес, құқықтық жаңғыру, дәстүрлі мәдени нормалар және діни түсініктердің өзара ықпалы арқылы қалыптасқан күрделі әлеуметтік үдеріс екенін көрсетеді.

Біріншіден, кеңестік кезеңде орныққан формальды гендерлік теңдік тәуелсіздік кезеңіндегі құқықтық өзгерістердің маңызды алғышарттарының бірі болды. Әйелдердің білім алуы, еңбек етуі және қоғамдық өмірге қатысуы кеңейгенімен, әлеуметтік рөлдердің дәстүрлі бөлінісі толық жойылған жоқ. Сондықтан тәуелсіздік кезеңіндегі гендерлік өзгерістерді бұрынғы әлеуметтік тәжірибелерден толық үзіліс ретінде емес, сабақтастық пен қайта пайымдау үдерісі ретінде бағалаған жөн.

Екіншіден, тәуелсіздік жылдарында әйелдердің тең құқықтарын қамтамасыз ететін құқықтық-институционалдық негіз нығайды. Әйелдің отбасы мүшесі ретіндегі дәстүрлі мәртебесімен қатар, оның дербес құқықтары мен заңды мүдделері бар азамат және әлеуметтік субъект ретіндегі орны күшейді. Алайда формальды құқықтық теңдік әлеуметтік өмірдегі мүмкіндіктердің теңесуін білдірмейді. Отбасылық міндеттер, әлеуметтік күтулер және дәстүрлі гендерлік стереотиптер құқықтарды іске асыруға ықпал ететін факторлар ретінде сақталуы мүмкін.

Үшіншіден, дін мен дәстүрдің әйел мәртебесіне ықпалын біржақты шектеуші фактор ретінде бағалау дұрыс емес. Діни түсініктер әртүрлі интерпретацияланады және әйелдің қадір-қасиеті, білім алуы, отбасы мен қоғамдағы орны мәселелеріне қатысты әрқилы әлеуметтік мағына қалыптастыратыны сөзсіз. Сол сияқты дәстүр де тек патриархалдық шектеулер жиынтығы емес, мәдени сабақтастық пен әлеуметтік бірегейліктің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Себебі дәстүр мен діни нормалардың әйелдің еркіндігіне, қадір-қасиетіне және дербес таңдауына қатысты қалай түсіндірілетіндігімен көрінеді.

Төртіншіден, әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесін түсіндіруде формальды құқық пен нақты әлеуметтік тәжірибенің арақатынасы шешуші мәнге ие. Құқықтық теңдік институционалдық деңгейде бекітілгенімен, оның күнделікті өмірде жүзеге асуы әлеуметтік және мәдени ортаға тәуелді. Сондықтан гендерлік теңдікті бағалау заңнамалық кепілдіктермен қатар әйелдердің нақты әлеуметтік субъектілігін, таңдау еркіндігін және қоғамдық өмірге қатысу мүмкіндіктерін ескеруді қажет етеді.

Осылайша, зерттеудің мақсатқа сай негізгі міндеттерін аша отырып, тәуелсіз Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің эволюциясы құқық, дін және дәстүрдің қарапайым қарама-қайшылығы арқылы емес, олардың өзара ықпалдасуы, бейімделуі және қайта түсіндірілуі арқылы жүретінін айтуға болады. Құқықтық жаңғыру әйелдердің тең құқықтарын институционалдық тұрғыдан бекітсе, діни және дәстүрлі мәдени нормалар олардың әлеуметтік рөлдері мен бірегейлігінің мазмұнына ықпал етеді. Ал осы екі деңгейдің нақты әлеуметтік тәжірибеде тоғысуы әйелдердің қазіргі мәртебесінің ерекшелігін айқындайды. Сондықтан әйелдердің әлеуметтік-құқықтық жағдайын одан әрі жетілдіру тек жаңа құқықтық нормаларды қабылдаумен шектелмеуі тиіс. Құқықтық кепілдіктерді әлеуметтік тәжірибемен ұштастыру, әйелдердің дербес шешім қабылдау мүмкіндігін кеңейту және дәстүрлі әрі діни құндылықтарды адам қадір-қасиеті, теңдік, еркіндік және әлеуметтік субъектілік қағидаттарымен үйлестіру маңызды. Бұл Қазақстандағы гендерлік теңдіктің құқықтық қана емес, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан орнығуына жағдай жасайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Абдулина А. Документы Оренбургского архива социально-политической истории о работе среди женщин-мусульманок в начале 1920-х гг. // Вестник КазНУ. Серия историческая, 2020. – 98(3). – С. 132–138. https://doi.org/10.26577/JH.2020.v98.i3.14

2 Aitken R. Women and transition in Central Asia: Soviet legacy and post-Soviet reality. Central Asian Affairs, 2020. – 7(2). – 189–210 pp. https://doi.org/10.1163/22142290-00702004

3 Marlene Laruelle Laruelle, M. Central peripheries: Nationhood in Central Asia // Monograph. – London University College: UCL Press, 2021. – 264 p. DOI:10.2307/j.ctv1gn3t79 https://doi.org/10.14324/111.9781800080133 (UCL Press)

4 Deniz Kandiyoti (2007). The politics of gender and the Soviet paradox: neither colonized, nor modern? // Central Asian Survey, 2007. – 26(4). – P. 601–623. https://doi.org/10.1080/02634930802018521

5 Kim, T. K. Change to Women's Rights in Kazakhstan and Future Challenges // Korea Journal Central: Research Institute of Asian Women, 2024. – 63(3). – P. 41–72. DOI: 10.14431/jaw.2024.12.63.3.41

6 Изекенова К.Н. Қазақстанда әйелдердің құқықтық жағдайын заңнама арқылы реттеу тәртібі // Қазақстандық қоғам және құқық, 2018. – 2(49). – 124–130 бб.

7 Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 8 желтоқсандағы №223-IV Заңы. Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000223_

8 Шайкенова М.Т. Ислам және гендер: Әйелдің қоғамдағы орны // Хабаршы. Философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы, 2018. – 4(63). – 70–76 бб. http://bulletin-religious.kaznu.kz/index.php/relig/article/view/150

9 Кагазбекова С.Б. және т.б. Қазіргі Ислам елдеріндегі гендерлік қатынастарды интерпретациялау // Хабаршы. Философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы, 2019. – 2(68). – 152-160 бб. https://doi.org/10.26577/jpcp.2019.v68.i2.017

10 Болысбаева А.К. Мұсылман әйелдерінде діни біртектіліктің қалыптасу процесінің ерекшеліктері // Хабаршы. Философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы, 2017. – 2(60). – 95–102 бб. https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/517

11 Кагазбекова С.Б. және т.б. Әлемдік діндер контекстеріндегі әйел статусы: салыстырмалы талдау // Хабаршы. Философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы, 2018. – 1 (63). – 138-149 бб. https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/416

12 Болысбаева А.К. Қазақ мұсылман әйелінің әлеуметтік портреті: ретроспективасы және қазіргі ахуалы // Хабаршы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы, 2018. – 2 (64). – 85–93 бб.

13 Naizabayeva G., et al. Changes in Traditional Occupations of Women // Journal of Ethnic and Cultural Studies (JECS), 2022. – 9 (4). – 55–69 pp. http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/1295

Transliteration

1 Abdulina A. Documenti Orenburgskogo arhiva sosialno-politicheskoi istorii o rabote sredi jenshin-musulmanok v nachale 1920h gg. [Documents of the Orenburg Archive of Socio-Political History About Work Among Women-muslims in the Beginning of the 1920 s.] // KazNU Bulletin. Historical series, 2020. – 98(3). – S.132–138. https://doi.org/10.26577/JH.2020.v98.i3.14 (in Russ)

2 Aitken, R. Women and transition in Central Asia: Soviet legacy and post-Soviet reality // Central Asian Affairs, 2020. – 7(2). – P. 189–210. https://doi.org/10.1163/22142290-00702004

3 Marlene Laruelle Laruelle. Central peripheries: Nationhood in Central Asia // Monograph. – London University College: UCL Press, 2021. – 264 p. DOI:10.2307/j.ctv1gn3t79 https://doi.org/10.14324/111.9781800080133 (UCL Press) (in English)

4 Kandiyoti D. The politics of gender and the Soviet paradox: neither colonized, nor modern? // Central Asian Survey, 2017. – 26(4). – P. 601–623. https://doi.org/10.1080/02634930802018521 (in English)

5 Kim, T. K. Change to Women's Rights in Kazakhstan and Future Challenges // Korea Journal Central: Research Institute of Asian Women, 2024. – 63(3). – P. 41–72. DOI : 10.14431/jaw.2024.12.63.3.41 (in English)

6 Izekenova K.N. Qazaqstanda aielderdin qūqyqtyq jagdayyn zannama arqyly rettey tartibi [Legal regulation of women's rights in Kazakhstan] // Qazaqstandyq Qogam jane Quqyq, 2018. – 2(49). – B. 124-130. (in Kazakh)

7 Kazakhstan Respublikasinin 2009 jilgi 8 jeltoksandagi №223-IV Zani. Erler men aielderdin ten kukiktarynyn jane ten mumkindikterinin memlekettik kepildikteri turali [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 8, 2009 No. 223-IV. On state guarantees of equal rights and equal opportunities for men and women] https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000223_

8 Shaikenova M.T. Islam jane gender: Aieldin qogamdagy orny [Islam and gender: The role of women in society] // Khabarshy. Filosofiya, Madeniettany jane Sayasattanu Seriiasy, 2018. – 4(63). – B. 70–76. http://bulletin-religious.kaznu.kz/index.php/relig/article/view/150 (in Kazakh)

9 Kagazbekova S, et al. Qazirgi Islam elderindegi genderlik qatynastardy interpretatsiyalau [Interpretation of gender relations in modern Islamic countries] // Khabarshy. Filosofiya, Madeniettany jane Sayasattanu Seriiasy, 2019. – 2(68). – B. 152–160. https://doi.org/10.26577/jpcp.2019.v68.i2.017 (in Kazakh)

10 Bolysbayeva A.K. Kazakh musulman aielinin aleumettik portreti: retrospektivasi jane ahuali [Social portrait of a Kazakh Muslim woman: a retrospective and current state] // Filosofiya, Madeniettany jane Sayasattanu Seriiasy, 2018. – 2 (64). – B. 85–93. https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/517 (in Kazakh)

11 Kagazbekova S., et all. Alemdik dinder konteksterindegi aiel statusy: salystyrmaly taldau [The status of a woman in the contexts of world religions: a comparative analysis] // Khabarshy. Filosofiya, Madeniettany jane Sayasattanu Seriiasy, 2018. – 1 (63). – B. 38–149. https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/416 (in Kazakh)

12 Bolysbayeva A.K. Musliman aielderinde dini birtektiliktin qalyptasy prosesinin erekshelikteri [The process of forming religious identity among Muslim women] // Filosofiya, Madeniettany jane Sayasattanu Seriiasy, 2017. – 2(60). – B. 95–102. https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/517 (in Kazakh)

13 Naizabayeva G., et al. Changes in Traditional Occupations of Women // Journal of Ethnic and Cultural Studies (JECS), 2022. – Vol.9, No. 4. – P. 55–69. http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/1295 (in English)

Ж.Ж. Нұрғожа, Д.М. Кокеева

Социально-правовой статус женщин в независимом Казахстане: взаимосвязь традиции, религии и права

Аннотация. Изменение социально-правового статуса женщин в независимом Казахстане происходило в контексте взаимосвязанных процессов правовой модернизации, переосмысления традиционных культурных норм и возрождения религиозного сознания. В советский период право женщин на образование, труд и участие в общественной жизни было закреплено законодательно, однако гендерное равенство в социальной практике сосуществовало с традиционным разделением труда и семейными обязанностями. В период независимости расширилась правовая и институциональная основа обеспечения равных прав и возможностей женщин, что способствовало укреплению их статуса как самостоятельных субъектов права. Вместе с тем переосмысление национальной идентичности, возрождение традиционных ценностей и усиление присутствия ислама в общественном пространстве повлияли на изменение представлений о социальной роли женщин.

Цель исследования заключается в анализе трансформации социально-правового статуса женщин в независимом Казахстане через взаимосвязь правовой модернизации, традиционных культурных норм и религиозных представлений. Основной корпус литературы исследования составили научные работы, опубликованные в 2017-2024 годах, тогда как более ранние исследования были использованы для определения исторических и теоретических основ рассматриваемой проблемы. Исследование основано на междисциплинарном качественном подходе, качественном контент-анализе, элементах историко-сравнительного и дискурсивного анализа, а также социально-философском осмыслении. Результаты анализа показали, что правовой статус женщин укрепился на институциональном уровне, однако между формальным правовым равенством и социальной практикой может сохраняться определённый разрыв. Традиция и религия влияют на статус женщин не только как потенциально ограничивающие факторы, но и как ценностные основания, формирующие социальную и культурную идентичность. В связи с этим в исследовании предпринимается попытка комплексного осмысления современного статуса женщин в Казахстане через взаимосвязь права, религии, традиции и социальной практики.

Ключевые слова: Казахстан, права женщин, постсоветская трансформация, гендерная политика, право, религия, традиции.

Zh.Zh. Nurgozha, D.M. Kokeyeva

The socio-legal status of women in independent Kazakhstan: the relationship between tradition, religion and law

Abstract. The change in the social and legal status of women in independent Kazakhstan took place within the framework of such interrelated processes as legal modernization, rethinking of traditional cultural norms and modernization of religious consciousness. Although in the Soviet period women's Education, Labor and participation in public life were legally ensured, gender equality in social practice was accompanied by the traditional division of Labor and family responsibilities. During the period of independence, the legal and institutional framework that ensured equal rights and opportunities for women expanded, and the status of a woman as an independent subject of law was strengthened. At the same time, the rethinking of national identity, the revival of traditional values and the increase in the manifestation of Islam in the public space contributed to a change in perceptions regarding the social role of a woman.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

The purpose of the study is to analyze the transformation of the socio-legal status of women in independent Kazakhstan from the point of view of legal modernization, the relationship of traditional cultural norms and religious concepts. The main literary body of the study consisted of scientific works published in 2017-2024, and earlier research was used to determine the historical and theoretical basis. The study is based on an interdisciplinary qualitative approach, qualitative content analysis, elements of historical-comparative and discursive analysis, as well as socio-philosophical reasoning. The results of the analysis show that the legal status of women has been institutionally strengthened, however, a certain gap may remain between formal legal equality and social experience. Tradition and religion contribute to the status of women not only as a limiting factor, but also as a value basis that forms social and cultural identity. In this regard, in this study, an attempt was made to comprehensively explain the current status of women in Kazakhstan through the interaction of law, religion, traditions and social practices.

Key words: Kazakhstan, Women's rights, post-Soviet transformation, gender policy, law, religion, traditions.

Авторлардың үлесі. **Нұрғожа Ж.,** мақала мәтінін жазу, мұсылман әйелдерінің әлеуметтік рөлін талдау. **Кокеева Д.М.**, мәтінді редакциялау, толықтыру, әдебиеттік шолу, техникалық рәсімдеу.

Келіп түсті 17.07.2026
Қабылданды 14.10.2026

IRSTI 21.31.35 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.13

MULTIPLE RELIGIOUS IDENTITIES: BETWEEN BELONGING AND SELF-DEFINITION

[1]L. Toktarbekova[*], [2]N. Pirnazarov
[1]Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)
[2] TIIAME National Research University; Sarbon University (Tashkent, Uzbekistan)
[1]lauratoktarbekova@gmail.com; [2]n_pirnazarov@tiiame.uz

[1]Л.Н. Токтарбекова[*], [2]Н. Пірназаров
[1]ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты (Алматы, Қазақстан)
[2]«Ташкент ирригация және ауыл шаруашылығын механикаландыру инженерлері институты» ұлттық зерттеу университеті; Сарбон университеті (Ташкент, Өзбекстан)
[1]lauratoktarbekova@gmail.com , [2]n_pirnazarov@tiiame.uz

Citation: L. Toktarbekova, N. Pirnazarov. Multiple Religious Identities: Between Belonging And Self-Definition // *Al-Farabi.* – 2026. – Vol. 24. № 4(96). – P. 182-194 .

Abstract. This article examines women's religious identity as a multiple configuration shaped by gender, everyday religious practices, family relationships, ethnocultural continuity, and digital communication. It asks how women negotiate religious belonging and self-identification in contemporary Kazakhstan. Drawing on lived religion, social identification, doing gender, and religious agency, the article brings the work of Nancy Ammerman, Richard Jenkins, Candace West and Don H. Zimmerman, Linda Woodhead, and Birgit Meyer into dialogue with published studies of women's religiosity.

The article employs conceptual analysis and a comparative interpretation of published empirical findings. It distinguishes multiple religious belonging, understood as engagement with more than one religious tradition, from the multiple character of identity within a single tradition. The Kazakhstani material primarily illuminates the latter: the negotiation of Islamic norms, family expectations, cultural affiliations, individual agency, and online self-presentation.

The analysis suggests that tactical and consolidating gender strategies can coexist. Women may sustain religious and family commitments while using education, professional activity, and digital media to expand their scope for action. Digital platforms create opportunities for self-representation while also exposing users to overlapping audiences and social scrutiny. These conclusions constitute a contextual interpretation of existing research rather than findings from a new, nationally representative empirical study.

Keywords: Multiple Religious Identities, Religious Belonging, Lived Religion, Doing Gender, Women's Agency, Digital Religiosity, Kazakhstan.

* Author-correspondent: L. Toktarbekova, lauratoktarbekova@gmail.com

Introduction

Contemporary religious studies and the sociology of religion increasingly examine religion as an everyday, embodied experience alongside its doctrines, institutions, and prescriptions. The concept of lived religion is central to this approach. Ammerman's account directs attention to the material and embodied dimensions of everyday religious life [1]. It makes it possible to examine religiosity through practices, bodily disciplines, moral choices, visual self-presentation, and everyday experiences of faith, as well as through formal affiliation and doctrinal commitments.

Research on multiple religious belonging challenges the assumption that religious affiliation is necessarily exclusive. It examines engagement with the communities and practices of more than one religious tradition [2]. This phenomenon must, however, be distinguished from a multiple religious identity: the intersection of religious commitment with gender, family, ethnicity, professional life, and digital participation. Such intersections do not in themselves establish belonging to multiple religions. This distinction guides the present analysis of women's religious identity in Kazakhstan.

Gender is one of the key factors shaping multiple religious identity. Here, gender should be understood not merely as a social characteristic of an individual, but also as a system of power relations, cultural expectations, bodily norms, and modes of self-presentation. Religious identity does not take shape in an abstract realm of "pure faith"; rather, it develops within specific social contexts in which men and women are assigned different roles, forms of piety, patterns of behavior, and socially acceptable ways of expressing their religiosity.

Richard Jenkins's theory of social identity makes it possible to approach identity as a process involving the interplay between self-identification and external identification. Candace West and Don Zimmerman's concept of "doing gender" explains gender as practical activity reproduced through the body, speech, clothing, and social interaction. Linda Woodhead links religion and gender as interdependent systems of power distribution and proposes a typology of gender strategies in religion. The studies of M. Voss Roberts, J. Berghuijs, Novak and colleagues, B. Meyer, S. Mohamad, E. Baulch, and A. Pramiyanti illuminate different dimensions of religious plurality, materiality, embodiment, and digital religiosity.

The article addresses the relationship between gender expectations, family practices, ethnocultural continuity, and digital self-representation in women's religious identity in Kazakhstan. It brings these dimensions together through a conceptual interpretation of published research. Its contribution is to distinguish the layering of identity within a religious tradition from multiple religious belonging and to explore how tactical and consolidating gender strategies may coexist.

Methodology

This article presents a conceptual analysis informed by published empirical studies. It compares accounts of lived religion, social identification, doing gender,

religious plurality, material mediation, and gender strategies developed by Ammerman, Jenkins, West and Zimmerman, Woodhead, Voss Roberts, Meyer, and other scholars. The cited literature is interpreted in relation to three analytical questions: how belonging is recognised and negotiated; how gender norms shape religious agency; and how family and digital settings mediate self-representation. The article does not report new interviews, observations, survey data, or a reanalysis of participant-level datasets.

Published studies of Kazakhstani provide a contextual case for examining the interaction of the post-Soviet legacy, Islamic religiosity, ethnocultural practices, and digital communication. Studies from other settings supply comparative concepts rather than direct evidence about Kazakhstan. The analysis is an interpretive synthesis, not a systematic review or a representative account of all women in the country. Findings are considered within the family, institutional, geographical, and media contexts of the studies from which they derive.

Religious Identity, Gender, and Multiple Belonging

To understand the factors through which gender influences religious identity, it is necessary to consider Richard Jenkins's social theory. He argues that "identity is the human capacity rooted in language – to know "who's who" (and hence "what's what")" [3, p. 5]. This definition is important because it treats identity not as something given once and for all, but as a process of social recognition, self-identification, and identification by others. In other words, people define who they are while continually encountering the ways in which they are defined by their families, religious communities, institutions, the state, digital audiences, and the broader cultural environment.

According to R. Jenkins, identification is not a static thing. It is an ongoing process shaped by the dialectic between internal self-identification and external identification. This dialectic is particularly visible in the religious sphere: a person may regard themselves as a believer, while the legitimacy of their faith is often assessed through institutional norms, gender expectations, and collective ideas about "proper" religiosity. A woman, for example, may consider herself deeply religious, yet society may evaluate her religiosity through her clothing, family conduct, public modesty, attitudes towards marriage and motherhood, or relationship to religious authority.

Jenkins identifies selfhood, humanness, and gender among primary identities and emphasises the far-reaching consequences of gender classification for people's life chances and experiences [3]. Gender is consequently relevant to religious experience, socialisation, and identification, rather than merely an additional demographic variable.

Moreover, as Richard Jenkins notes, "Primary identities such as gender, rooted in very early experience, are massively implicated in the embodied point of view of selfhood" [3, p. 172]. This means that an individual's religious choices are always mediated through a gendered and embodied perspective. Women and men may belong to the same religious tradition, yet their experiences of belonging are rarely identical. They differ in relation to dress codes, bodily discipline, public presence, family responsibilities, access to religious knowledge, and the right to interpret sacred texts.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

West and Zimmerman's concept of doing gender treats gender as an accomplishment of everyday social interaction [4]. Extending this interactional perspective to religious identity, the present article considers how believers enact belonging through bodies, speech, clothing, rituals, digital images, and moral choices. This extension is an analytical interpretation rather than a direct quotation from West and Zimmerman about identity in general.

Woodhead approaches religion and gender as interrelated systems through which power is represented and distributed [5]. This perspective draws attention to how religious arrangements can reinforce or contest gender relations and shape access to authority, public visibility, and interpretation.

L. Woodhead identifies four gender strategies in religion: consolidating, tactical, questing, and counter-cultural. The consolidating strategy reinforces the traditional gender order, in which male leadership and women's domestic roles receive sacred justification. The tactical strategy is characteristic of groups with limited power: women may use the resources of the dominant religion to improve their position from within. The questing strategy involves turning to marginal, alternative, or new spiritual practices in pursuit of personal transformation. The counter-cultural strategy entails openly challenging the existing gender order by creating alternative sacred systems [5].

The tactical and questing strategies are particularly relevant to the analysis of multiple religious identities. When women encounter patriarchal restrictions within their own religious traditions, they do not always abandon those traditions entirely. More often, they seek ways to reinterpret them, manoeuvre within them, selectively borrow from other sources, and broaden their religious horizons. In this sense, multiple religious belonging need not indicate an "unstable" faith; it may instead be a way of retaining religious rootedness while overcoming the limitations of institutional structures.

As M. Voss Roberts observes, "women have been more willing to cross boundaries" [6, p. 43]. This claim is relevant not only to individual spiritual quests but also to understanding women's religious agency. In some cases, crossing confessional, ritual, or spiritual boundaries becomes a way of seeking resources that are absent from, or insufficiently represented in, one's "native" religious tradition. These may include bodily healing practices, meditation, women's solidarity, feminist theology, or alternative forms of spiritual authority.

In this regard, the observation that "the idea that persons belong to institutions... echoes with the ideology that women and subordinate men 'belong' to fathers, husbands, and masters" is telling [7, p. 21]. For a woman, rejecting exclusive belonging to a single church, denomination, or institutional form of religion may therefore carry significance not only as a spiritual choice but also as a form of social emancipation. This is not simply a matter of abandoning tradition, but of seeking to move beyond forms of religiosity that reinforce women's subordinate position.

M. Voss Roberts also argues that "the mingling of multiple traditions also can be a means of affirming otherwise marginalized identities" [6, p. 44]. For example, a Christian woman who turns to yoga, meditation, Kabbalistic imagery, or feminist

theology does not necessarily regard these practices as a rejection of her own faith. Rather, she may be seeking languages and practices through which to express experiences of the body, femininity, care, freedom, and spiritual dignity that are insufficiently represented in official doctrine.

In their study "Adapting my religion: How young believers negotiate religious belonging" [8], Novak C., Mattes A., Haselbacher M. and Limacher K. demonstrate the significance of gender in the formation of young people's religious identities. The researchers distinguish two phases: "adoption", or acceptance of the family's faith, and "adaptation", the personal adjustment of that faith. In the first phase, religious identity is often inherited through family, ethnocultural environment, and ritual tradition. In the second, young people begin to relate the religiosity they have inherited to their personal experiences, education, media environment, moral convictions, and social contacts [8].

Research suggests that young people tend to "cleanse" religion of elements they regard as cultural, patriarchal, or unjust. They "positioned themselves against what they considered biased, patriarchal interpretations of their religion" [8, p. 11]. This search for the "true essence" of faith does not necessarily lead to secularisation. On the contrary, it may intensify personal religiosity while making it more reflective and hybrid. A person may remain committed to Islam, Christianity, or another tradition while incorporating into their worldview the language of human rights, gender equality, psychological well-being, bodily autonomy, or social justice.

A material perspective on religion makes a significant contribution to understanding religious identity. The German scholar Birgit Meyer argues that religion is not confined to ideas and beliefs but is materially embodied in "sensational forms" - objects, images, rituals, sounds, smells, gestures, and bodily practices [9, pp. 7, 26]. This approach is particularly relevant to the study of women's religiosity because, in different traditions, the female body becomes a key site where religious norms, social expectations, and power relations intersect.

Clothing, head covering, bodily modesty, ritual purity, reproduction, sexuality, and public visibility can shape religious identity alongside professions of faith and participation in worship. Research on the jilbab in Indonesia illustrates the intersection of clothing, power, gender norms, and religious identity [10]. Such cases inform a comparative understanding of embodied belonging. Combining religious dress with psychological practices, meditation, or feminist ethical commitments does not, without further evidence, establish affiliation with another religious tradition.

Digitalisation has fundamentally transformed the ways in which religious identities are formed. The internet has created "techno-religious spaces" [11, p. 78], where the boundaries between private and public, sacred and secular, and individual and collective become more flexible.

Social media allow believers not only to obtain religious knowledge but also to participate actively in the production of religious meanings, visual representations, and moral interpretations. This is especially important for women, because digital environments can become alternative spaces for religious self-realisation when access

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

to traditional religious institutions, such as churches and mosques, or to authoritative sources is limited.

Nevertheless, digital religiosity is not an entirely free space. On social media, believers encounter "context collapse" [11, p. 76], a situation in which family members, friends, colleagues, religious communities, incidental audiences, and global users are all present within a single digital field. This requires women to develop complex strategies of self-presentation. They use privacy settings, visual codes, and the language of modesty, aesthetic filters, and topic selection as tools for "filtering" their identities. Women decide how much piety, modernity, or independence to display to different audiences.

Baulch and Pramiyanti's study of Indonesian hijabers on Instagram uses the concept of composite habitus to examine the negotiation of distinct social environments [12]. Their analysis connects embodied self-presentation with smartphone use, fashion, piety, and religious communication. This comparative case illustrates intersecting social commitments rather than demonstrating multiple religious affiliation.

In Baulch and Pramiyanti's analysis, the hijabers combine religious self-presentation with consumer practices and the circulation of religious knowledge [12]. Photographs can function as dakwah, or religious communication and preaching. This combination illustrates the interaction of piety, fashion, commercial activity, and digital agency within Muslim self-representation.

Gender Strategies and Multiple Religious Identities among Women in Kazakhstan

In contemporary Kazakhstan, women's identities are shaped by three main value models: the Soviet model, the globalised or Western model, and the religious model. The Soviet model is characterised by high levels of women's education and employment alongside the phenomenon of "two-sided pressure", whereby economic independence coexists with primary responsibility for domestic labour and child-rearing [13, p. 10]. The globalised model emphasises personal autonomy, financial independence, career development, and self-realisation, while the digital environment expands opportunities for public self-presentation. The religious model is based on Islamic ethics, observance of religious prescriptions, and family responsibilities.

These models are not mutually exclusive. Women may combine different normative and value orientations depending on their social context. Analysing women's identities therefore requires examining not only the content of religious norms but also the ways in which they are interpreted, adapted, and used in practice.

The digital transformation of Islamic communication is particularly significant in this regard, having substantially changed the ways in which religious knowledge is acquired, disseminated, and interpreted. Whereas mosques, madrasas, families, and printed literature previously served as the main channels of religious socialisation, Islamic knowledge and discourse now circulate actively through YouTube, Instagram, TikTok, Telegram, and other digital platforms. The internet not only expands the

space for religious communication but also transforms the mechanisms through which religious authority is formed.

In digital environments, religious authority is increasingly personalised and mediatized. Popular online preachers act not only as bearers of theological knowledge but also as public advisers on family, marriage, and child-rearing, as well as commentators on the moral and ethical dimensions of social life. Religious communication thus extends beyond institutional forms and becomes part of audiences' everyday media consumption.

It is noteworthy that issues concerning women's status, family justice, spouses' rights, and gender relations are becoming increasingly prominent in Kazakhstan's digital Islamic sphere. A study by Sh. Kerim and colleagues documents the growing popularity of online preachers who discuss women's rights in Islam. One example considered by the authors is Imam Nurlan Baizhigitov, who responds to audience questions in online sessions using accessible communication and elements of humour. His sermons repeatedly address women's rights, including the status of brides from the perspective of Sharia [14, p. 625].

These observations make it possible to view digital Islamic preaching not only as a new channel for disseminating religious information but also as a space in which gender meanings are formed and articulated. Digitalisation changes not only how religious knowledge is transmitted but also the nature of interaction between religious authorities and audiences. Believers can choose among different interpretations of religious issues, ask preachers questions directly, comment on their positions, and compare different forms of religious argumentation.

The study by Kerim and colleagues reports that 70.3% of the women surveyed identified men as their spiritual mentors [14, p. 635]. This percentage describes the respondents in that study and should not be treated as a population estimate for all women in Kazakhstan. The finding suggests that male religious authorities remain influential within the studied context, even as digital platforms provide additional opportunities to articulate women's concerns and engage with religious interpretations.

It is in this context that the Islamic identity of contemporary Kazakhstani women acquires a multiple character. It is formed at the intersection of religious doctrine, national traditions, the post-Soviet experience, family morality, global Islamic discourses, human-rights perspectives, and digital culture. Religious identity therefore rarely appears as a one-dimensional construct. It simultaneously encompasses faith, ethnocultural belonging, moral normativity, social adaptation, and digital agency. A contemporary Kazakhstani woman may understand herself at once as a Muslim, a representative of Kazakh culture, an educated modern individual, a participant in digital communication, and a subject entitled to interpret her own religious experience.

In this respect, Linda Woodhead's typology of gender strategies in religion [5] offers a productive theoretical framework, allowing women to be considered not merely as objects shaped by religious norms but as agents of religious and social action. In Kazakhstani society, the tactical strategy is particularly visible, alongside elements of the consolidating strategy.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

The tactical strategy involves using the resources available within a religious tradition to expand autonomy and social influence without directly rejecting the existing religious order. In Kazakhstan, it is evident in the relationship between Islamic feminism, women's religious agency, and digital self-representation. Research into Kazakhstani Muslim women's activity on Instagram shows that they combine religious symbols and principles - such as the hijab, Islamic ethics, modesty, and religious responsibility - with the opportunities offered by digital environments. This enables them to develop commercial and educational projects, participate in charitable activities, build communities, and influence the formation of religious and social values [15].

The tactical strategy is also evident in family life, particularly in the practice of "kelin" (a daughter-in-law's role within the husband's family). As A. Nurtas-Kalikeeva's study shows, contemporary women neither simply accept nor reject traditional norms; rather, they selectively combine them with modern life strategies. As a result, patrilineal values may coexist with higher education, professional activity, economic independence, and the assertion of personal boundaries. In this case, tradition functions as a kind of "toolkit", whose elements are adapted to specific social and family circumstances [16].

Women's agency does not necessarily take the form of open resistance to norms; it may instead be expressed in their ability to manoeuvre within them, reinterpret them, and adapt them. The tactical strategy, however, does not exhaust the diversity of religious practices. The consolidating strategy also remains significant, helping to preserve the traditional gender order and being particularly visible in traditionally oriented and rural ethnocultural communities in southern Kazakhstan.

Within the consolidating strategy, the traditional distribution of gender roles receives religious and ethical justification, while child-rearing, family continuity and the transmission of ethnocultural and religious values play an important role. In Kazakh culture, older women - particularly mothers and grandmothers — are important intermediaries in the transmission of cultural and religious traditions. As Zh. D. Kabidenova and her co-authors observe, "women – mothers and grandmothers were the primary bearers of the national culture through their behaviour, normative principles and values" [17, p. 30].

Contemporary processes of retraditionalisation, however, do not mean a simple return to traditional norms. Sociological research indicates that women selectively adapt traditional principles to modern needs. Alongside the preservation of family values, for example, the education and professional training of daughters are becoming increasingly important, as they are viewed as means of achieving economic independence and reducing financial dependence [18, pp. 55–57].

The tactical and consolidating strategies may therefore coexist within the same social group and even within a single individual. A woman may simultaneously support traditional family relationships, observe religious norms, and use education, professional activity, religious identity, and digital tools to expand her autonomy.

In the studies discussed here, women's identities combine post-Soviet experiences, ethnocultural values, Islamic norms, and digital practices. These intersections can be

understood as ongoing negotiations of social and religious expectations [17]. They should not be reduced to a single personality type or assumed to describe all women in Kazakhstan.

The tactical strategy is most clearly expressed in practices associated with women's religious activism, digital self-presentation, education and entrepreneurship, as well as the selective adaptation of religious norms. The consolidating strategy, by contrast, retains its significance in areas where religion is closely connected with family and ethnocultural continuity and helps preserve the traditional gender order.

Gender Dimensions of Multiple Religious Identities

An analysis of the gender dimensions of multiple religious identities leads to several important conclusions. First, gender should not be treated simply as an external factor added to religious identity. It is a structure through which individuals experience, interpret, and express their religiosity.

The theoretical literature discussed here highlights the historical association of men with formal religious leadership and interpretive authority. The present article does not provide a direct empirical comparison of men's and women's religious identities in Kazakhstan. It therefore treats institutional authority as a contextual dimension of gender relations rather than evidence that men necessarily possess more clearly defined religious identities.

Women's religious identity, by contrast, often develops under conditions that require flexibility. Women may remain committed to traditions while critically assessing interpretations that restrict their individuality.

A multiple religious identities may allow women to relate religious commitments to family life, personal spirituality, bodily autonomy, digital self-expression, and social engagement. These relationships can involve accommodation, tension, or selective reinterpretation; they do not necessarily amount to participation in multiple religious traditions.

To understand this identity, one may turn to the metaphor of the rhizome proposed by Gilles Deleuze and Félix Guattari [19]. Unlike a hierarchical model with a single centre, a rhizome is a network of multiple connections that cannot be reduced to a single line of origin or a single authority.

M. Voss Roberts uses this metaphor to describe religious plurality as a structure in which different traditions, practices, and meanings can coexist without absorbing one another [6, p. 58].

As an analytical metaphor, the rhizome draws attention to connections among Islamic ethics, family morality, self-care, gender-related ethical commitments, and digital self-presentation. These elements need not form a single, internally consistent doctrine. Their coexistence can illuminate the layered character of identity, but it does not establish equal commitment to each element or affiliation with more than one religion.

Digital environments can make these intersections more visible and provide resources for their negotiation. Women may select which elements of religious

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

tradition to foreground, reinterpret, or relate to social and professional practices. The studies discussed suggest that digital media participate in identity formation, although the direction and extent of their influence depend on the users and contexts examined.

Conclusion

This conceptual analysis suggests that gender shapes how religious belonging is embodied, publicly represented, socially recognized, and negotiated. Its central distinction is between multiple religious belonging and a multiple identity within a religious tradition. The Kazakhstan material discussed primarily supports an interpretation of the latter.

Women's agency can operate through selective adaptation and reinterpretation as well as through explicit resistance. Woodhead's tactical and consolidating strategies provide a useful framework for understanding how efforts to expand autonomy can coexist with commitments to family continuity and religious norms. These strategies are analytical categories, not fixed types of women.

Published research on digital religiosity suggests that online platforms offer opportunities to seek religious knowledge, engage with interpretations, and represent piety. They also bring overlapping audiences and forms of scrutiny into the same communicative space. Digital participation therefore cannot automatically be equated with emancipation or the weakening of religious authority.

The article's contribution lies in connecting social identification, embodied religious practice, gender strategies, and digital mediation while keeping distinct forms of plurality analytically separate. The coexistence of Islamic commitment, ethnocultural belonging, professional activity, and digital self-expression should not be treated as sufficient evidence of multiple religious belonging.

The interpretation is limited by the scope and selection of the published studies discussed. Evidence from particular online communities or local samples cannot represent all women in Kazakhstan, and comparative cases from other countries cannot establish the prevalence of the same practices there.

Future research should examine how women themselves describe the relationship between religious affiliation and other dimensions of identity. Interviews and contextual observation could help distinguish participation in multiple traditions from the negotiation of layered commitments within Islam and assess how these patterns vary across age, location, and social circumstances.

List of references

1 Ammerman N. T. Finding Religion in Everyday Life // Sociology of Religion. - 2014. - Vol. 75, №2. - P. 189-207.

2 Rajkumar P. J. R., Dayam J. P. Many Yet One? Multiple Religious Belonging. - Geneva: World Council of Churches Publications, 2015. - 212 p.

3 Jenkins R. Social Identity. - 3rd ed. - London: Routledge, 2008. - 256 p.

4 West C., Zimmerman D. H. Doing Gender // Gender & Society. - 1987. - Vol. 1, № 2. - P. 125–151.

5 Woodhead L. Gender Differences in Religious Practice and Significance // The SAGE Handbook of the Sociology of Religion. - London: SAGE Publications, 2012. - P. 911–948.

6 Voss Roberts M. Religious Belonging and the Multiple // Journal of Feminist Studies in Religion. - 2010. - Vol. 26, №1. - P. 43-62.

7 Berghuijs J. Multiple Religious Belonging in the Netherlands: An Empirical Approach to Hybrid Religiosity // Open Theology. - 2017. - Vol. 3. - P. 19-37.

8 Novak C., Mattes A., Haselbacher M., Limacher K. Adapting my religion: How young believers negotiate religious belonging // Social Compass. - 2024. - Vol. 71, №2. - P. 347-364.

9 Meyer B. Mediation and the Genesis of Presence: Towards a Material Approach to Religion. - Utrecht : Utrecht University, 2012. - 58 p.

10 Rahmawati A., Jamil M. M., Junaidi A. A. The Evolution of the Jilbāb in Indonesia: From Cultural Tradition to Symbol of Religious Identity and Political Resistance // Women, Education, and Social Welfare. - 2026. - Vol. 3, №1. - P. 63-74.

11 Mohamad S. M. Everyday Lived Islam: Malaysian Muslim Women's Performance of Religiosity Online // Journal of Contemporary Religion. - 2013. - P. 75-100.

12 Baulch E., Pramiyanti A. Hijabers on Instagram: Using Visual Social Media to Construct the Ideal Muslim Woman // Social Media + Society. - 2018. - Vol. 4, №4. - P. 1-15.

13 Alimzhanova A. Feminism and Symbolic-Mental Description of Kazakh Women // Central Asian Journal of Art Studies. – 2019. – №4(1). – P. 7-18.

14 Kerim S., Kurmanaliyev M., Ongarov Y., Kaliyeva Y. Digital Transformation of Islamic Preaching in Kazakhstan: Identifying Famous Online Preachers and Their Influence // Millah: Journal of Religious Studies. - 2025. - Vol. 24, №2. - P. 611–644.

15 Toktarbekova L., Zhandossova Sh., Bektenova M. Kazakh Women's Visual Religious Identity and Islamic Agency on Instagram // Pharos Journal of Theology. – 2025. – Vol. 106, No. 3. – P. 1–14. https://doi.org/10.46222/pharosjot.106.3041

16 Nurtas-Kalikeeva A. Transformatsiia instituta kelin: semeinye praktiki gorodskoi molodezhi [Transformation of the kelin institution: Family practices of urban youth]. Tradicii i cennosti kazahov v XXI veke: sbornik statej // Kollektiv avtorov: Bisenova A., Akimbekov S. i dr. Pod red. Bisenovoj A. Zh. - Astana: Foliant, 2025. – 259-296.

17 Kabidenova Zh.D., Zhapekova G.K., Utebaeva D.S., Amirkulova Zh.A., Mussina D.R. Religious conversion through the eyes of women on the example of the religious situation in Kazakhstan // European Journal of Science and Theology. – 2020. – Vol. 16, No. 2. – P. 27-37.

18 Otar E. S., Kim G. N., Sadvokasova A. K., Nakipbaeva Zh. A. and Komirtai A. E. Women of Ethnic Communities as Channels for the Reproduction and Formation of Civic and Ethnic Identity (Based on the Turkestan Region and Shymkent): monograph. – Astana: Institut prikladnyh jetnopoliticheskih issledovanij, 2024. – 284 pp.

19 Deleuze G., Guattari F. A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia. - Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. - 610 p.

Л.Н. Тоқтарбекова, Н. Пірназаров
Көпқырлы діни бірегейлік: діни тиесілік пен тұлғалық болмыс

Аңдатпа. Мақалада әйелдердің діни бірегейлігі гендерлік факторлар, күнделікті діни практикалар, отбасылық қатынастар, этномәдени сабақтастық және цифрлық коммуникация ықпалымен қалыптасатын көпқырлы құрылым ретінде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазіргі Қазақстан жағдайында әйелдердің діни тиесілілігі мен өзіндік бірегейлігін қалай пайымдап, өзара үйлестіретінін анықтау. Мақалада Нэнси

Аммерманның «күнделікті дін» тұжырымдамасы, Ричард Дженкинстің «әлеуметтік бірегейлік» теориясы, Кэндис Уэст пен Дон Х. Циммерманның «гендерлік іс-әрекеттер» тұжырымы, Линда Вудхедтің діни субъектілік пен гендерлік стратегияларға қатысты көзқарастары және Биргит Мейердің діннің медиатизациясы жөніндегі еңбектері әйелдердің діндарлығына арналған зерттеулермен сабақтастырыла талданады.

Мақалада тұжырымдамалық талдау және эмпирикалық зерттеулер нәтижелерін салыстырмалы тұрғыдан пайымдау әдістері қолданылады. Діни дәстүрлердің бірнешеуіне қатар тиесілікті білдіретін көпқырлы діни тиесілілік пен бір діни дәстүр аясында қалыптасатын бірегейліктің көпқырлылығы ажыратылады. Қазақстандық материалдар негізінен соңғы құбылысты сипаттауға мүмкіндік береді. Бұл үдеріс ислам нормалары, отбасы тарапынан қойылатын талаптар, мәдени тиесілілік, жеке агенттік және цифрлық кеңістіктегі өзін-өзі таныту арасындағы өзара ықпалдастық тұрғысынан қарастырылады.

Талдау гендерлік қатынастарға бейімделудің тактикалық (tactical) және орнықтырушы (consolidating) стратегияларының қатар жүзеге асуы мүмкін екенін көрсетеді. Әйелдер діни ұстанымдары мен отбасылық міндеттемелерін сақтай отырып, білім алу, кәсіби қызмет және цифрлық медианы пайдалану арқылы өз іс-әрекет аясын кеңейте алады. Цифрлық платформалар өзін-өзі танытуға жаңа мүмкіндіктер ашқанымен, пайдаланушыларды әртүрлі аудиториялардың қатар ықпалы мен қоғамдық бақылауына да ұшыратады. Бұл тұжырымдар ұлттық деңгейде репрезентативті жаңа эмпирикалық зерттеу нәтижелеріне емес, қолданыстағы ғылыми еңбектерді контекстік тұрғыдан пайымдауға негізделген.

Түйін сөздер: көпқырлы діни бірегейлік, діни тиесілілік, «күнделікті дін», «гендерлік іс-әрекеттер», әйелдер агенттігі, цифрлық діндарлық, Қазақстан.

Л.Н. Токтарбекова, Н. Пирназаров

Множественная религиозная идентичность: между принадлежностью и самоопределением

Аннотация. В статье религиозная идентичность женщин рассматривается как многомерная конфигурация, формирующаяся под влиянием гендерных факторов, повседневных религиозных практик, семейных отношений, этнокультурной преемственности и цифровой коммуникации. Основной исследовательский вопрос заключается в том, как женщины в современном Казахстане осмысляют и согласуют свою религиозную принадлежность и самоидентификацию. Теоретическую основу исследования составляют концепция «повседневная религия» Нэнси Аммерман, теория социальной идентификации Ричарда Дженкинса, концепция «конструирования гендера» Кэндис Уэст и Дональда Х. Циммермана, подходы Линды Вудхед к религиозной агентности и гендерным стратегиям, а также исследования Биргит Мейер, посвященные медиатизации религии. Эти теоретические подходы рассматриваются во взаимосвязи с исследованиями женской религиозности.

Методологическую основу статьи составляют концептуальный анализ и сравнительная интерпретация результатов эмпирических исследований. Разграничиваются множественная религиозная принадлежность, предполагающая вовлечённость в несколько религиозных традиций, и многомерность идентичности в рамках одной религиозной традиции. Казахстанский материал преимущественно позволяет раскрыть второе явление - согласование исламских норм, семейных ожиданий, культурной принадлежности, индивидуальной субъектности и самопрезентации в цифровом пространстве.

Анализ показывает, что тактические (tactical) и консолидирующие (consolidating) гендерные стратегии могут сосуществовать. Женщины способны сохранять религиозные убеждения и семейные обязательства, одновременно расширяя возможности самостоятельного действия посредством образования, профессиональной деятельности и цифровых медиа. Цифровые платформы создают возможности для самопрезентации, но вместе с тем подвергают пользователей воздействию различных аудиторий и усиливающемуся социальному контролю. Представленные выводы являются контекстуальной интерпретацией существующих исследований, а не результатами нового эмпирического исследования, репрезентативного на национальном уровне.

Ключевые слова: множественная религиозная идентичность, религиозная принадлежность, «повседневная религия», «конструирование гендера», агентность женщин, цифровая религиозность, Казахстан.

Funding. This research has been funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR31714927 “Multiple Identities and Social Consensus in the Societal Contexts of Kazakhstan’s Dynamics: Exploring Models of Civic Unity under Hybrid Challenges”).

Author Contributions: **L.N. Toktarbekova,** conceptualisation, theoretical development, source analysis, drafting the initial version and editing. **N. Pirnazarov,** analysis of materials, organisation of the literature, translation and editing of the final version.

Received 21.09.2026
Accepted 14.10.2026

ҒТАХР 21.01.09 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.14

ИСЛАМДЫҚ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫНДАҒЫ БІЛІМ, ИМАН ЖӘНЕ РУХАНИ КЕМЕЛДІК: ИҒЗИ СИРЕК КІТАПТАР МЕН ҚОЛЖАЗБАЛАР ҚОРЫ НЕГІЗІНДЕ

[1]Қ. Қасымқан, [2]Е.Қ. Қасабекова*, [3]Б. Нұриман
[1]Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы Ислам ғылыми-зерттеу институты (Алматы, Қазақстан)
[2]ҚР ҒБЖМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты (Алматы, Қазақстан)
[3]Еуразия ғылыми-зерттеу институты (Алматы, Қазақстан)
[1]qqasymhan@gmail.com, [2]enlik78@rambler.ru, [3]bekarysnuriman@gmail.com

[1]K. Kasymkan, [2]Ye. Kassabekova*, [3]B. Nuriman
[1]Islamic Research Institute of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan),
[2]Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)
[3]Eurasian Research Institute (Almaty, Kazakhstan)
[1]qqasymhan@gmail.com, [2]enlik78@rambler.ru, [3]bekarysnuriman@gmail.com

Сілтеме: Қасымқан Қ., Қасабекова Е.Қ., Нұриман Б. Исламдық жазба мұралардағы білім, иман және рухани кемелдік: Иғзи сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры негізінде // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96). – 195-222 бб.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорындағы исламдық жазба мұра білім, иман және рухани кемелдік мәселелерінің өзара сабақтастығы тұрғысынан философиялық талдауға алынды. Зерттеудің деректік негізін араб, парсы және түркі (шағатай, татар, осман түрік және қазақтың араб графикалы жазба дәстүрі) тілдеріндегі қолжазбалар, тасбаспа және сирек басылымдар құрайды. Бұл мұралар тарихи-библиографиялық жәдігерлер ретінде ғана емес, дәстүрлі мұсылмандық дүниетанымдағы адамның танымдық, моральдық және рухани қалыптасуы туралы түсініктерді сақтаған мәдени-интеллектуалдық деректер ретінде қарастырылды. Зерттеудің негізгі мақсаты – қор материалдарындағы білім мен иманның арақатынасын, әдеп пен рухани тәрбиенің құндылықтық негіздерін және адамның кемелденуіне бағытталған дүниетанымдық бағдарларды айқындау. Осыған байланысты қордағы жазба мұра мазмұндық-функционалдық тұрғыдан діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиет болып қарастырылып, олардың адам қалыптастырудағы танымдық және рухани қызметіне басымдық берілді. Зерттеуде сипаттамалық, тарихи-салыстырмалы, кітаптанулық, кодикологиялық және мәтінтанулық тәсілдер философиялық герменевтика, концептуалдық және аксиологиялық талдау әдістерімен сабақтастырылды. Соның негізінде исламдық жазба мұрадағы білім

* Автор-корреспондент: Е.Қ. Қасабекова, enlik78@rambler.ru

ақпаратты игерудің формасы ғана емес, иманды саналы түрде орнықтыратын, мінезді тәрбиелейтін және адамның рухани бағдарын қалыптастыратын танымдық-этикалық негіз ретінде пайымдалды. Ал иман білімнен оқшау діни феномен емес, таным, амал, әдеп және рухани жауапкершілікпен өзара байланыстағы құндылықтық ұстаным ретінде зерделенді. Қордағы ақида, фиқһ, діни-дидактикалық, ахлақтық және сопылық мәтіндерді салыстыра талдау нәтижесінде олардың мазмұнында білім – иман – әдеп/амал – рухани тәрбие – кемелдік арасындағы мағыналық сабақтастық бар екені анықталды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы ИҒЗИ қорындағы исламдық жазба мұраның кітаптанулық және кодикологиялық сипатын оның философиялық-антропологиялық мазмұнымен байланыстыра қарастырып, адамның интеллектуалдық танымы, сенімі, моральдық әрекеті мен рухани жетілуін өзара сабақтас біртұтас үдеріс ретінде пайымдауында. Осы тұрғыдан қордағы жазба мұра Қазақстандағы исламдық кітап мәдениетінің тарихын танытатын деректік кешен ғана емес, адам, білім, сенім, құндылық және рухани кемелдік мәселелерін тарихи-философиялық тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік беретін интеллектуалдық мұра ретінде бағаланды.

Түйін сөздер: исламдық жазба мұра, білім, иман, рухани кемелдік, ислам философиясы, діни антропология, ахлақ, сопылық, сирек кітаптар, қолжазбалар, мәтіндік трансмиссия.

Кіріспе

Қазақстанның исламдық жазба мұрасы – халықтың рухани, интеллектуалдық және мәдени тарихын танытатын маңызды дереккөздердің бірі. Араб, парсы және түркі (шағатай, татар, осман түрік, қадім, жәдид және төте жазу) тілдеріндегі қолжазбалар мен сирек басылымдар исламдық білім беру дәстүрінің, кітап мәдениетінің және рухани сабақтастықтың тарихи айғағы болып табылады. Бұл мұралар арқылы ислам ғылымдарының таралуын, медреселік білім жүйесін ғана емес, дәстүрлі мұсылмандық дүниетанымдағы білім, иман, әдеп және рухани кемелдік туралы түсініктерді де зерделеуге мүмкіндік туады.

Осы тұрғыдан Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығының қоры ерекше ғылыми маңызға ие. Қорда Құран мен тәфсір, хадис, фиқһ, ақида, сопылық, ахлақ, қирағат, араб тілі, діни қисса-дастандар және медреселік оқу әдебиеттеріне қатысты қолжазбалар мен сирек басылымдар сақталған. Олардың бірқатары араб тіліндегі классикалық еңбектердің парсы және түркі тілдеріндегі аудармалары, шархтары мен хашиялары түрінде жеткен. Бұл жазба мұра исламдық білімнің әртүрлі тарихи-мәдени орталарда қабылдануы мен түсіндірілуін және рухани құндылықтардың ұрпақтан ұрпаққа берілу сабақтастығын көрсетеді.

Қазақстандағы исламдық жазба мұраға қатысты зерттеулерде қолжазбаларды анықтау, сипаттау, каталогтау, мәтінтанулық және тарихи тұрғыдан зерделеу бағыттары басым. Алайда жазба мұрада көрініс тапқан білім мен иманның арақатынасы, әдеп пен рухани тәрбиенің мәні және адамның кемелдену мәселесі философиялық тұрғыдан арнайы әрі тұтас қарастырыла бермейді. Сондықтан қолжазбалар мен сирек кітаптарды тарихи-библиографиялық жәдігерлер ретінде ғана емес, адамның танымдық, моральдық және рухани қалыптасуы туралы

ISSN 1999-5911 (Print) ISSN 2960-2173 (Online)

түсініктерді сақтаған философиялық-интеллектуалдық мұра ретінде зерттеу өзекті.

Зерттеудің мақсаты – ИҒЗИ Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорындағы исламдық жазба мұра негізінде білім, иман және рухани кемелдік ұғымдарының өзара сабақтастығын философиялық тұрғыдан айқындау. Зерттеуде діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық мәтіндердегі білімнің сеніммен, сенімнің амал және әдеппен, ал рухани тәрбиенің кемелдік идеясымен байланысы қарастырылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – ИҒЗИ қорындағы бұрын-соңды ешкім зерттемеген исламдық жазба мұраны тек библиографиялық, кітаптанулық немесе кодикологиялық нысан ретінде сипаттаумен шектелмей, оны дәстүрлі исламдық дүниетанымдағы адам қалыптастыру идеяларын сақтаған философиялық деректер кешені ретінде қарастырудан көрінеді. Мақалада әртүрлі жанрдағы мәтіндердің мазмұнын байланыстыратын білім – иман – әдеп/амал – рухани тәрбие – кемелдік сабақтастығы аналитикалық модель ретінде ұсынылады. Бұл модель діни-канондық мәтіндердегі сенім мен нормативтік білімнің, діни-танымдық және медреселік әдебиеттегі таным мен оқудың, діни-дидактикалық шығармалардағы мінез тәрбиесінің, ал сопылық-ахлақтық мұрадағы жүрек тазалығы, нәпсі тәрбиесі, сабыр, тәубе, шүкір, тақуалық және мағрифат ұғымдарының адамның кемелденуіне бағытталған біртұтас антропологиялық бағдарға тоғысатынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу сапалық және пәнаралық әдіснамаға негізделіп, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған исламдық жазба мұраны тарихи-мәтіндік және философиялық тұрғыдан кешенді талдауға бағытталды. Зерттеудің деректік негізін қордағы араб, парсы және түркі (шағатай, татар, осман түрік және т.б.) тілдеріндегі қолжазбалар, тасбаспа және сирек басылымдар құрайды. Материалдарды іріктеуде олардың жанрлық, тілдік, хронологиялық және географиялық ерекшеліктерімен бірге білім, иман, әдеп, рухани тәрбие және кемелдік мәселелерін танытатын мазмұндық әлеуеті ескерілді.

Зерттеу барысында сипаттамалық, тарихи-салыстырмалы, кітаптанулық, кодикологиялық және мәтінтанулық әдістер сақталып, олар философиялық герменевтика, концептуалдық және аксиологиялық талдау тәсілдерімен толықтырылды. Философиялық герменевтика мәтіндердегі діни-этикалық ұғымдарды олардың тарихи және жанрлық контексінде түсіндіруге; концептуалдық талдау білім, иман, әдеп, мағрифат, нәпсі тәрбиесі және рухани кемелдік ұғымдарының мағыналық байланысын айқындауға; аксиологиялық талдау жазба мұрада ұсынылған ізгілік, жауапкершілік, сабыр, тәубе, шүкір, тақуалық және көркем мінез секілді құндылықтардың адам қалыптастырудағы орнын бағамдауға қолданылды. Шығармалардың атауы, авторы, тілі, жанры,

көшірілген немесе басылған мерзімі мен орны, баспаханасы және материалдық ерекшеліктері де бастапқы зерттеудегі тәртіппен сараланып, аударма, шарх және хашия дәстүрімен байланысы назарда ұсталды.

Қор материалдарын жүйелеуде зерттеуші Төрәлі Қыдыр ұсынған мазмұндық-функционалдық жіктеу негізге алынып, шығармалар шартты түрде діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиет болып төрт негізгі топқа жіктелді (Қыдыр, 2018: 72–73). Аталған жіктеу қатаң жанрлық шекара ретінде емес, мазмұны мен қызметі өзара сабақтас жазба мұраларды ғылыми тұрғыдан жүйелеудің әдістемелік үлгісі ретінде қолданылды. Философиялық талдауда осы төрт топ өзара оқшау салалар ретінде емес, адамның танымдық және рухани қалыптасуының әртүрлі қырларын білдіретін біртұтас мәтіндік кеңістік ретінде қарастырылды: діни-канондық әдебиет сенім мен нормативтік білімнің негізін, діни-танымдық әдебиет білімді меңгеру мен дүниетанымдық бағдарды, діни-дидактикалық мұра моральдық мінез бен жауапкершілікті, ал діни-сопылық шығармалар рухани тәжірибе мен кемелдену идеясын айқындайтын деректік қабат ретінде талданды.

Қазақстандағы исламдық сирек кітаптар мен қолжазба мұрасы: Ислам ғылыми-зерттеу институты қорының қалыптасуы, мазмұны және ғылыми маңызы

Қазақстандағы исламдық кітап мұрасын, сирек кітаптар мен қолжазбаларды зерттеу мәселесі соңғы жылдары отандық ғылымда біртіндеп назарға алына бастады. Бұл бағытта отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде исламдық қолжазба мәдениеті, кітаптану, кодикология және дәстүрлі діни білім беру мәселелері әртүрлі қырынан қарастырылды (Муминов, 2015; Қамбарбекова, 2011; Насруллаев, 2024). Қазақстандағы көптілді қолжазба мұрасын арнайы қарастырған Ы.М. Палтөре мен Ж.Т. Омарбекова араб, парсы және шағатай тілдеріндегі жазба мұраны исламдық білім жүйесі, мәдени жады және мәтіндік трансмиссия аясында зерттеп, қолжазбаларды жекелеген библиографиялық бірлік ретінде ғана емес, аймақтық білім дәстүрі мен интеллектуалдық сабақтастықты танытатын мәдени дереккөз ретінде қарастырады (Палтөре, Омарбекова, 2026: 250). Аталған зерттеулерде исламдық қолжазбалардың тарихи маңызы, мәтіндік дәстүрдің қалыптасуы, медреселік білім беру жүйесі және араб графикалы мұралардың ғылыми сипаттамасы кеңінен талданғанымен, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қоры арнайы зерттеу нысаны ретінде әлі де жеткілікті деңгейде қарастырылған жоқ.

Институт 2024 жылғы 31 шілдеде құрылғаннан кейін Қазақстанның әртүрлі өңірлерінен исламдық сирек кітаптар мен қолжазбаларды жинақтау жұмыстары жүйелі түрде жүргізіле бастады. Соның нәтижесінде араб, парсы және түркі (шағатай, татар, осман түрік) тілдеріндегі қолжазбалар мен сирек баспа кітаптарынан тұратын жаңа ғылыми қор қалыптасты. Алайда бұл

қордағы материалдардың басым бөлігі қазіргі уақытқа дейін толық ғылыми айналымға енгізілмеген, олардың жанрлық құрылымы, мәтіндік ерекшеліктері, кітаптанулық және кодикологиялық сипаттамалары кешенді түрде зерттелмеген. Сондықтан қордың ғылыми әлеуетін анықтау бүгінгі исламтану, қолжазбатану және кітаптану ғылымдарының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Қор құрамын талдау оның кездейсоқ жинақ емес, Қазақстандағы дәстүрлі исламдық білім беру жүйесінің қалыптасу тарихын бейнелейтін тұтас интеллектуалдық мұра екенін көрсетеді. Мұнда Құран, тәфсір, хадис, фиқһ, ақида, сопылық, ахлақ, араб тілі грамматикасы, қирағат, діни қиссалар, дұғалар жинақтары, медреселік оқу құралдары және діни-ағартушылық әдебиеттер сияқты ислам ғылымдарының негізгі бағыттарын қамтитын еңбектер сақталған. Мұндай жанрлық әртүрлілік қордың бірнеше ғасыр бойы қалыптасқан исламдық ғылыми дәстүрдің сабақтастығын көрсететін маңызды деректік база екенін дәлелдейді.

Қордың тағы бір маңызды ерекшелігі – оның көптілді құрылымы. Әсіресе Алтын Орда дәуіріне жататын Рабғұзидың *«Қиссас әл-әнбия»* шығармасының қолжазба нұсқасының сақталуы, Әмір Темір мен Тоқтамыс арасындағы текетірес кезеңін арқау етіп, халықтық аңыз нұсқаларында Тоқтамыс ханның ұлы Сүһейіл мен Әмір Темірдің қызы Гүлдүрсін арасындағы трагедиялық махаббат хикаясын баяндайтын *«Сүһейіл мен Гүлдүрсін»* дастанының болуы (Қыдыр, 2026: 218–219), сондай-ақ араб тіліндегі канондық еңбектердің, парсы және түркі тілдеріндегі аудармалардың, шархтар мен хашиялардың бір қорда шоғырлануы исламдық білімнің Орталық Азия кеңістігінде таралуы мен өңірлік ерекшеліктерге сәйкес бейімделу үдерісін айқын көрсетеді. Араб тілі ислам ғылымдарының негізгі канондық әрі ғылыми тілі ретінде орныкса, парсы тілі классикалық мұраны түсіндірудің, әдеби өңдеудің және ғылыми интерпретацияның маңызды құралы қызметін атқарды. Ал түркі тілдері (шағатай, татар және қазақтың жазба дәстүрі) исламдық білімді жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаға бейімдеп, діни-ағартушылық қызметтің негізгі тіліне айналды. Сонымен қатар қорда сақталған қадимдік және жәдидтік оқу-ағарту дәстүріне қатысты төте жазумен жарық көрген еңбектер XX ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының дәстүрлі исламдық білім жүйесін ұлттық және заманауи білім беру талаптарымен ұштастыруға бағытталған ағартушылық қызметін айғақтайды. Бұл басылымдар қазақ қоғамындағы діни білімнің мазмұндық жаңғыруын ғана емес, ұлттық жазба мәдениеті мен рухани сананың қалыптасуындағы зиялы қауымның тарихи рөлін де көрсетеді.

Сонымен қатар қорда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қадимдік және жәдидтік оқу дәстүрлеріне қатысты көптеген басылымдардың сақталуы ерекше назар аудартады. Араб тілі грамматикасы, қирағат, әліппе, медреселік оқу құралдары мен діни-ағартушылық әдебиеттер дәстүрлі мұсылман мектептеріндегі оқу бағдарламасының құрылымын, педагогикалық әдістердің эволюциясын және исламдық білім беру реформаларының сипатын зерделеуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда, қордағы сирек кітаптар тек діни мазмұндағы шығармалар емес, Орталық Азиядағы мұсылман қоғамының

әлеуметтік және мәдени жаңғыру тарихын бейнелейтін маңызды тарихи дереккөздер болып саналады.

Біздің пікірімізше, Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығының ғылыми құндылығы ең алдымен оның қорындағы кітаптардың бұрын жүйелі түрде ғылыми сипатталмағандығында және олардың көпшілігінің ғылыми айналымға енгізілмеуінде жатыр. Сондықтан қордағы материалдарды халықаралық кодикологиялық талаптарға сәйкес ғылыми каталогтау, реестрлеу, цифрландыру, реставрациялау және мәтінтанулық зерттеулер жүргізу алдағы уақыттағы басым ғылыми бағыттардың бірі болуы тиіс. Бұл жұмыстар Қазақстандағы исламдық кітап мұрасын ғылыми тұрғыдан жаңа деңгейде танытуға, сондай-ақ оны әлемдік қолжазбатану және исламтану ғылымының зерттеу кеңістігіне енгізуге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты қордағы сирек кітаптар мен қолжазбаларды жанрлық, тілдік және хронологиялық тұрғыдан жүйелеу ерекше маңызға ие. Сондықтан келесі бөлімде Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорындағы жазба мұралар мазмұны мен функционалдық ерекшеліктеріне қарай негізгі жанрлық топтарға жіктеліп қарастырылады.

Ортағасырлық түркі-мұсылман жазба әдебиетін зерттеуші Төрәлі Қыдыр исламдық әдеби мұраны көтерген тақырыбы мен ішкі мазмұнына қарай діни-дидактикалық, діни-сопылық, діни-танымдық және діни-канондық әдебиеттер деп шартты түрде төрт топқа жіктейді (Қыдыр, 2018: 72–73). Осы зерттеуде аталған ғылыми ұстаным негізге алынды. Дегенмен, Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығының қоры әртүрлі тарихи кезеңдерде жазылған әрі мазмұндық-функционалдық сипаты сан алуан қолжазбалар мен баспа кітаптардан тұратындықтан, жекелеген шығармалар бірнеше жанрдың белгілерін қатар қамтуы мүмкін. Сондықтан төменде ұсынылған жіктеу қатаң жанрлық шекара ретінде емес, қор материалдарын ғылыми тұрғыдан жүйелеуге арналған шартты классификация ретінде қарастырылады.

Осы жіктеуді философиялық тұрғыдан қарастырғанда, қордағы діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиеттер адамның танымдық, моральдық және рухани қалыптасуының өзара сабақтас қырларын танытады. Діни-канондық мәтіндерде білім мен сенімнің негіздері айқындалса, діни-танымдық және медреселік әдебиетте білімді игеру мен дүниетаным қалыптастыру, діни-дидактикалық шығармаларда әдеп пен мінез тәрбиесі, ал сопылық-ахлақтық мұрада жүрек тазалығы, нәпсі тәрбиесі, тәубе, сабыр, шүкір, тақуалық және мағрифат арқылы рухани жетілу мәселелері алдыңғы қатарға шығады. Осы тұрғыдан қор материалдарының мазмұнын байланыстыратын ортақ философиялық желіні білім – иман – әдеп/амал – рухани тәрбие – кемелдік сабақтастығы арқылы пайымдауға болады. Мұнда білім тек ақпаратты меңгеру емес, иманды саналы түрде орнықтыратын танымдық негіз болса, иман сол білімге құндылықтық мән береді; әдеп пен амал оның адам мінезі мен әрекетіндегі көрінісіне, ал рухани тәрбие адамның ішкі болмысын жетілдіру тетігіне айналады. Сондықтан кемелдік бір рет қол жеткізілетін нәтиже емес, адамның білімі, сенімі, мінезі мен әрекеті арасында тұтастық

қалыптастыруға бағытталған үздіксіз рухани үдеріс ретінде көрінеді. Осы мағынада ИҒЗИ қорындағы исламдық жазба мұра тарихи-библиографиялық және кодикологиялық дерек қана емес, дәстүрлі исламдық дүниетанымдағы адам қалыптастыру идеясын танытатын философиялық-интеллектуалдық мұра ретінде бағаланады.

І. Діни-канондық әдебиет

Құран Кәрімнің қолжазба және баспа нұсқалары;

Қордағы діни-канондық әдебиеттің негізгі бөлігін Құран Кәрімнің қолжазба және баспа нұсқалары құрайды. Олардың қатарында;

«Құран Кәрім» (القرآن الكريم) қолжазбасы бар. Қолжазбаның көшірілу мерзімі – 1330–1333 h. (1912–1915 жж.). Хаттаты – Мирза Мұхаммед. Қолжазба Халифа Қожа Мұхаммед Расул Домулла Мұхаммед Сабыр қаридың Ташкент нұсқасы бойынша көшірілген.

«Кәләм Шәріп» (كلام شريف) Қазан қаласындағы «Домбрауски» баспаханасында Мұхаммед Әли ибн Минаһаж әд-Дин Құдыреттің қаражаты есебінен 1328 h. / 1910 жылы жарық көрген.

Сонымен қатар қорда «Құран аяттарының каллиграфиялық үлгілері» (نماذج لكتابة آيات القرآن الكريم) сақталған. Бұл үлгілер Құран аяттарын көркем жазу дәстүрі мен исламдық каллиграфияның ерекшеліктерін танытатын маңызды жазба мұралардың қатарына жатады.

Тәпсір әдебиеті;

Қордағы тәпсір әдебиетінің көрнекті үлгілерінің бірі – «Тафсир-и Хусайни» (تفسير حسيني). Бұл еңбек XV ғасырдағы парсы әлемінің әйгілі ғалымы, Құран тәпсіршісі, сопы, уағызшы және парсы әдебиетінің көрнекті өкілі Хұсейн Уаиз Кашифидің (араб.: حسين واعظ كاشفي) Құран тәпсірі болып табылады.

Ақида, фиқһ және ғибадат әдебиеті;

Исламдық діни білімнің негізгі салаларын қамтитын ақида, фиқһ және ғибадат әдебиеттері қорда ерекше орын алады. Олардың қатарына; «Мұхтасар әл-Құдури» (المختصر القدوري – «әл-Құдуридің ықшам фиқһ еңбегі»), «Мұхтасар Иман» (مختصر ايمان– «Иманның ықшам баяны»)

«Тәржәмә-и Мұхтасар әл-Уиқая» (ترجمة مختصر الوقاية – «Мұхтасар әл-Уиқая» еңбегінің аудармасы»),

«Нурул Идоһ» (نور الإيضاح – «Үкімдерді түсіндіру нұры»),

«Руза, Зәкат уа Хаж» (روزه، زكات وحج – «Ораза, зекет және қажылық»),

«Муният әл-мусалли тәржимәси» (منية المصلي ترجمه سى – «Намаз оқушының мұраты» еңбегінің аудармасы»),

«Ислам, ақида, ғибадат және өмір» (الإسلام، العقيدة، العبادة والحياة – «Ислам, сенім негіздері, құлшылық және өмір»),

«Мың бір хадис» (مئة بر حديث – «Мың бір хадис»),

«Таһарат» (طهارت – «Дәрет және тазалық»), سؤال جوابلى علم حال رساله سى – «Сұрақ-жауап түріндегі ғылымхал рисаласы»

«Түрки Назм-и Шарх-и Кайдани» (تركي نظم شرح كيداني – «Фиқһ-и Кайданиға түркі тілінде жазылған назым-шарх»)сияқты шығармалар жатады.

Бұл еңбектерде Ханафи мәзһабының құқықтық қағидалары, құлшылық үкімдері және ислам сенімінің негіздері жүйелі түрде баяндалған. Орта ғасырлардан бастап мұндай шығармалар мұсылман медреселеріндегі негізгі оқу әдебиеттерінің бірі ретінде қолданылып, дәстүрлі исламдық құқықтық білімнің қалыптасуы мен сабақтастығын қамтамасыз етті.

Исламдық құлшылық тәжірибесіне арналған дұға және діни амалдар әдебиеті;

Қорда исламдық құлшылық тәжірибесіне арналған дұға және діни амалдар әдебиеті де кеңінен қамтылған. Олардың қатарында,

«Дұғау Исму Ағзам» (دعاء اسم الأعظم – «Алланың Ұлық есіміне арналған дұғалар»),

«Мажрибатуд Дәйрабия» (مجربات الديربي – «әд-Дәйрабидің сыналған дұғалары мен тәжірибелік амалдары»),

«Нәжат-намә» (نجت نامه – «Құтқару кітабы»),

«Дұға-и Әнғам» (دعاء أنعام – «Әнғам сүресіндегі дұғалардың қасиеттері»),

«Мәжму›а-йи Нұр Ду›а-наме» (مجموعة نور دعاء نامه – «Нұр атты дұғалар жинағы»)

«Мәжмуғат әд-дуға» (مجموعات الدعاء – «Дұғалар жинағы») сияқты еңбектер бар. Соңғы жинақта тоқсан түрлі қиындық пен бейнетке арналған дұғалар мен аяттар берілген.

Бұл еңбектер ғасырлар бойы мұсылман қауымының рухани өмірінде кеңінен пайдаланылып, жеке құлшылық мәдениеті мен рухани тәрбиенің қалыптасуына елеулі ықпал еткен.

II. Діни-танымдық әдебиет

Ислам тарихы және пайғамбарлар тарихына арналған әдебиеттер;

Қордағы ислам өркениетінің қалыптасу тарихы мен пайғамбарлар өміріне арналған әдебиеттер дәстүрлі діни білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігін құрайды. Бұл жанрға «Әнуарул Ғашиқин» (أنوار العاشقين – «Ғашықтардың нұрлары»),

«Тариқатул Ислам» (طريقة الإسلام – «Ислам жолы»),

«Расулдың (с.ғ.с.) hижраты баяны» (هجرة رسول الله ﷺ – «Алла Елшісінің (с.ғ.с.) hижраты»)

«Тарих әт-Табари» (تاريخ الطبري – «Табари тарихының түркі тіліндегі аудармасы») атты еңбектер жатады.«Тарих әт-Табари» – Әбу Жағфар Мұхаммед ибн Жәрир әт-Табаридің (أبو جعفر محمد بن جرير الطبري, ٢٢٤–٣١٠ h. / 839–923 ж.) пайғамбарлар мен патшалар тарихына арналған еңбегі. Бұл шығармаларда пайғамбарлар тарихы, ислам өркениетінің қалыптасу кезеңдері және Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өмір жолы баяндалып, мұсылман қауымының тарихи санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарған.

Медреселік білім беру жүйесінің бастапқы даярлық кезеңіне арналған оқу әдебиеттері;

Қорда медреселік білім беру жүйесінің бастапқы даярлық кезеңіне арналған оқу әдебиеттері де сақталған. Олардың қатарына;

«Қағидат әл-Бағдади» (قاعدة البغدادية),
«Мұғаллим әс-Сәни» (المعلم الثاني)
«Чахор китаб» (چهار کتاب – «Төрт кітап») сияқты еңбектер жатады.

Бұл шығармалар араб әліпбиін меңгеруге, әріптердің дұрыс дыбысталуын үйретуге, буындап оқуға және Құран оқу дағдысын қалыптастыруға арналған негізгі оқу құралдары ретінде дәстүрлі медреселерде кеңінен қолданылған. Олар шәкірттердің кейінгі діни және тілдік пәндерді игеруіне қажетті бастапқы даярлық деңгейін қалыптастырып, медреселік оқу бағдарламасының алғашқы баспалдағы қызметін атқарған.

Тіл білімі және медреселік оқу әдебиеті;

Қор құрамында дәстүрлі медреселердегі тілдік даярлық пен сауат ашу үдерісіне арналған оқу әдебиеттерінің едәуір бөлігі сақталған. Олардың қатарында;

«Балаларға қирағат» (بالالارغه قراءت – «Балаларға арналған қирағат»
«Қағидат әл-Бағдади» (قاعدة البغدادية – «Бағдади әліппесі»),
«Мұғаллим әс-Сәни» (المعلم الثاني – «Екінші мұғалім»),
«Мәбдаул Қирағат» (مبدأ القراءة – «Қирағаттың бастамасы»),
«Қирағатал-Тфал» (قراءة الأطفال – «Балаларға арналған қирағат»),
«Қироат-Түрки» (قراءة تركي – «Түркі тіліндегі қирағат»),
«Ән-Нумузаж фи ән-Наху» (الأنموذج في النحو – «Наху ғылымының үлгісі»),
«Шарх Молла Жәми» (شرح ملا جامي – «Молла Жәмидің түсіндірмесі»),
«Китаб ән-Нәху» (كتاب النحو – «Араб тілі синтаксисі»),
«Талхис әл-Мифтах» (تلخيص المفتاح – «Мифтахтың қысқаша мазмұны»)
«Әл-Кәфия ма‘а Наф‘ әт-Талиб» (الكافية مع نفع الطالب – «Әл-Кәфия және “Талапкерге пайда” түсіндірмесі»)
«Зад әт-талиб, тәржәмә әл-Кафия ли-Ибн әл-Хажиб» (زاد الطالب ترجمة الكافية لابن الحاجب– «Талапкердің азығы: Ибн әл-Хажибтің “әл-Кәфия” еңбегінің аудармасы») сияқты еңбектер бар.

«Шарх Молла Жәми» – Әбдуррахман Жәмидің Ибн әл-Хажибтің «әл-Кәфия» еңбегіне жазған түсіндірмесі. Бұл шығарма XV ғасырдан бастап Осман, Орта Азия, Үндістан және Еділ-Орал медреселерінде араб тілінің синтаксисін оқытатын негізгі оқулықтардың бірі ретінде қолданылған.

«Китаб ән-Нәху» – араб тілі синтаксисіне арналған қолжазба кітап. Оны Яманғандық Мұхи әд-Дин қажы дамлә мен Молла Құтб әд-Дин Махдумның ұлдары 1985 жылы, Рамазан айында медресе шәкірттеріне арнап жазған.

«Талхис әл-Мифтах» еңбегінің қолжазба нұсқасы Хасан Шәуқтың қаламымен жазылған. Кітапты Бәккаш ибн Бәккаш әс-Сәланики реттеп, құрастырған.

Бұл кітаптар медреселердегі бастауыш және орта деңгейдегі оқу бағдарламасының негізгі құрамдас бөлігі болып, араб тілін меңгерудің әдістемелік негіздерін қалыптастырған.

Шежірелер, тарихи және өмірбаяндық шығармалар;

Қор құрамында шежірелік, тарихи және өмірбаяндық сипаттағы шығармалар да кездеседі. Мұндай еңбектер белгілі бір әулеттің, тарихи тұлғаның немесе қоғамдық ортаның өткені жөнінде мәлімет бере отырып, мұсылман қауымының

тарихи жадын, әлеуметтік құрылымын және рухани сабақтастығын танытады. Олар исламдық жазба мәдениеттің тарихи-танымдық бағытын толықтыратын құнды дереккөздер қатарынан орын алады.

III. Діни-дидактикалық әдебиет

Діни-дидактикалық әдебиет исламдық дүниетаным мен адамгершілік құндылықтарды көркем, насихаттық және түсіндірмелік тәсілдер арқылы жеткізетін шығармаларды қамтиды. Мұндай туындылар халық арасында имандылық, ізгілік, сабыр, мейірімділік, тәубе және жауапкершілік ұғымдарын орнықтыруға бағытталған.

Діни-ағартушылық мазмұндағы қиссалар мен хикаяттар;

Қорда исламдық дүниетанымның көркем әдебиет арқылы таралуын бейнелейтін қисса-хикаяттар ерекше орын алады. Олардың қатарына;

«Кесік бас» (قصة الرأس المقطوع – «Кесілген бас қиссасы»),

«Малика» (مليكة – «Малика қиссасы»),

«Төрт дәруиш» (قصة أربعة الدراويش – «Төрт дәруіш қиссасы»),

«Қулуф пен Дилара» (قصة قلوف ودلارا – «Қулуф пен Дилара хикаясы»),

«Жәмилә» (جميلة – «Жәмилә қиссасы»),

«Бұлбұлдың Раушан гүлге махаббаты» (عشق البلبل إلى الورد – «Бұлбұлдың раушанға ғашық болуы»),

«Санәубар қиссасы» (قصة صنوبر – «Қисса-и Санәубар»),

«Бәдәвам» (مواودب – «Әрдайым»),

«Қисса-йи Бибі Се Шәнбе» (قصة بي بي سه شنبه – «Бибі Сейсенбі қиссасы»)

«Дурратун Насихин» (درة الناصحين – «Насихатшылардың інжу-маржаны»)

«Қулуф билә Дилара ғашықларның хикаяты» (قلوف بيله دلارا عاشقلرنك حكايتى – «Қулуф пен Дилара ғашықтарының хикаясы»

«Дөрт дәруиш хикаяты» (دورت درويش حكايتى – «Төрт дәруіш қиссасы»)

«Ишқ-и Бұлбұл илә Уәрд» (عشق البلبل إلى الورد – «Бұлбұлдың раушан гүлге махаббаты»),

«Назым Шариф» (نظم شريف – «Қасиетті назым») сияқты шығармалар жатаа ды.

«Бәдәвам» шығармасында иман, ислам негіздері, пайғамбарға сену, ізгі амал, тәубе және ақырет мәселелері өлеңмен баяндалған. Жалпы алғанда, бұл туындылар исламдық дүниетанымды көркем тілмен жеткізіп, халық арасында діни-адамгершілік құндылықтарды насихаттаудың маңызды құралы болған.

IV. Діни-сопылық әдебиет

Рухани-адамгершілік тәрбиеге, адамның ішкі кемелденуіне арналған насихаттық, ахлақтық және сопылық әдебиет;

Қордағы рухани-адамгершілік тәрбиеге арналған насихат, ахлақ және сопылық әдебиеттер ислам этикасын, адамгершілік қағидаларын, рухани тәрбие мен сопылық дүниетанымды насихаттайтын шығармалардан тұрады. Олардың қатарына;

«Кесік баш китабы» (كيسك باش كتابى – « «Кесік бас кітабы»)

«Дурратун Насихин» (درة الناصحين – «Насихатшылардың інжу-маржаны»),

«Мунаббихат таржимасы» (ترجمة المنبهات – «Мунаббихаттың аудармасы»),

«Китабу Мажмағул Әдәб» (كتاب مجمع الأدب – «Әдеп қағидаларының жинағы»),

«Ғибратнама уа Шүкірнама» (عبرت نامه و شكرنامه – «Ғибрат кітабы және Шүкір кітабы»),

«Шоқ Гүлістан» (گلستان – «Гүлістан»),

«Диуан-и Хафиз» (حافظ شيرازى – «Хафиз»)

«Рисәлә-и Ғәзиза» (رسالة عزيزه – «Қадірлі трактат» немесе «Ұлы хат») сияқты еңбектер жатады.«Рисәлә-и Ғәзиза» – «Рисәлә-и әзизе. Шәрх-и Сәбәт әл-ажизин» (رسالة عزيزه شرح ثبات العاجزين) атты тасбаспа кітап. Еңбек нақшбандия тариқатының көрнекті өкілі, сопы ақын Сопы Аллаярдың (1633–1721) «Сәбәт әл-ажизин» еңбегіне жазылған түсіндірме болып табылады. Шархтың авторы – Тәжеддин Йалчығыл оғлы (Tāj al-Dīn Yalçıghıl Oghlı). Зерттеулерге сәйкес, еңбек хижраның 1211 / 1796 жылы жазылған.

Төрт топ бойынша жүргізілген жіктеу Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорындағы жазба мұралардың жанрлық және мазмұндық құрылымын айқындаумен қатар, олардың түркі-мұсылмандық рухани кеңістіктегі таралу ерекшеліктерін де көрсетуге мүмкіндік береді. Жоғарыда шартты түрде жүйеленген діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиеттердің ішінде түркі даласының рухани-мәдени ортасына кеңінен таралып, халықтың діни дүниетанымы мен моральдық-этикалық ұстанымдарының қалыптасуына елеулі ықпал еткен бағыттардың бірі – діни-сопылық әдебиет.

Қорда сақталған осы сипаттағы шығармаларда ислам этикасы мен адамгершілік қағидалары, рухани тәрбие мен сопылық дүниетаным өзара сабақтастықта қарастырылады. Бұл еңбектерде сопылық ілімнің теориялық қағидаларымен қатар, білім мен иманның бірлігі, адамның рухани кемелденуі, нәпсі тәрбиесі, жүрек тазалығы, көркем мінез, Аллаға деген махаббат, шүкіршілік, сабырлылық, тақуалық және құлшылық мәселелері көркем-дидактикалық әрі насихаттық сипатта баяндалады. Осы тұрғыдан діни-сопылық әдебиеттер дәстүрлі исламдық білім жүйесінде білім мен иманды, әдеп пен амалды, рухани тәрбие мен кемелдікті өзара сабақтастырған маңызды жазба мұралар ретінде бағаланады.

Осы ғылыми тұжырымдарды нақты қор материалдары негізінде дәйектеу мақсатында төменде Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған діни-сопылық әдебиеттердің кейбіріне тоқталып, олардың мазмұндық сипаты, жанрлық ерекшеліктері және дәстүрлі исламдық білім мен рухани мәдениеттегі орны қарастырылады.

«Кесік бас кітабы»

«Кесік бас кітабы» (كيسيك باش كتابى) – түркі-мұсылмандық ортада тараған діни-дидактикалық қиссалардың бірі. Шығарманың сюжеттік төркіні ортағасырлық түркі әдебиетіндегі Хұсам Кәтибтің «Жұмжұма» (جمجمه) дастанымен сабақтас. Зерттеулерде *жұмжұма* сөзі «бас сүйек» мағынасында түсіндіріліп, осы сюжеттік дәстүрдің қазақ арасында кейінірек «Қу бас» және «Кесікбас»

атауларымен тараған нұсқалары болғаны көрсетіледі. Демек, «Жұмжұма», «Қу бас» және «Кесік бас» атаулары сөзбе-сөз толық балама болмағанымен, олардың атаулық семантикасының өзегінде адамның басы/бас сүйегі мотиві жатыр және шығармалар ортақ сюжеттік дәстүрмен сабақтасады. Бұл байланысты В.В. Радлов жазып алған «Қу бас» нұсқасы да айғақтайды. Зерттеуші Р.Ф. Исламов «Қу бас» пен «Қисса-и Жұмжұма» мәтіндерін салыстыра қарастырып, олардың сюжеттік және мотивтік сабақтастығына назар аударады. Екі шығармада ортақ сюжеттік негіз сақталғанымен, олардың мәтіндік құрылымы мен жекелеген мотивтерінде өзіндік ерекшеліктер кездеседі (Исламов, 2008: 222–226). Философиялық тұрғыдан бұл мотив адам өмірінің өткіншілігі, өлім, жауапкершілік және жасаған амалдың рухани салдары туралы ойға жетелейді.

Қордағы «Кесік бас кітабының» сюжеттік желісі хазірет Әлидің қаһармандық бейнесі төңірегінде өрбиді. Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) алдына келген кесік бас өзінің басынан өткен оқиғасын баяндап, көмек сұрайды. Хазірет Әли Зұлфиқарын асынып, Дүлдүліне мініп, диюдың қолындағы мұсылмандарды құтқаруға аттанады. Шығармада ерлік, әлсізге жәрдем беру, мұсылмандарды қорғау және діни құндылықтарға беріктік ғибраттық-фантастикалық сюжет арқылы насихатталады. Мұнда ерлік иманнан туындайтын жауапкершілік пен ізгі амалдың көрінісі ретінде ұсынылып, сенімнің адам мінезі мен әрекетінде жүзеге асуы айқындалады.

Бұл шығармалардың халықтың діни санасына ықпалын В.В. Радловтың бақылауы да айқын көрсетеді. Ол «Жұмжұманың» үлкен жиындарда ерекше ықыласпен тыңдалғанын, діни міндеттерін орындамаған адамның о дүниедегі азабы суреттелген тұстардың тыңдаушыларға күшті эмоциялық әсер еткенін жазады. Радлов осы әсерді бағалай келе, қазақтар арасында исламның орнығуына бір ғана «Жұмжұманың» ықпалы дала кезген жүздеген молдадан да артық болғандай деген пікір білдіреді (Қыраубаева, 2012: 128). Бұл дерек діни-сопылық әдебиеттер қазақ даласында тек көркем әдеби мұра қызметін атқарып қана қоймай, исламдық ұғымдар мен діни-этикалық қағидаларды көпшілікке жеткізудің пәрменді құралдарының бірі болғанын аңғартады. Осы тұрғыдан қиссаның тәрбиелік қызметі адамның өзіндік санасына ықпал етіп, сенім, амал және моральдық жауапкершілік арасындағы байланысты тереңдетуімен де ерекшеленеді.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған нұсқа 16 беттен тұрады және толық сақталған. Титулдық мәлімет бойынша кітап 1899 жылы Қазан қаласында М. Чиркова мұрагерлерінің типо-литографиясында, қажы Шәмс ад-Дин Хусайнұғлы мұрагерлерінің қаражатымен басылған. Басылымға 1899 жылғы 25 қазанда Санкт-Петербургте цензуралық рұқсат берілген. Осы тұрғыдан қордағы «Кесік бас кітабы» ортағасырлық «бас сүйек» мотивінің кейінгі түркі-мұсылмандық әдебиеттегі трансформациясын, діни қиссалардың ағартушылық қызметін және Қазан басылымдарының қазақ даласындағы таралуын зерттеуде құнды дерек болып табылады. Сонымен қатар шығармадағы өмір мен өлім, иман, ізгі амал және жауапкершілік мәселелері білімнің рухани-адамгершілік тәрбиеге ұласуын танытады.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

«Дурратун Насихин»

«Дурратун Насихин» (درة الناصحين – «Насихатшылардың інжу-маржаны») – hижраның XIII ғасырында өмір сүрген Осман ибн Хасан ибн Ахмад әш-Шакир әл-Хубауидің (عثمان بن حسن بن أحمد الشاكر الخوبوي) діни-насихаттық еңбегі. Библиографиялық деректерде шығарма Құран аяттарының тәпсірлері мен уағыздық мазмұндағы хадистердің түсіндірмелерін қамтитын мәжілістер жинағы ретінде сипатталады. Автор еңбекті 1224 h. (1809–1810 ж.) жазып аяқтаған. Шығарма кейіннен Булақта 1264 h. жылы 315 бет, 1279 h. жылы 318 бет, Ыстанбұлда 1269 h. жылы және Бомбейде 1307 h. жылы 338 бет көлемінде басылған. Сонымен қатар библиографиялық деректерде еңбектің *«Тухфат әл-уағизин әл-маусум биһи Дурратун Насихин»* (تحفة الواعظين الموسوم به درة الناصحين) және *«әл-Мәжалис»* (المجالس) атауларымен таралған нұсқалары көрсетіліп, оның түрки және араби (تركي وعربي) тілдерінде Ыстанбұлда 1264 h. жылы, сондай-ақ *«Дурратун Насихин»* атауымен түрки-араби нұсқада әл-Маймания баспаханасында 1327 h. жылы 332 бет көлемінде басылғаны айтылады (Саркис, 1928: 842). Шығарманың кең географиялық кеңістікте таралғанын оның әртүрлі кітапхана қорларында сақталған қолжазба және баспа нұсқалары да айғақтайды. Атап айтқанда, Түркия Республикасы Дін істері басқармасының қолжазбалар қорында еңбектің *«Дурратун Насихин фи-л-уағз уә-л-иршад»* деген атаумен тіркелген №007388-IV қолжазба нұсқасы сақталған (Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 2023). Бұл деректер шығарманың қолжазба және баспа дәстүрінде кең таралған діни-насихаттық мұралардың бірі болғанын көрсетеді. Сонымен қатар оның мазмұнындағы Құран аяттары мен хадистерге негізделген насихат адамның діни білімін иманмен, иманды әдеп пен ізгі амалмен сабақтастырып, рухани-адамгершілік кемелденуге бағыттайтын танымдық-тәрбиелік қызмет атқарған.

«Мунаббихат тәржімасы»

«Мунаббихат тәржімасы» (منبهات ترجمەسی – «Мунаббихаттың аудармасы») – насихаттық-дидактикалық және ахлақтық мазмұндағы *«әл-Мунаббихат»* шығармасының түркі тіліндегі тәржіма нұсқасы. *Мунаббихат* атауы араб тіліндегі نَبَّهَ (наббәһа) – «ояту», «ескерту», «назар аударту» мағыналарын білдіретін түбірмен байланысты. Осы тұрғыдан шығарма атауы адамды рухани ғапылдықтан оятуға, өзіндік сана мен моральдық жауапкершілікке, ізгі амал мен көркем мінезге үндейтін өсиет-насихаттар деген мазмұнды аңғартады.

Еңбектің құрылымдық ерекшеліктерінің бірі – насихат пен ғибратты белгілі бір сандық жүйеге негіздеп баяндау тәсілінің қолданылуы. Шығарма он бабтан тұрады. Онда діни-этикалық қағидалар мен өсиеттер белгілі бір ұғымдар мен амалдарды сандық ретпен топтастыру арқылы түсіндіріледі. Алғашқы бөлімінде кітап туралы кіріспе мәлімет беріліп, еңбектің жазылу мақсаты баяндалады, одан кейінгі бабтарда адамның рухани-адамгершілік тәрбиесіне қатысты насихаттар жүйелі түрде ұсынылады. Мұндай композициялық тәсіл діни өсиеттерді есте сақтауды жеңілдетіп, олардың дидактикалық қызметін күшейтуге және діни білімді адамның күнделікті мінез-құлқымен сабақтастыруға бағытталған.

Шығарма мазмұнында жомарттық, ізгі амал, жүрек тазалығы, сабыр, зікір, истиғфар, тыйым салынған істерден сақтану және ақыретке дайындық тәрізді мәселелер кеңінен қамтылады. Мәселен, жомарт адамның жәннатқа

жақын әрі тозақтан алыс болатындығы насихатталып, жүрегін нұрландыруды қалаған адамның өзіне жүктелген міндеттерді орындап, тыйым салынған істерден сақтануы қажеттігі айтылады. Сондай-ақ сабырлылық пен үнемі Алланы зікір етудің маңызы көрсетіліп, мұсылман ер мен әйелдің истиғфарды көп айтуы рухани тәрбиенің маңызды амалдарының бірі ретінде түсіндіріледі. Осы мазмұндық ерекшеліктер еңбектің негізгі мақсаты адамның мінез-құлқын жетілдіру, діни санасын қалыптастыру және күнделікті өмірін исламдық ахлақ қағидаларына сәйкес тәрбиелеу болғанын көрсетеді. Философиялық тұрғыдан мұнда білім мен иман адамның ішкі дүниесін өзгертіп, әдеп пен ізгі амал арқылы рухани кемелденуге бағыттайтын біртұтас үдеріс ретінде көрінеді.

Шығарма дәстүрлі түрде көрнекті хадис ғалымы Ибн Хажар әл-Асқаланиға (773–852 h./1372–1449) телініп келгенімен, кейінгі зерттеулерде бұл авторлық атрибуция қайта қарастырылған. Мохд Нор Аджхар Ибрахим және оның әріптестері еңбектің мазмұны мен ондағы хадистерді Ибн Хажардың басқа шығармаларымен салыстыра зерттеу нәтижесінде *«әл-Мунаббихаттың»* Ибн Хажар әл-Асқаланидің төл шығармасы еместігі жөнінде тұжырым жасаған (Ibrahim et al., 2023: 31–46). Сондықтан аталған шығарманы Ибн Хажарға тікелей телуден гөрі, дәстүрлі библиографиялық айналымда оның атымен таралған еңбек ретінде қарастырған ғылыми тұрғыдан орынды.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорында сақталған «Мунаббихат тәржімасы» (منبهات ترجمەسی) – *«әл-Мунаббихат»* еңбегінің түркі тіліндегі тәржіма нұсқасы. Тәржімашысы – Ибраһим Ыдырысов. Титулдық беттегі библиографиялық мәлімет бойынша, кітап ١٩٠٥ жылы Қазан қаласында И.Н. Харитоновтың лито-типографиясында жарық көрген. Қордағы дананың сыртқы мұқабасы сақталмаған. Бірінші бетінде шығарманың атауы мен басылымға қатысты мәліметтер берілген. Бұл нұсқа араб тіліндегі насихаттық-ахлақтық мұраның түркі тілді мұсылман ортасына аударма арқылы таралуын көрсететін жазба дерек ретінде құнды. Осы тұрғыдан *«Мунаббихат тәржімасы»* XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы түркі-мұсылмандық кітап мәдениетін, діни-дидактикалық әдебиеттің таралуын және исламдық ахлақ қағидаларының жергілікті тілдік ортаға бейімделу ерекшеліктерін зерттеуде маңызды дереккөздердің бірі болып табылады. Сонымен бірге еңбек білімнің иманға, иманның әдеп пен амалға, ал рухани тәрбиенің адам кемелдігіне ұласуын танытатын діни-ахлақтық мұра ретінде философиялық мәнге ие.

«Китабу Мажмағул Әдәб»

«Китаб Мажмағул Әдәб» (كتاب مجمع الأدب – «Әдептер жинағы») – діни-дидактикалық және ахлақтық мазмұндағы, мұсылмандық әдеп пен адамгершілік қағидаларын насихаттауға арналған түркі тіліндегі баспа еңбек. Шығарма құрылымдық жағынан екі бөлімнен тұрады және жалпы көлемі ٩٦ бет. Қорда сақталған дананың сыртқы мұқабасы сақталмағанымен, мәтіндік бөлігі толық: бет нөмірлері ретімен беріліп, шығарма -١беттен басталып, -٩٦бетпен аяқталады. Титулдық бетінде кітаптың атауымен қатар басылымның жарық көруіне қатысты бірқатар библиографиялық мәліметтер, соның ішіндебаспаға рұқсат етілген мерзімі, басылған жері мен баспаханасы көрсетілген.

Шығарманың мазмұны исламдық әдеп, имандылық, көркем мінез, адам бойындағы ізгі және жағымсыз қасиеттерді ажырату, Аллаға шүкіршілік ету мен рухани жауапкершілік тәрізді діни-этикалық мәселелерді қамтиды. Мәтін Алладан жәрдем тілеу және Оған мадақ айту мазмұнындағы дәстүрлі кіріспемен басталады. Еңбектің өн бойында адамның мінез-құлқын тәрбиелеуге бағытталған өсиет пен ғибратқа негізделген баяндау тәсілі басым. Жаман мінез бен бұзық әрекеттің ақыры, жүректің қатаюы, иман иесінің ахлақтық сипаты және Аллаға шүкір ету мәселелерінің қарастырылуы шығарманың негізгі мақсаты оқырманды көркем мінезге тәрбиелеу және діни-адамгершілік құндылықтарды орнықтыру болғанын аңғартады. Философиялық тұрғыдан еңбекте иман адамның ішкі сенімімен ғана шектелмей, әдеп, мінез және ізгі амал арқылы көрініс табатын рухани-этикалық ұстаным ретінде пайымдалады.

Басылымның титулдық бетіндегі мәлімет ерекше библиографиялық маңызға ие. Онда орыс тілінде: «Дозволено цензурою С.-Петербург, 23 Января 1895 года. Типография наследников М. Чирковой в Казани» деп көрсетілген. Демек, кітапты басуға цензуралық рұқсат 1895 жылғы 23 қаңтарда Санкт-Петербургте беріліп, еңбек Қазан қаласындағы М. Чиркова мұрагерлерінің типографиясында басылған.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорында сақталған бұл басылым XIX ғасырдың соңындағы түркі-мұсылмандық діни-ағартушылық әдебиеттің мазмұнын, мұсылмандық әдеп пен ахлақ мәселелерінің жергілікті түркі тілінде түсіндірілу ерекшеліктерін, сондай-ақ Қазан баспаханаларының қазақ даласы мен Еділ-Орал аймағындағы исламдық кітап мәдениетінің таралуындағы орнын зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар шығармадағы иман, әдеп, көркем мінез және рухани жауапкершілік ұғымдарының өзара байланысы білімнің адам мінезі мен амалында жүзеге асып, рухани кемелденуге бағытталатындығын көрсетеді.

«Ғибратнама уа Шүкірнама»

«Ғибратнама уа Шүкірнама» (عبرت نامه و شكر نامه – «Ғибрат кітабы және Шүкір кітабы») – XVIII ғасырдағы түркі ақыны Әхмәдиге тиесілі діни-дидактикалық және насихаттық мазмұндағы шығарма. Қордағы басылымның титулдық бетінде шығарма «Һәзиһи Ғибратнама уа Шүкірнама мин әбйати Әхмәдийә» (هذه عبرت نامه و شكر نامه من ابيات احمديه) деп көрсетілген. Татар жазба мұрасын зерттеушілер де бұл туындыны XVIII ғасырдағы түркі ақыны Әхмәдиге теліп, оның қолжазба дәстүрінде кең таралғанын және Қазанда бірнеше рет басылғанын атап көрсетеді (Әхмәтҗанов, 2016: 55). Зерттеулерге қарағанда, шығарма татар қолжазба дәстүрінде кең таралып, халық арасында сүйіп оқылған және Қазан баспагерлері тарапынан 1918 жылға дейін бірнеше мәрте шағын кітапша түрінде жарық көрген. Оның белгілі ерте басылымдарының бірі 1878 жылы Қазанда Кукубин баспаханасында басылған. Сондай-ақ Әхмәди шығармашылығының XIX ғасырдағы татар ақындары Һибәтулла Каргалый мен Ғабделжаббар Қандалый поэзиясына, әсіресе өлең ұйқасы мен поэтикалық құрылымына ықпалы болғаны ғылыми әдебиетте атап көрсетіледі.

Шығармада адамның рухани-адамгершілік тәрбиесі, күнә мен харамнан сақтану, жүректі жаман қасиеттерден тазарту, Алланы зікір ету, шүкіршілік пен

рухани жауапкершілік мәселелері насихаттық сипатта баяндалады. Сонымен қатар еңбекте «Ясин» сүресінің артықшылығы мен оны оқудың рухани мәніне арналған қасида орын алған. Мәтіннің «Хаққа шүкір еделім һәр ан...» мазмұнындағы шүкіршілікпен басталып, Ясин сүресін тұрақты оқуға үндейтін өлең жолдарымен жалғасуы шығарманың діни-ахлақтық әрі тәрбиелік сипатын айқындайды. Философиялық тұрғыдан мұнда шүкіршілік адамның Жаратушыға қатынасын ғана емес, оның өзіндік санасы мен моральдық жауапкершілігін қалыптастыратын рухани ұстаным ретінде көрініс табады. Жүрек тазалығы, зікір және күнәдан сақтану адамның ішкі дүниесін тәрбиелеп, иманды әдеп пен ізгі амалға ұластыратын кемелдену жолы ретінде пайымдалады.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған дана 16 беттен тұрады, беттері толық болғанымен сыртқы мұқабасы сақталмаған. Титулдық бетінде шығарманың атауы, авторлық атрибуциясы және басылымға қатысты библиографиялық мәліметтер берілген. Ондағы орысша жазбаға сәйкес, кітапты басуға 1899 жылғы 25 қазанда Санкт-Петербургте цензуралық рұқсат берілген және басылым Қазан қаласындағы М. Чиркова мұрагерлерінің типо-литографиясында жарық көрген. Қордағы бұл нұсқаның 1878 жылғы Қазан басылымынан кейінгі басылымдардың бірі болуы «Ғибратнама уа Шүкірнаманың» XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы түркі-мұсылмандық ортада тұрақты сұранысқа ие болған діни-дидактикалық шығармалардың қатарында болғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан еңбек білім мен иманды рухани тәжірибемен ұштастырып, шүкіршілік, жүрек тазалығы және жауапкершілік арқылы адамның рухани кемелдену идеясын танытатын жазба мұра ретінде бағаланады.

«Шәуқ-и Гүлістан»

«Шәуқ-и Гүлістан» (شوق گلستان) – парсы классикалық әдебиетінің көрнекті өкілі Муслих ад-Дин Сағди Ширазидің (مصلح الدين سعدي شيرازي) «Гүлістан» шығармасының парсы мәтіні мен түркі тіліндегі тәржімасы қатар берілген әдеби-дидактикалық басылым. Титулдық бетте тәржімаға байланысты Молла Мурад Қожа Ишан ибн Салих Қожа Ишанның (ملا مراد خواجه ایشان بن صالح خواجه ایشان) есімі көрсетілген. Негізгі парсы мәтінінің мағынасы жол астында ұсақ қаріппен түркі тілінде берілген, бұл еңбектің түркітілді ортада оқу және түсіндіру мақсатында пайдаланылғанын аңғартады. Осы ерекшелік шығарманың көркем мәтін ғана емес, білім мен ахлақтық тәрбиені ұштастырған танымдық құрал болғанын да көрсетеді.

Шығарма 25 беттік кіріспеден және сегіз баптан тұрады. Онда патшалардың мінез-құлқы мен басқару әдебі, дәруіштердің ахлағы, қанағаттың артықшылығы, үнсіздіктің пайдасы, махаббат пен жастық, әлсіздік пен кәрілік, тәрбиенің әсері және сұхбат әдебі қарастырылады. Бұл тақырыптар адам болмысы, мінез, ізгілік, қанағат, махаббат пен тәрбие мәселелерін өзара сабақтастырып, адамның рухани-адамгершілік кемелденуінің этикалық негіздерін танытады. Қордағы нұсқаның мұндай сегіз баптық құрылымы Сағди «Гүлістанының» түркі тіліндегі аударма дәстүрімен сабақтас. Мәселен, Мұхаммед Риза Агахидің (1809–1874) парсы тілінен шағатай тіліне жасаған «Гүлістан» тәржімасында да осы сегіз бөлімдік құрылым сақталған [1, 89–182-бб.; 2]. Агахидің Сағди «Гүлістанын»

тәржімалағаны оның шығармалары жөніндегі ғылыми анықтамаларда да көрсетіледі.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған дана 320 беттен тұрады, көлемі – 18 × 26 см, қатты мұқабамен түптелген. Басылым жылы мен баспаханасы көрсетілмеген. Сағди «Гүлістанының» Сәйф Сараи, Сибижаби және Агахи жасаған түркі тіліндегі тәржімалары ғылыми әдебиетте зерттелгенімен, қордағы «Шәуқ-и Гүлістан» нұсқасы арнайы мәтінтанулық және тілдікзерттеуді қажет етеді. Парсыша түпнұсқа мен түркіше жолма-жол тәржіманың қатар берілуі бұл басылымды парсы-түркі әдеби байланыстары, тәржіма дәстүрі және исламдық ахлақтың түркі-мұсылмандық ортада таралуын зерттеудегі құнды дереккөз ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар шығармадағы әдеп, қанағат, махаббат және тәрбие ұғымдарының сабақтастығы білімнің адамның мінезі мен рухани дүниесін жетілдіруге бағытталғанын көрсетіп, оны адам кемелдігі мәселесін зерделеудегі маңызды философиялық-этикалық мұра ретінде танытады.

«Диуан-и Хафиз»

«Диуан-и Хафиз» (ديوان حافظ / ديوان حافظ شيرازي – «Хафиз диуаны») – XIV ғасырдағы парсы классикалық әдебиетінің көрнекті өкілі Шамс ад-Дин Мұхаммед Хафиз Ширазидің (شمس الدين محمد حافظ شيرازي) поэтикалық мұрасын қамтитын өлеңдер жинағы. Диуанның негізгі бөлігін ғазалдар құрайды. Ақын поэзиясында махаббат пен сұлулық, адамның ішкі жан дүниесі, дүниенің өткіншілігі, тағдыр, рухани ізденіс, адамгершілік, шынайылық пен жалған тақуалық мәселелері көркем-поэтикалық бейнелер арқылы өрнектеледі. Осы тұрғыдан Хафиз поэзиясы адам болмысының ішкі қайшылықтарын, өмірдің мәні мен рухани құндылықтарды пайымдауға бағытталған философиялық-этикалық мазмұнымен ерекшеленеді.

Хафиз поэзиясына тән маңызды ерекшеліктердің бірі – оның образдық және мағыналық жүйесінің көпқабаттылығы. Ғазалдарда жиі кездесетін жар, ғашық, шарап, шарапхана, сақи, ринд, гүл мен бұлбұл тәрізді дәстүрлі бейнелер парсы классикалық поэзиясының көркемдік жүйесімен сабақтасып, контекске қарай лирикалық, моральдық-философиялық және сопылық-ирфандық мағыналарда түсіндіріледі. Сондықтан Хафиз шығармаларындағы аталған образдарды тек сопылық символдар ретінде біржақты қарастырудан гөрі, олардың поэтикалық мағынасының көпқабатты сипатын ескерген жөн. Сонымен қатар Хафиз мұрасының ғасырлар бойы сопылық-ирфандық тұрғыдан түсіндіріліп, рухани-этикалық әдебиет аясында қабылдануы оның исламдық әдеби мәдениеттегі орнын айқындайтын маңызды ерекшеліктердің бірі болып табылады. Бұл көпқабаттылық адамның сыртқы болмысы мен ішкі рухани дүниесі, махаббат пен мағрифат, шынайылық пен жалғандық арасындағы қатынастарды философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты «Диуан-и Хафиз» жанрлық табиғаты жағынан ең алдымен парсы классикалық лирикалық поэзиясының ескерткіші ретінде бағаланады. Дегенмен шығармадағы рухани ізденіс, мағрифат, махаббат, адам болмысы мен дүниенің өткіншілігіне қатысты идеялар және оның мұсылмандық ортадағы сопылық-ирфандық түсіндіру дәстүрі ескеріліп, осы зерттеуде діни-

сопылық әдебиеттер тобына шартты түрде енгізілді. Бұл идеялар адамның өзін тануы, рухани құндылықтарды игеруі және ішкі кемелдікке ұмтылуы тұрғысынан да философиялық мәнге ие.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорында «Диуан-и Хафиздің» сақталуы парсы классикалық әдебиетінің қазақ даласы мен Орталық Азиядағы түркі-мұсылмандық әдеби және рухани ортамен байланысын зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл мұра білім мен мағрифаттың, махаббат пен рухани ізденістің адам болмысын жетілдірудегі орнын және исламдық дүниетанымдағы рухани кемелдік идеясын зерттеуге мүмкіндік беретін құнды философиялық-әдеби дерек болып табылады.

«Рисәлә-и Ғәзиза»

Кітапхана қорында Сопы Аллаярдың бірнеше кітабы бар. Атап айтар болсақ: «Мәсәлик әл-Муттақин» (مسلك المتقين), «Сәбәт әл-‘Ажизин» (ثبات العاجزين) және «Рисәлә-и Ғәзиза» (رسالة عزيزه) еңбектерінің парсы, шағатай тілдеріндегі нұсқалары сақтаулы тұр. Осы арада біз «Сәбәт әл-‘Ажизин» (ثبات العاجزين) еңбегіне жазылған «Рисәлә-и Ғәзиза. Шәрх-и Сәбәт әл-ажизин» (رسالة عزيزه شرح ثبات العاجزين) еңбегіне тоқталамыз. Бұл еңбек нақшбандия сопылық дәстүрінің көрнекті өкілі, түркі сопы ақыны Сопы Аллаярдың (1633–1721) «Сәбәт әл-ажизин» шығармасына жазылған түсіндірме болып табылады. Шархтың авторы – Тәжеддин Йалчығыл оғлы (Tāj al-Dīn Yalçıghıl Oghlı). Зерттеулерде шығарманың 1211 h./1796 жылы жазылғаны көрсетіледі. Еңбектің қалыптасуы *«Сәбәт әл-ажизиннің»* түркі-мұсылмандық ортада кең таралып, кейін арнайы түсіндірме жасау қажеттілігін туғызғанын аңғартады.

«Рисәлә-и Ғәзиза» бастапқы поэтикалық мәтінді түсіндіру арқылы Сопы Аллаяр шығармасындағы діни-ахлақтық және рухани мәселелердің мазмұнын кеңінен ашуға бағытталған. Онда ақида, иман, ғибадат, көркем мінез, тақуалық, тәубе, сабыр, нәпсі тәрбиесі және адамның рухани кемелденуі тәрізді мәселелер насихаттық-түсіндірмелік сипатта қарастырылады. Философиялық тұрғыдан бұл ұғымдар адамның сыртқы діни амалдары мен ішкі рухани дүниесінің тұтастығын танытып, білім мен иманның әдепке, нәпсі тәрбиесіне және рухани кемелденуге ұласуын көрсетеді. Мұнда кемелдік дайын күй ретінде емес, адамның өзін тәрбиелеуі, мінезін жетілдіруі және рухани жауапкершілігін тереңдетуі арқылы жүзеге асатын үздіксіз үдеріс ретінде көрінеді. Осы ерекшелігі жағынан шығарма дербес сопылық мәтін ғана емес, мәтін–шарх сабақтастығы негізінде қалыптасқан діни-дидактикалық түсіндірме әдебиеттің үлгісі болып табылады. Сондықтан осы зерттеудегі төрттік жіктеу шеңберінде еңбекті мазмұндық-функционалдық сипатына қарай діни-сопылық әдебиеттер тобына шартты түрде енгізуге болады.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорында сақталған нұсқа литографиялық басылым болып табылады. Қорлық сипаттама бойынша оның өлшемі 21 × 13 см, сақталған бөлігінің беттері 3-беттен басталып, 336-бетке дейін жалғасады; әр бетте шамамен 29 жолдан мәтін орналасқан. Кітаптың сыртқы мұқабасы сақталғанымен, алғашқы беті жоқ. Осыған байланысты қордағы данадан шығарманың титулдық атауын, басылған жылын, басылған жерін, баспаханасын және басылымға қаржылай

қатысқан тұлғаларды тікелей анықтау мүмкін емес. 3–336-беттер аралығындағы бет нөмірлері сақталғанымен, одан кейінгі бөлікте беттердің толық болмауы кітаптың бастапқы жалпы көлемін нақты белгілеуге мүмкіндік бермейді.

Осы жеті еңбектің сипаттамасынан қордағы діни-сопылық әдебиеттердің біртекті емес, бірнеше жанрлық қабаттан тұратыны байқалады. Олардың бір бөлігінде насихат пен ахлақтық тәрбие басым болса (*«Дурратун Насихин», «Мунаббихат тәржімасы», «Китабу Мажмағул Әдәб», «Ғибратнама уа Шүкірнама»*), екінші бөлігінде көркем-поэтикалық және сопылық-символдық таным (*«Диуан-и Хафиз»*), ал енді бірінде классикалық сопылық мәтінді түсіндіру мен кейінгі ұрпаққа жеткізудің шархтық дәстүрі (*«Рисәлә-и Ғәзиза»*) айқын көрінеді. Жанрлық ерекшеліктеріне қарамастан, бұл шығармаларды білім мен иманды әдеп, ізгі амал және рухани тәрбиемен сабақтастырып, адамның ішкі кемелденуіне бағыттайтын ортақ дүниетанымдық бағдар біріктіреді. Осы тұрғыдан қордағы діни-сопылық мұра түркі-мұсылман қоғамындағы рухани тәрбие, медреселік білім, мәтіндік трансмиссия және әдеби-мәдени сабақтастықпен қатар, білім – иман – әдеп/амал – рухани тәрбие – кемелдік байланысын танытатын философиялық-интеллектуалдық мұра ретінде кешенді зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында жинақталған жазба мұраларды жанрлық, тілдік, хронологиялық және географиялық тұрғыдан жүйелеумен қатар, олардың мазмұнындағы білім, иман және рухани кемелдік мәселелерінің өзара байланысын философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік берді. Қор құрамындағы қолжазбалар, тасбаспа және сирек басылымдар исламдық білімнің әртүрлі салаларын қамтитын көптілді әрі көпжанрлы деректік кешен екендігі анықталды. Құран, тәфсір, хадис, ақида, фиқһ, дұға, сопылық, діни-дидактикалық әдебиет, қисса-дастандар және медреселік оқу құралдарының бір қор аясында тоғысуы бұл мұраны жекелеген діни мәтіндердің жиынтығы ретінде емес, қазақ даласындағы мұсылмандық білім жүйесі мен рухани-интеллектуалдық мәдениеттің тарихи сабақтастығын бейнелейтін тұтас құбылыс ретінде қарастыруға негіз береді.

Зерттеу нәтижелері исламдық жазба мұрада білімнің дербес танымдық құндылық ретінде ғана емес, иманды саналы түрде орнықтыратын және адам әрекетіне бағыт беретін негіз ретінде көрінетінін аңғартады. Ақида мен фиқһ мәтіндерінде білім сенім мен амалдың нормативтік негізін қалыптастырса, медреселік оқу әдебиеттерінде ол жүйелі таным мен интеллектуалдық тәртіпке ұласады; діни-дидактикалық шығармаларда білім моральдық жауапкершілік пен көркем мінезге бағытталады; сопылық-ахлақтық мәтіндерде бұл үдеріс жүрек тазалығы, нәпсі тәрбиесі, тәубе, сабыр, шүкір, тақуалық, махаббат және мағрифат арқылы рухани кемелдену мәселесіне жалғасады. Осы тұрғыдан қор материалдарында білім – иман – әдеп – рухани тәрбие – кемелдік арасындағы

сабақтастық адамның интеллектуалдық, моральдық және рухани болмысын тұтастықта қарастыратын дәстүрлі антропологиялық модель ретінде танылады.

Қор материалдарын мазмұндық-функционалдық тұрғыдан талдау оларды шартты түрде діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиет бағыттарына жүйелеуге мүмкіндік берді. Бұл жіктеу философиялық тұрғыдан да мәнді: діни-канондық әдебиет ақиқат пен сенімнің негіздерін бекітсе, діни-танымдық мұра білімді игеру мен дүниені түсінудің құралдарын ұсынады, діни-дидактикалық шығармалар адам мінезін изгілікке бағдарлайды, ал діни-сопылық әдебиет ішкі рухани тәжірибені кемелдік мұратымен сабақтастырады. Араб, парсы және түркі тілдеріндегі шығармалардың қатар сақталуы осы идеялардың көптілді мәтіндік трансмиссия арқылы таралғанын және Орталық Азиядағы исламдық білім кеңістігінің интеллектуалдық сабақтастығын көрсетеді.

Қордағы «Дурратун Насихин», «Мунаббихат тәржімасы», «Китабу Мажмағул Әдәб», «Ғибратнама уа Шүкірнама», «Шәуқ-и Гүлістан», «Диуан-и Хафиз» және «Рисәлә-и Ғәзиза» тәрізді еңбектерді салыстыра қарастыру рухани кемелдік идеясының бір ғана сопылық категориямен шектелмейтінін байқатады. Ол насихат пен ахлақта – мінезді түзеу, діни-дидактикалық мәтінде – жауапкершілік пен ғибрат, классикалық поэзияда – махаббат пен рухани ізденіс, шарх дәстүрінде – сенім, ғибадат, нәпсі тәрбиесі және мағрифаттың өзара байланысы арқылы көрінеді. Сондықтан кемелдік бұл мәтіндерде дайын күйдегі қасиеттен гөрі білімді игеру, сенімді орнықтыру, ізгі амал мен көркем мінезді қалыптастыру және адамның ішкі дүниесін тәрбиелеу арқылы жүзеге асатын үдеріс ретінде пайымдалады.

Қордағы басылымдардың географиялық ауқымы қазақ даласының ислам әлеміндегі кітап және білім алмасу үдерістерінен тыс қалмағанын көрсетеді. Қазан, Уфа, Орынбор, Ташкент, Бұхара және Ыстанбұл тәрізді ірі ғылыми-баспа орталықтарында жарық көрген кітаптардың Қазақстан аумағына таралуы Еділ-Орал, Мауараннахр, Дешті Қыпшақ және Осман кеңістігі арасындағы трансөңірлік интеллектуалдық байланыстың болғанын айғақтайды. Қолжазбалардағы колофондар, вакф мөрлері, меншік және иелік жазбалары, хашиялар мен өзге де маргиналиялық белгілерді мәтіннің идеялық мазмұнымен қатар зерттеу белгілі бір білімнің қандай ортада оқылғанын, түсіндірілгенін және рухани тәжірибеге айналғанын тереңірек анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында анықталған мәселелер Қазақстандағы қолжазба мұраны сақтау мен зерттеуді жалпыұлттық деңгейде үйлестіру қажеттігін де көрсетеді. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, Орталық ғылыми кітапхана, Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы, музейлер мен архивтер, ғылыми және діни мекемелер, сондай-ақ жеке қорлар мен отбасылық жинақтарда сақталған қолжазбалар жөніндегі мәліметтерді бірыңғай ұлттық реестрге біріктіру өзекті. Қолжазбалардың орналасқан жері мен меншік мәртебесін сақтай отырып, олардың ғылыми сипаттамасы мен цифрлық көшірмелерін ортақ

электрондық базаға жинақтау, ал ерекше құнды әрі жойылу қаупі бар жәдігерлерді заңнамалық және меншік құқықтарын сақтай отырып мамандандырылған сақтау және реставрация орталықтарына кезең-кезеңімен қабылдау тетіктерін қалыптастыру қажет. Мұндай жүйе жазба мұраны реестрлеу, ғылыми каталогтау, реставрациялау, консервациялау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеуді ортақ ғылыми стандарт негізінде жүргізуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығының қоры Қазақстандағы исламдық білім мен кітап мәдениетінің көптілді, көпжанрлы және трансөңірлік сипатын танытатын маңызды деректік кешен ғана емес, білім, иман және рухани кемелдік туралы дәстүрлі түсініктерді зерттеуге мүмкіндік беретін философиялық мұра болып табылады. Қордағы әрбір қолжазба мен сирек басылым белгілі бір шығарманың мәтіндік нұсқасымен қатар, өзі өмір сүрген дәуірдің таным үлгісін, сенім құрылымын, моральдық құндылықтарын және адамды кемелдендіруге бағытталған рухани тәжірибесін сақтайды. Осы себепті жазба мұраны ғылыми айналымға енгізу Қазақстандағы исламдық интеллектуалдық дәстүрдің тарихын ғана емес, адам болмысының білім, сенім, әдеп және рухани кемелдік бірлігі арқылы түсіндірілген тарихи-философиялық моделін жаңаша пайымдауға жол ашады.

Қосымша

Қосымшада түпнұсқада зерттеу жүргізген бірқатар кітаптар суреттері берілген.

1. Дурратун Насиддин кітабы

2. Кесікбас кітабы

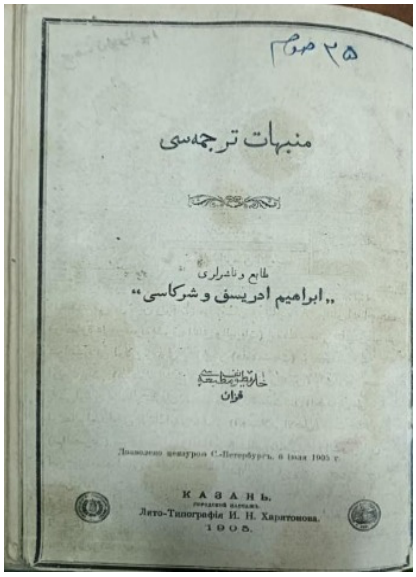
كيسك باش كتابى

بو كتاب باصمه اولنمشدر قزانده چيركوف
خاتونى ننك ورثه لرى ننك طبع خانه سنده حاجى
شمس الدين حسين اوغلى ننك ورثه لرى ننك
خراجاتى ايلان ١٨٩٩ نچى يلنه

بو كتاب باصمه سنه رخصت بيرلدى سنكت
پيطربورغده ٢٥ نچى اوكتابرده ١٨٩٩ نچى يلنه

Дозволено ценз. С.-Петербургъ 25 Октября 1899 г.
Казань Типо-Литографія наслѣд. М. Чирковой.

3. Мунабихат тәржүмесі

٢٥ صوم

منبهات ترجمه سى

طابع وناشرلرى
„ابراهيم ادريسوف و شركاسى"

قزان

Дозволено цензурою С.-Петербургъ. 6 іюня 1905 г.

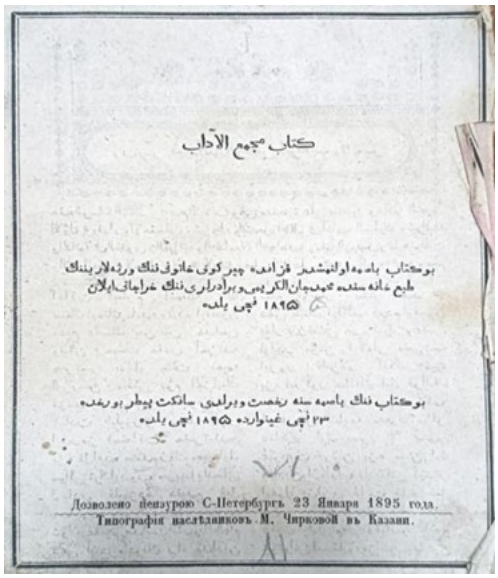
КАЗАНЬ.
Лито-Типографія И. Н. Харятонова.
1905.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

3. Шауғ Гулистан

4. Киттабу маджагул аддаб

5. Риссәлә-и Ғазиза

Әдебиеттер тізімі

1 Т.Е. Қыдыр Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері): Монография – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.,

2 Палтөре Ы.М., Омарбекова Ж.Т. Қазақстанның көптілді қолжазба мұрасы: мәдени жады, білім беру каноны және араб-парсы-шағатай мәтіндерінің трансформациялық айналымы (Орталық ғылыми кітапхана қоры негізінде) // Қазақстан шығыстануы. – 2026. – Т. 17. – № 1. – Б. 247–264.

3 Қыдыр Т. Жошы ұлысының әдеби жәдігерлері. Монография. – Алматы, 2026 – 325 б

4 Т.Е. Қыдыр Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері): Монография – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.,

5 Исламов Р. О произведениях «Ку Бас» и «Кысса-и Джумджума» // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2008. – № 3–4. – С. 222–226.

6 Қыраубаева А. Мыңжылдық жолаушы. 5 томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы: Өнер, 2012. – 528 б.

7 كتاب معجم المطبوعات العربية والمعربة - حرف الحاء - المكتبة الشاملة - ص٢٤٨ ج٢

8 Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi (٢٦,٧,١٧,٢٢٦٥)

9 Ibrahim, M. N. A., Hamdan, M. N., Mohd Nasir, M. K., & Faisal, M. S. (٢٠٢٣). Analisis Kritikan ‘Azwu Karya al-Munabbihat kepada Ibn Hajar al-‘Asqalani [Critical Analysis on the ‘Azwu of al-Munabbihat to Ibn Hajar al-‘Asqalani]. *Islamiyyat*, ٤٥(Isu Khas), ٣١–٤٦

10 Әхмәтҗанов М. И. *Татар археографиясе: соңгы елларда археографик экспедицияләр вакытында тупланган кулъязмаларның тасвирламалары (1972–2012 еллар).* Алтынчы кисәк. – Казан, ٢٠١٦. – Б. ٥٥.

11 Огаҳий, Муҳаммад Ризо. Асарлар: ٦ жилдлик. ٤-жилд: Таржималар / Нашрга тайёрловчи С. Долимов; масъул муҳаррир Ғ. Каримов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, ١٩٧٧. – ١٩٢ б.

Transliteration

1 T.E. Qy`dy`r Deshti qy`pshaq dalasy`ndarы` islami ədebiet (X-XV) (Islam, iman zhəne ixsan məselelerinің zhy`rlanu erekshelikteri) [Islamic Literature of the Dasht-i Qipchaq (10th–15th Centuries): Features of the Poetic Representation of Islam, Iman, and Ihsan]: Monografiya – Astana: «Ruxani qұndy`ly`qtardy` qoldau qory`» korporativtik qory`, 2018. – 200 b.,

2 Paltөre Y`.M., Omarbekova Zh.T. Qazaqstanny`ң kөptildi qolzhazba mұrasy`: mədeni zhady`, bilim beru kanony` zhəne arab-parsy`-shaғataj mətinderinің transformaciyaly`q ajnaly`my` (Ortaly`q ғy`ly`mi kitapxana qory` negizinde) [Multilingual manuscript heritage of Kazakhstan: Cultural memory, educational canon, and the transformational circulation of Arabic-Persian-Chagatai texts (Based on the collection of the Central Scientific Library)] // Qazaqstan shy`ғy`stanuy`. – 2026. – T. 17. – № 1. – B. 247–264.

3 Qy`dy`r T. Zhoshy` ұly`sy`ny`ң ədebi zhədigerleri [Literary Monuments of the Jochi Ulus]. Monografiya. – Almaty`, 2026 – 325 b

4 T.E. Qy`dy`r. Deshti qy`pshaq dalasy`ndarы` islami ədebiet (X-XV) (Islam, iman zhəne ixsan məselelerinің zhy`rlanu erekshelikteri) [Islamic Literature of the Dasht-i Qipchaq (10th–15th Centuries): Features of the Poetic Representation of Islam, Iman, and Ihsan]: Monografiya – Astana: «Ruxani qұndy`ly`qtardy` qoldau qory`» korporativtik qory`, 2018. – 200 b.,

5 Islamov R. O proizvedeniyax «Ku Bas» i «Ky`ssa-i Dzhumdzhuma» [On the works “Ku Bas” and “Qissa-i Jumjuma”] // Gasy`rlar avazy` – E`xo vekov. – 2008. – № 3–4. – S. 222–226.

6 Qy`raubaeva A. My`ңzhy`ldy`q zholaushy` [The Millennial Traveler: Collected Works in Five Volumes]. 5 tomdy`q shy`ғarmalar zhinaғy`. 5-tom. – Almaty`: Өner, 2012. – 528 b.

7 ج2 - ص842 - ةلماشلا ةبتكملا - عاجلا فرح - ةبرعملاو ةيبرعلا تاعوبطملا مجعم باتك

8 Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi (26.7.17.2265)

9 Ibrahim, M. N. A., Hamdan, M. N., Mohd Nasir, M. K., & Faisal, M. S. (2023). Analisis Kritikan ‘Azwu Karya al-Munabbihat kepada Ibn Hajar al-‘Asqalani [Critical Analysis on the ‘Azwu of al-Munabbihat to Ibn Hajar al-‘Asqalani]. Islamiyyat, 45(Isu Khas), 31–46.

10 Әxmətҗanov M. I. Tatar arxeografiyase: soңgy` ellarda arxeografik e`kspediciyalər vaky`ty`nda tuplangan kul``yazmalarny`ң tasvirlamalary` (1972–2012 ellar) [Tatar Archaeography: Descriptions of Manuscripts Collected During Archaeographic Expeditions in Recent Years (1972–2012)]. Alty`nchy` kisək. – Kazan, 2016. – B. 55.

11 Ogaxij, Muxammad Rizo. Asarlar: 6 zhildlik. 4-zhild: Tarzhimalar [Works: In Six Volumes.] / Nashrga tajyorlovchi S. Dolimov; mas``ul muxarrir F. Karimov. – Toshkent: Fafur Fulom nomidagi Adabiyot va san``at nashriyoti, 1977. – 192 b.

К. Касымкан, Е.К. Касабекова, Б. Нуриман

Знание, вера и духовное совершенство в исламском письменном наследии: на основе фонда редких книг и рукописей Исламского научно-исследовательского института

Аннотация. Фонд редких книг и рукописей на арабском, персидском и тюркских языках, включая чагатайские и казахские тексты, записанные арабографическим письмом төте жазу, хранящийся в Центре редких книг и рукописей Исламского научно-исследовательского института, рассматривается как важная составляющая исламского книжного наследия Казахстана. Основная цель исследования заключается в научной систематизации письменного наследия Центра, определении его жанрового и языкового состава, а также выявлении его места в традиции исламского образования. Рукописи и редкие печатные издания анализируются не только как отдельные библиографические единицы, но и как культурно-интеллектуальное наследие, отражающее историческое развитие исламской интеллектуальной традиции, текстуальную преемственность и процессы передачи религиозного знания.

В исследовании применены описательный, историко-сравнительный, кодикологический и текстологический методы. Проведен анализ тематической и жанровой структуры фонда, в результате которого выявлены сочинения по таким основным направлениям, как исламское право (фикх), вероучение (акида), кораническая экзегетика (тафсир), хадис, суфизм, этика (ахляк), арабская грамматика, кираат, религиозные киссы и медресейная учебная литература. На основе содержательно-функционального подхода письменное наследие также условно классифицировано на четыре основные группы: религиозно-каноническая, религиозно-познавательная, религиозно-дидактическая и религиозно-суфийская литература. Наличие арабских канонических сочинений наряду с их переводами, комментариями и адаптациями на персидском и чагатайско-тюркском языках свидетельствует о многоязычном характере исламского образовательного и интеллектуального пространства Центральной Азии и отражает механизмы передачи и адаптации религиозного знания в региональной культурной среде. Результаты исследования свидетельствуют о значительном источниковедческом потенциале письменного наследия Центра редких книг и рукописей Исламского научно-исследовательского института для изучения исламской книжной культуры, традиционной системы религиозного образования и интеллектуальной преемственности в Казахстане. В статье также определяются приоритетные направления систематического описания, научной каталогизации, комплексного исследования и введения редких книг и рукописей фонда в научный оборот.

Ключевые слова: Исламский научно-исследовательский институт, редкие книги, рукописи, исламское книжное наследие, арабские рукописи, письмо төте жазу, чагатайский язык, персидский язык, исламское образование, текстуальная трансмиссия, духовное наследие.

Q. Qasymqan, Y.K. Kassabekova, B. Nuriman

Knowledge, Faith and Spiritual Perfection in the Islamic Written Heritage: Based on the Rare Books and Manuscripts Collection of the Islamic Research Institute

Abstract. The collection of rare books and manuscripts in Arabic, Persian, and Turkic languages, including Chagatai and Kazakh texts written in the Arabic-based Töte script, preserved at the Rare Books and Manuscripts Center of the Islamic Research Institute, is examined as an

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

important component of Kazakhstan's Islamic book heritage. The primary aim of the study is to systematically examine the written heritage preserved in the Center, identify its genre and linguistic composition, and determine its place within the tradition of Islamic education. The manuscripts and rare printed works are analyzed not merely as individual bibliographic items, but as a cultural and intellectual heritage reflecting the historical development of the Islamic intellectual tradition, textual continuity, and the transmission of religious knowledge. The study employs descriptive, historical-comparative, codicological, and textual methods. The thematic and genre composition of the collection is analyzed, revealing works in such major fields as Islamic jurisprudence (fiqh), creed (ʿaqida), Qur'anic exegesis (tafsir), hadith, Sufism, ethics (akhlaq), Arabic grammar, Qur'anic reading (qiraʾa), religious narratives (qissas), and madrasa educational literature. Based on a content-functional approach, the written heritage is also conventionally classified into four principal groups: religious-canonical, religious-cognitive, religious-didactic, and religious-Sufi literature. The presence of Arabic canonical works alongside their translations, commentaries, and adaptations in Persian and Chagatai-Turkic demonstrates the multilingual character of the Islamic educational and intellectual space of Central Asia and the mechanisms through which religious knowledge was transmitted and adapted to regional cultural contexts. The findings demonstrate the considerable source value of the written heritage preserved at the Rare Books and Manuscripts Center of the Islamic Research Institute for the study of Islamic book culture, traditional religious education, and intellectual continuity in Kazakhstan. The article further identifies priority areas for the systematic description, scholarly cataloguing, comprehensive study, and integration of these rare books and manuscripts into academic circulation.

***Keywords*:** Islamic Research Institute, rare books, manuscripts, Islamic book heritage, Arabic manuscripts, Töte script, Chagatai language, Persian language, Islamic education, textual transmission, spiritual heritage.

Қаржыландыру: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылған (BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу»).

Авторлардың үлесі. **Қасымқан Қ., Қасабекова Е.Қ., Нұриман Б.** Зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, талдау жүргізуге, мақаланың мәтінін дайындауға және оны жариялауға рәсімдеуге тең дәрежеде үлес қосты.

Келіп түсті 30.09.2026
Қабылданды 14.10.2026

БІЗДІҢ АВТОРЛАР – НАШИ АВТОРЫ

Аймбетова Ұлбосын Өтегенқызы - «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи музей-қорығының аға қызметкері, PhD, қауымдастырылған профессор

Акапова Саягүл Гарипуллақызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, PhD докторант

Антонов Владимир Иосифович – доктор философских наук, профессор, заслуженный деятель науки РФ

Аюпова Зауре Каримовна – Казахский национальнй педагогический университет им. Абая, профессор кафедры «Гуманитарных наук», доктор юридических наук, профессор

Бадмаев Валерий Николаевич – доктор философских наук, профессор, почетный профессор Института философии АН Монголии

Бакарасов Денис – научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК

Барлыбаева Гауһар Ғинаядқызы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғлымдарының докторы, қауымдастырылған профессор

Бекенова Жұмагүл Нұрдәулетқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доцент м.а, PhD

Божбанбаев Бауыржан Муратбекович – Казахская национальна академия искусств им. Т. Жургенова, доцент кафедры «Истории Казахстана и социальных наук», кандидат философских наук

Жолмухамедова Наиля Хусаиновна – научный сотрудник Центра аль-Фараби Казахского национального университета им. аль-Фараби, кандидат философских наук

Калишева Нажия Хусаиновна – доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права юридического факультета Казахского национального университета им. аль-Фараби, доктор юридических наук

Кельдинова Айман Бауыржанқызы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері, PhD

Кокеева Дариға Молдағалиқызы – Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Кулсариева Ақтолкын Тұрлханқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және өнер факультетінің Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, философия ғылымдарының докторы, профессор

Қадыржанов Рүстем Қазақбайұлы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор

Қасабекова Еңлік Құралғазықызы – ҚР ҒБЖМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Дінтанулық зерттеулер орталығының жетекші ғылыми қызметкері, PhD

Қасымхан Құрманбек – Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы Ислам ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, PhD докторант

Құлыбек Бағдатқали Әбдіманапұлы – Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университетінің ректор кеңесшісі

Құдайбергенова Назгүл Жанысқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Философия кафедрасының доценті м.а., PhD

Мамыр Күлайым Сейтнұрқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Мирзарахимов Бахтиёр Хошимович – Ферганский государственный университет, доцент кафедры философии, PhD

Насырова Мадиням Юлдашқызы – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің доценті, философия ғылымдарының кандидаты

Нурмагамбетова Айсанем Шиназбаевна – Казахский национальный педагогический университет им. Абая, кафедра «Гуманитарных наук», PhD докторант

Нурмуратов Серик Есентаевич – главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор

Нүсіпова Гүлнар Игенбайқызы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD

Нұрадин Гүлхан Болатқызы – М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, философия және саясаттану кафедрасының профессор м.а., философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Нұргожа Жадыра Жұмағазықызы – Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университетінің аға оқытушысы

Нұриман Бекарыс – Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, PhD, қауымдастырылған профессор

Оздемир Ибраһим – Америка ислам колледжі, Ускюдар университетінің профессоры, PhD

Пірназаров Нұрназар – «Ташкент ирригация және ауыл шаруашылығын механикаландыру инженерлері институты» ұлттық зерттеу университеті, гуманитарлық ғылымдар кафедрасының DSc докторанты, Сарбон университеті, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының доцент м.а., PhD

Рушанова Неля Берікқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті доцент м.а., PhD

Сабитов Алмас Газизович – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, PhD докторант

Саркулова Манифа Стаболовна – ассоциированный профессор кафедры философии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, кандидат философских наук

Сырғақбаева Ақмарал Сәлімжанқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, философия ғылымдарының докторы, профессор

Танабаева Анар Садуакасовна – Казахско-Американский университет, PhD, ассоциированный профессор

Тоқтарбекова Лаура Ниязбекқызы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD, қауымдастырылған профессор

Шимшек Хаджы Ахмет – Кастамону университетінің оқытушысы, философия ғылымдарының докторы

OUR AUTHORS

Aimbetova Ulbossyn – Senior Researcher, Ulytau National Historical, Cultural and Natural Museum-Reserve, PhD, Associate Professor

Akapova Sayagul – L.N. Gumilev Eurasian National University, PhD student

Antonov Vladimir – Doctor of Philosophy, Professor, Honored Scientist of the Russian Federation

Ayupova Zaure – Abai Kazakh National Pedagogical University, Department of Humanities, Doctor of Juridical Sciences, Professor

Badmaev Valery – Doctor of Philosophy, Professor, Honorary Professor of the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of Mongolia

Bakarassov Denis – Researcher, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK

Barlybayeva Gakhar – Chief Researcher Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor

Bekenova Zhumagul – Acting Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University, PhD

Bozhbanbaev Bauyrzhan – T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Department of History of Kazakhstan and Social Sciences, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Kadyrzhanov Rustem – Chief Researcher Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Kalisheva Nazhiya – Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law, Constitutional and Administrative Law, Faculty of Law, Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Law

Kassabekova Yenlik – Leading Researcher at the Center for Religious Studies, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, SC MSHE RK, PhD

Keldinova Aiman – Senior Researcher Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, PhD

Kokeyeva Dariga – Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,

Kudaibergenova Nazgul – Al-Farabi Kazakh National University, Acting Associate Professor of the Department of Philosophy, PhD

Kulsariyeva Aktolkyn – Kazakh National Women's Teacher Training University, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Faculty of Social Sciences, Humanities and Arts, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Kulybek Bagdatkali – Advisor to the Rector of Mukhtar Auezov South Kazakhstan Research University

Kasymkhan Kurmanbek – Islamic Research Institute of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, PhD student

Mamyp Kulaim –Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Mirzarakhimov Bakhtiyor – Fergana State University, Associate Professor in the Department of Philosophy, PhD

Nassyrova Madinyam – Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Candidate's Degreein Philosophicals Ciences, Associate Professor of the University

Nuradin Gulkhan – Acting Professor of the Department of Philosophy and Political Science of M.H.Dulaty Taraz University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Nurgozha Zhadira – Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Senior Lecturer,

Nurmagambetova Aisanem – Abai Kazakh National Pedagogical University, Department of Humanities, PhD student

Nuriman Bekarys – Eurasian Research Institute Almaty, Kazakhstan Researcher,PhD, Associate Professor

Nurmuratov Serik – Chief Researcher Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Nussipova Gulnara – Leading Researcher Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, PhD

Ozdemir Ibrahim – Professor American Islamic College, Uskudar University, PhD

Pirnazarov Nurnazar – TIIAME National Research University, DSc Doctoral Researcher, Department of Humanitarian Sciences, Sarbon University, Acting Associate Professor, Department of Social and Humanitarian Sciences, PhD

Rushanova Nelya – Al-Farabi Kazakh National University, Acting Associate Professor, PhD

Sabitov Almas – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, PhD student

Sarkulova Manifa – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Shimshek Haji – Lecturer at Kastamonu University Kastamonu, Doctor of Philosophy

Syrgakbaeva Akmaral – Kazakh National Women's Teacher Training University,Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Tanabayeva Anar – Kazakh-American University, PhD, Associate Professor

Toktarbekova Laura – Leading Researcher Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, PhD, Associate Professor

Zholmukhamedova Nailya – Researcher of the Al-Farabi Center, Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Philosophical Sciences

CONTENT

HERITAGE OF AL-FARABI: TRANSLATIONS AND RESEARCH

Kalisheva N., Zholmukhamedova N.
Al-Farabi's Political Philosophy and Ethical Values of the Digital Society: Power, Wis-dom, and the Virtualization of Happiness.....3

KAZAKH PHILOSOPHY IN THE STREAM OF HISTORY

Ozdemir I., Barlybayeva G., Keldinova A., Nussipova G.
Foundations of islamic ecotheology in kazakh philosophy.....18
Akapova S., Shimshek H., Aimbetova U., Sarkulova M.
Folk Knowledge in Traditional Kazakh Society: An Epistemological and Philosophical Analysis.....31

PERSONALITY. SPIRITUALITY AND VALUES OF HUMAN LIFE

Nuradin G., Kudaibergenova N.
The moral paradox: traditional upbringing and the modern moral agent..... 45
Antonov V., Badmaev V.
N.S. Kirabaev as a personality, intellectual scholar, and organizer of scientific research: A scientific, philosophical, and creative portrait.....59
Syrgakbaeva A., Rushanova N., Mamyr K.
Philosophical Dimensions of Ignorance: Epistemological, Ethical and Social Perspectives. .75

CULTURE. IDENTITY

Kadyrzhanov R., Nassyrova M.
A Socio-Philosophical Analysis of Multiple Identity in Kazakhstan.....88
Sabitov A., Tanabayeva A., Bakarassov D., Nurmuratov S., Bekenova Zh.
Hybridity Before Self-Naming: the Reflexive Identity Gap in a Survey ofKazakhstaniStudents.....103
Mirzarakhimov B.
Achievements in Football and Tourism Identity: A Socio-Philosophical Analysis of the Transformation of Uzbekistan's International Image.....118
Kulsariyeva A., Kulybek B.
Modernization and the Diversity of Forms of Modernity.....136
Nurmagambetova A., Bozhbanbaev B., Ayupova Z.
The Symbolic Image of the Kazakh Woman in Traditional and Contemporary Culture: a Philosophical and Axiological Study.....151
Nurgozha Zh., Kokeyeva D.
The socio-legal status of women in independent Kazakhstan: the relationship between tradition, religion and law.....168

RELIGION IN THE SOCIOCULTURAL CONTEXTS OF MODERN TIME

Toktarbekova L., Pirnazarov N.
MultıpleRelıgıousIdentıtıes:BetweenBelongıngandSelf-Definıtıon.....182
Qasymqan Q., Kassabekova Y., Nuriman B.
Knowledge, Faith and Spiritual Perfection in the Islamic Written Heritage: Based on the Rare Books and Manuscripts Collection of the Islamic Research Institute.....195

Our Authors.....222

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ ЖӘНЕ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Бас редактор: ***Сағықызы Аяжан,*** философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан),

Бас редактордың орынбасары: ***Нұрмұратов Серік Есентайұлы,*** философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан),

Жауапты редактор: ***Нүсіпова Гүлнар Игенбайқызы,*** PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ

Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Алматы, Қазақстан); ***Сейтахметова Наталья Львовна,*** ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан); ***Барлыбаева Гаухар Ғинаятқызы,*** ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Алматы, Қазақстан); ***Кәріпбаев Байжол Ысқақұлы,*** Бөкетов атындағы ҚарМУ, философия ғылымдарының докторы, профессор (Қарағанды, Қазақстан); ***Мейрбаев Бекжан Берікбайұлы,*** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан); ***Қадыржанов Рүстем Қазақбайұлы,*** ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан); ***Масалимова Әлия Рымғазықызы,*** Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының вице-президенті, философия ғылымдарының докторы, профессор (Астана, Қазақстан); ***Құрманәлиева Айнұр Дүрбеленқызы,*** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің дінтану және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан); ***Качеев Денис Анатольевич,*** А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры, философия ғылымдарының кандидаты (Қостанай, Қазақстан); ***Сырғақбаева Ақмарал Сәлімжанқызы,*** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы, (Алматы, Қазақстан); ***Досхожина Жанат Мәлсқызы,*** ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан); ***Смирнов Андрей Вадимович,*** Ресей Ғылым академиясы Философия институты директорының бірінші орынбасары, РҒА академигі, философия ғылымдарының докторы (Мәскеу, Ресей); ***Лазаревич Анатолий Аркадьевич,*** Беларусь ҰҒА Философия институтының директоры , философия ғылымдарының кандидаты (Минск, Беларусь); ***Козырев Алексей Павлович,*** Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің философия факультетінің деканы, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Мәскеу, Ресей); ***Қирабаев Нұр Серікұлы,*** РҒА корреспондент мүшесі, философия ғылымдарының докторы, РУДН университетінің профессоры (Мәскеу, Ресей); ***Кныш Александр,*** Мичиган университетінің профессоры (Энн-Арбор, АҚШ); ***Мехди Санаи,*** Тегеран университеті ректорының Ресей және Еуразия бойынша кеңесшісі, саяси ғылымдарының докторы (Тегеран, Иран); ***Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу,*** Әзербайжан ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының докторы (Баку, Әзербайжан); ***Хейл Генри,*** Дж. Вашингтон университетінің профессоры (Вашингтон, АҚШ); ***Шынай Бюлент,*** Улудаг университетінің профессоры, PhD (Бурса, Түркия); Шермұхамедова Нигинахон Арслановна, Мирзо Улугбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Философия және руханият негіздері» кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы, профессор (Ташкент, Өзбекстан); ***Фэн Юйцзянь,*** профессор, Фудань университеті, Халықаралық зерттеулер институтының директорының орынбасары (Шанхай, Қытай); ***Скарантино Лука Мария*** ф и - лософия докторы, профессор (Милан, Италия); ***Чжан Байчунь,*** Бейжің педагогикалық университетінің дінтану кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы, профессор (Пекин, Қытай)

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорын. Жарияланған мақалалар редакция алқасының көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Редакцияның сапалы мақалаларды таңдап алуға құқы бар, сондай-ақ, ұсынылған материалдардағы ақпараттардың дұрыс жеткізілуіне жауапкершілікке алмайды.

Дизайн және беттеу: ***Г. Нусипова***

Теруге 17.09.2026 ж. берілді. Басуға 15.10.2026 ж. қол қойылды.
Таралым 130 дана. Форматы 70x100$^{1}/_{16}$. Есепті баспа табағы 11,25.

Отпечатано в типографии ИП «Quick Print»
г. Алматы, Алмалинский район, ул. Толе би, 113.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ И РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Главный редактор: ***Сағиқызы Аяжан,*** главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (Алматы, Казахстан).

Заместитель главного редактора: ***Нурмуратов Серик Есентаевич***, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор: ***Нусипова Гульнар Игенбаевна***, ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, PhD (Алматы, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Курмангалиева Галия Курмангалиевна, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан); ***Сейтахметова Наталья Львовна,*** главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан); ***Барлыбаева Гаухар Гинаядовна,*** главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан); ***Карипбаев Байжол Искакович,*** КарУ им. А.Букетова, доктор философских наук, профессор (Караганды, Казахстан); ***Мейрбаев Бекжан Берикбаевич,*** декан Факультета философии и политологии КазНУ им.аль-Фараби кандидат философских наук, ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан); ***Кадыржанов Рустем Казахбаевич,*** главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (Алматы, Казахстан); ***Масалимова Алия Рымгазиевна,*** вице-президент Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, доктор философских наук, профессор (Астана, Казахстан); ***Курманалиева Айнура Дурбелиновна,*** заведующая кафедрой религиоведения и культурологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, доктор философских наук, профессор (Алматы, Казахстан); ***Качеев Денис Анатольевич,*** КРУ им. А. Байтурсынова кандидат философских наук, доцент (Костанай, Казахстан); ***Сыргакбаева Акмарал Салимжановна,*** профессор Факультета философии и политологии КазНУ им.аль-Фараби, доктор философских наук, (Алматы, Казахстан); ***Досхожина Жанат Мэлсовна,*** ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, PhD (Алматы, Казахстан); ***Смирнов Андрей Вадимович,*** Первый заместитель директора Института философии РАН академик РАН, доктор философских наук (Москва, Россия); ***Лазаревич Анатолий Аркадьевич,*** директор Института философии НАН Беларуси, кандидат философских наук (Минск, Беларусь); ***Козырев Алексей Павлович,*** декан Факультета философии МГУ им.М.В. Ломоносова.кандидат философских наук, доцент (Москва, Россия); ***Кирабаев Нур Серикович,*** член-корреспондент РАН, доктор философских наук, профессор РУДН (Москва, Россия); ***Кныш Александр,*** профессор Мичиганского университета (г. Энн-Арбор, США); Мехди Санаи, советник ректора Тегеранского университета по России и Евразии, доктор политических наук (Тегеран, Иран); ***Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу,*** директор Института философии НАН Азербайджана, доктор философских наук (г. Баку, Азербайджан); Хейл Генри, профессор Университета Дж. Вашингтона (г. Вашингтон, США); ***Шынай Бюлент,*** профессор университета Улудаг, PhD (Бурса, Турция); Шермухамедова Нигинахон Арслоновна, заведующая кафедрой «Философии и основы духовности» факультета социальных наук Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, доктор философский наук, профессор, (Ташкент, Узбекистан); ***Фэн Юйцзянь,*** профессор, заместитель директора Института международных исследований, Фуданьский университет (г. Шанхай, Китай); ***Скарантино Лука Мария,*** доктор философии, профессор (Милан, Италия); ***Чжан Байчунь,*** заведующий кафедрой религиоведения Пекинского педагогического университета доктор философии, профессор (Пекин, Китай)

Учредитель:

Республиканское государственное предприятие на праве хохяйственного ведения
«Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.
Публикуемые материалы не обязательно отражают точку зрения редакционной коллегии.
Редакция оставляет за собой право отбора качественных статей и не несет ответственности
за достоверность информации в представленных материалах.

Дизайн и верстка: ***Г. Нусипова***

Сдано в набор 17.09.2026 г. Подписано в печать 15.10.2026 г.
Тираж 130 экз. Формат 70x100$^{1}/_{16}$. Уч.изд.л. 11,25.

Отпечатано в типографии ИП «Quick Print»
г. Алматы, Алмалинский район, ул. Толе би, 113.

EDITORIAL BOARD AND EDITORIAL COUNCIL:

Chief Editor: ***Sagikyzy Ayazhan,*** Chief Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan).

Deputy Chief Editor: ***Nurmuratov Serik,*** Chief Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan).

Executive Editor: ***Nusipova Gulnar,*** Leading Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of CS MSHE RK, PhD (Almaty, Kazakhstan).

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Kurmangaliyeva Galiya, Chief Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan); ***Seytakhmetova Natalia,*** Chief Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS RK (Almaty, Kazakhstan); ***Barlybaeva Gauhar,*** Chief Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan); ***Karipbaev Baizhol,*** KarU named after A. Buketov, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Karaganda, Kazakhstan); ***Meyrbaev Bekzhan,*** Dean of the Faculty of Philosophy and Political Science of the Al-Farabi Kazakh National University, PhD, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan); ***Kadyrzhanov Rustem,*** Chief Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan); ***Masalimova Aliya,*** Vice President of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Astana, Kazakhstan); ***Kurmanalieva Ainura,*** Head of the Department of Religious Studies and Cultural Studies at the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan); ***Kacheev Denis,*** Baitursynov KRU, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Kostanay, Kazakhstan); ***Syrgakbaeva Akmaral,*** Professor of the Faculty of Philosophy and Political Science of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophical Sciences, (Almaty, Kazakhstan); ***Doskhozhina Zhanat,*** Leading Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of CS MSHE RK, PhD (Almaty, Kazakhstan); ***Smirnov Andrey,*** First Deputy Director of the Institute of Philosophy of the Russian Academy of Sciences, Academician of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Philosophical Sciences (Moscow, Russia); ***Lazarevich Anatoly,*** Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus, Candidate of Philosophical Sciences (Minsk, Belarus); ***Kozyrev Alexey,*** Dean of the Faculty of Philosophy at Lomonosov Moscow State University, PhD in Philosophy, Associate Professor (Moscow, Russia); ***Kirabaev Nur,*** Corresponding Member of the RAS, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at RUDN University (Moscow, Russia); ***Knysh Alexander,*** Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the University of Michigan (Ann Arbor, USA); ***Mehdi Sanai,*** Doctor of Political Sciences, Advisor to the Rector of Tehran University for Russia and Eurasia (Tegeran, Iran); ***Mammadzade Ilham,*** Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Doctor of Philosophical Sciences (Baku, Azerbaijan); ***Hale Henry,*** Professor of George Washington University (Washington, USA); ***Shynay Bulent,*** Professor of Uludag University, PhD (Bursa, Turkey); ***Shermukhamedova Niginahon,*** Head of the Department of Philosophy and Foundations of Spirituality, Faculty of Social Sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Tashkent, Uzbekistan); ***Feng Yujun, Professor,*** Deputy Director of the Institute of International Studies, Fudan University (Shanghai, China); Scarantino Luca Maria, PhD, Professor (Milan, Italy); ***Zhang Baichun,*** Head of the Department of Religious Studies at Beijing Normal University, Doctor of Philosophy, Professor (Beijing, China)

Founder:

Republican state enterprise on the right of economic management
«Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies»
of Committee of the Ministry of Sciences and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.
Published materials don't necessarily reflect the points of view of the editorial board.
Editorial staff reserves the right to select quality articles and is not responsible for the reliability of information in the submissions.

Design and layout: ***G. Nussipova***

Submitted to the set on 17.09.2026. Signed in print on 15.10.2026.
Circulation of 130 copies. The format is 70x100$^{1}/_{16}$. Found.edit.page 11,25.

Printed in the printing house of IE "Quick Print"
Almaty, Almalinsky district, Tole bi st., 113.